ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

XX

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

XX

CLUJ-NAPOCA ◊ ROMA
2026

Editat cu sprijinul Facultăţii de Istorie-Filosofie a Universităţii Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

Anuarele pot fi consultate on-line la adresa: https://editura.ubbcluj.ro/index.php/puc/search/search?query=Anuarul+italo

ISSN: 1841-012X

© 2026 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parţial sau integral fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Calea Moților, nr. 11, camera 501
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeş-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruţa Săcelean
Str. B.P. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel.: (+40) 744 687 884
E-mail: editura@ubbcluj.ro
editura.ubbcluj.ro | libraria.ubbcluj.ro

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC / CONSIGLIO SCIENTIFICO

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Università di Roma)

Prof. Giovanna Motta (Sapienza Università di Roma)

Prof. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș- Bolyai din Cluj-Napoca)

Prof. Pasquale Fornaro (Università di Studi di Messina)

Prof. Ioan Marius Bucur (Universitatea Babeș -Bolyai din Cluj-Napoca)

Prof. Andrea Carteny (Sapienza Università di Roma)

Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca)

Prof. Giuseppe Motta (Sapienza Università di Roma)

Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș- Bolyai din Cluj-Napoca)

Cercetător dr. Antonio Ricci (Vicepreședinte I.D.O.S. - Centru de Studii și Cercetare privind Migrația în Italia)

Prof. Giulio Angelucci (Accademie di Belle Arti di Bologna e Macerata)

Conf. Ion Cârja (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

Conf. Liviu Țârău (Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca)

Muzeograf dr. Bogdan Ivașcu (Complexul Muzeal Arad)

Prof. Dennis-Deletant (University College London)

Prof. Sabina Addamian (Università degli Studi Roma Tre)

Prof. Roberto Reali (Consiglio Nazionale delle Ricerche Italia)

Prof. Francesco Randazzo (Università degli Studi di Perugia)

Prof. Giordano Altarozzi (Universitatea George Emil Palade Târgu Mureș)

A îngrijit ediția / *Ha curato l'edizione:* ***Gheorghe Mândrescu***

A colaborat / *Ha collaborato*: Ioana Mândrescu (redactor, traducător / *redattore, traduttore*)

Institutul de Studii Italo-Român în anii 2024-2025

Dispariția prietenului nostru profesorul Gheorghe Cipăianu, la 24 mai 2025, ne-a determinat, la propunerea decanului profesor Ovidiu Ghitta, să luăm decizia de a unifica materialele pregătite pentru 2024-2025 într-un singur număr, care să cuprindă și un ultim text al regretatului membru în Consiliul Științific al Institutului nostru. El a fost alături de noi de la primul număr al Anuarului.

Anul 2024 a fost dominat de pregătirile pentru o serie de alegeri în România, ce marcau transformări numeroase în universul electoral, un nou exercițiu pentru învățarea lecțiilor democrației pe drumul dificil de la centralismul dictaturii comuniste spre regăsirea modelului pierdut după 1945. Deformările inoculate în timpul dictaturii, distrugerea ierarhiei valorilor dificil începută în interbelic, au făcut ca programul Institutului nostru, de la început, să vizeze ca, alături de colegii italieni, să readucem în actualitate raportări comune, pierdute, pentru a elimina sechelele persistente ce își găsesc „acomodări" în anii acestei noi revoluții tehnologice. Manipulările pe fondul lipsei educației și a informării nu ne mai lasă să medităm cu discernământ la lecțiile trecutului, falsificând adesea adevăratele valori umane.

Acum o sută de ani, Eugen Lovinescu, în cartea sa despre sincronism (Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*), a oferit răspunsul, analizând perspectivele societății românești de atunci, de după Marea Unire, pe drumul spre modernizare. Tot el mărturisea că nu poate vorbi de bolșevism, căci abia atunci apăruse. Era justificată afirmația, dar azi unde suntem, când generații de studenți, absolvenți cu studii superioare nu știu să răspundă la întrebarea: De ce a trebuit să cadă comunismul? Cred că noi, cei trecuți prin tragedia care a modificat echilibrul valorilor și structura instituțională a societății românești, suntem datori să o prezentăm, încercând să recuperăm coordonate patrimoniale și vechi statute din universul european.

Un activist de partid comunist, de obicei tânăr, în jur de douăzeci de ani, din perioada 1950-1960, când se efectua recrutarea și îndoctrinarea, a parcurs și etapa de promovare și selecționare ce a urmat până în 1989. Acesta avea la revoluție 40-60 de ani, fiind în floarea activității din perioada conducerii dictatoriale. În deceniul 1980-1990, când școlile regionale de partid comunist aveau sute de absolvenți anual (am ghidat în vizite la Muzeul de artă din Cluj-Napoca grupuri de zeci de asemenea cursanți), mulți dintre aceștia erau trimiși să conducă Cooperative Agricole de Producție, Gospodării Agricole de Stat, întreprinderi și instituții de stat. Pe aceștia viitorul președinte al României, Ion

Iliescu, școlit la Universitatea din Moscova și devenit, sub Nicolae Ceaușescu, ministru comunist al tineretului, i-a menținut în funcții, oferindu-le șanse de îmbogățire la proporții pe care nu le aveau sub regimul Nicolae Ceaușescu atent în supraveghere. Regimul Iliescu, în loc să aplice legea lustrației, i-a lansat în Parlamentul României și structuri politice regionale și locale. Despre viața în cadrul acestor structuri politice și administrative, rezultate ale antiselecției și epurărilor din timpul regimului comunist ne vorbește, în studiul publicat de noi, cercetătorul Bogdan Ivașcu.

Parcursul istoriei recente a României a fost marcat de lovitura contrarevoluționară condusă de comunistul Ion Iliescu care împreună cu conducerea armatei în 22 decembrie 1989 au intervenit în evoluția ulterioară a evenimentelor după izbucnirea revoluționară, populară. Această susținere reciprocă (vezi Cătălin Rancu Pițu. *Ruperea blestemului. Revoluția Română din decembrie 1989*, Editura Litera, București 2024, passim) a pus bazele îndelungatei perioade de tranziție în curs de desfășurare și azi.

Aceste structuri ex comuniste, consolidate sub președinția lui Ion Iliescu, nu puteau oferi românilor eliberați de dictatura comunistă și sovietică modele pentru complexitatea evoluției într-o societate de liber schimb, de inovație, fără încorsetarea ideologică și împiedicarea liberei circulații impuse de dictatura lui Nicolae Ceaușescu. Realitățile epocii Iliescu, lipsite de descătușarea așteptată, au făcut ca milioane de români să emigreze. Aceasta a fost adevărata școală rezultând din activitatea practică a milioanelor de români în Occident, oferită spre analiză de amplul studiu a lui Antonio Ricci. Rezultatele acestei experiențe încep să se vadă și se vor vedea în viitor odată cu dispariția grupului moștenitorilor încă fideli comunismului.

Situației actuale a raporturilor româno-italiene amplu prezentate de Antonio Ricci i se alătură studiul retrospectiv al Ancăi Stângaciu care aduce în actualitate brutala distrugere petrecută în perioada dramatică a anilor 1947-1952. Atunci, diversitatea relațiilor economice, financiare, culturale sau a celor religioase cu Sfântul Scaun a dus la o fractură refăcută cu dificultate după căderea comunismului.

Tot unui necesar proces de recuperare a cunoașterii relațiilor româno-italiene îi corespunde și analiza lui Doru Pop privind *Rolul cinematografiei în schimburile culturale româno-italiene din secolul XX*, temă văduvită de interes în mod voit de opreliști ideologice în comunism. Se prezintă rădăcini definitorii pentru începuturi ce au astăzi împliniri deosebite (vezi Cristian Mungiu).

Tulburătorilor ani de început ai secolului XX le este dedicată analiza lui Francesco Randazzo, despre primii pași ai politicii bolșevice și implicarea diplomației italiene în timpul războiului civil rus.

Aceleiași perioade îi dedică Ion Cârja și Cecilia Cârja o viziune cuprinzătoare asupra identității bisericii greco-catolice aflată într-o nouă etapă după Marea Unire din 1918.

Toate cele trei studii sunt deschideri spre o istorie care a fost refuzată, trunchiată în societatea românească din anii dictaturii comuniste. Recuperarea acestui univers are un parcurs deosebit în paginile istoriografiei din ambele țări în ultimele decenii. Acestea sunt analizate de Ion Cârja într-un alt studiu.

Dedicată manierei actuale de recuperare a acestui univers în zilele noastre, conferința profesorului Paolo Mancini, ținută la Cluj în 24 octombrie 2024, este importantă pentru analiza și înțelegerea relațiilor dintre sistemele politice și cele informaționale, idei care s-au născut în același an, 2004, în care a apărut Facebook. Conceptul de dezinstituționalizare aplicat atât politicii, cât și mass-mediei a fost cheia înțelegerii unei metodologii pentru analiza relațiilor dintre sistemele informaționale și sistemele politice în democrațiile occidentale.

Revenind în actualitate o analiză pertinentă clarvăzătoare despre starea lumii de azi și o privire spre ceea ce ne rezervă viitorul ne vine din partea profesorului Antonello Biagini, constant susținător al vieții și activității Institutului nostru, bazată pe o profundă cunoaștere a parcursului istoriei moderne și contemporane.

Anul 2025 a adus în prim-planul vieții politice românești două personalități distincte, președintele ales Nicușor Dan, nesusținut de un partid anume, și liberalul Ilie Bolojan, recunoscut pentru realizările notabile în municipiul Oradea și în județul adiacent. Se așteaptă de la ambii o relansare pe noi criterii.

Am reținut discursul noului președinte Nicușor Dan la înmormântarea cardinalului Lucian Mureșan, care dezvăluie un orizont bazat pe o istorie cuprinzătoare, pe care nu au manifestat-o președinții precedenți. Acest discurs mi se pare un reper al anului 2025 și pe care am decis să îl reproduc: *Alocuțiunea președintelui Nicușor Dan la Sfânta și dumnezeiasca liturghie de înmormântare a cardinalului Lucian Mureșan, ținută la Blaj la 29 septembrie 2025*.

> „Cred că trebuie să folosim orice moment și, în special, momente omagiale cum este acesta, ca să ne spunem nouă înșine și să spunem și altora că lumea nu începe cu noi și că în ce suntem noi azi este mult din ceea ce au trăit alții înaintea noastră. Și, spunând asta, spun că Transilvania n-ar fi azi ce este fără comunitatea și Biserica Greco-Catolică, România n-ar fi azi fără comunitatea și Biserica greco-catolică și noi n-am fi azi ce suntem fără comunitatea și Biserica greco-catolică. De aceea, în numele statului român vreau să prezint un omagiu acestei comunități și acestei Biserici, pentru ce a fost și un angajament de colaborare pentru ce va fi.
>
> România are nevoie de reconciliere pe multe paliere și cardinalul Mureșan, de care ne despărțim azi trupește, a fost un exemplu despre cum reconcilierea se poate întâmpla.
>
> Pentru că vă aduc aminte, la 1 decembrie 1918, un Episcop greco-catolic, Episcopul Hossu, citea Proclamația și într-un gest de cinism inimaginabil, exact 30 de ani mai târziu în 1 decembrie 1948, printr-un decret al Marii Adunări Naționale, acest cult era trecut în ilegalitate. Și sunt toate persecuțiile care au urmat până în 1989. Și am avut un om care a

reușit având experiența asta dureroasă, să aducă cu tact lucrurile la o normalitate. Și cred că România are nevoie de mulți astfel de oameni în momentele pe care le trăim acum.

La despărțirea de cardinalul Mureșan, mai este un lucru important de spus. Trăim niște momente în care pare că lumea și-a pierdut reperele, pare că avem așa o relativizare a valorilor și cred că trebuie exact în aceste momente și mai ales pentru cei mai tineri dintre noi, să le dăm niște modele. Și cardinalul Mureșan a fost un model pentru niște valori care sunt cuvântul, credința, omenia, valori pentru care nu s-a clintit chiar cu prețul unor suferințe și cu riscul prețului chiar a întregii sale vieți. Un elogiu din partea mea pentru această personalitate!

Dumnezeu să-l odihnească în rândul celor drepți și să așeze moștenirea sa în cartea vieții și a istoriei Bisericii!"

Capitolul recenzii prezintă apariții recente datorate unui colaborator și ale subsemnatului.

La capitolul *Varia*, profesorul Laszlo Alexandru ne vorbește despre conferința ținută la Biblioteca Județeană „Petre Dulfu" din Baia Mare, din 28 iunie 2021. Aceasta se înscrie în șirul manifestărilor dedicate împlinirii a 700 de ani de la moartea lui Dante Alighieri, poetul prezent constant de decenii în universul cultural românesc. Dovadă a aprecierii de care se bucură munca profesorului Laszlo este și invitația venită din partea italiană de a conferenția la sediul Giglio Blu din Florența la 14 iunie 2024.

Încheiem cuprinsul Anuarului XX cu mesajele *In Memoriam* ale colaboratorilor la dispariția profesorului Gheorghe Cipăianu cu un profund omagiu.

Conferențiar dr. Gheorghe Mândrescu
Directorul Institutului de Studii Italo-Român

L'istituto di Studi Italo-Rumeni negli anni 2024-2025

La scomparsa del nostro amico professor Gheorghe Cipăianu, avvenuta il 24 maggio 2025, ci ha determinato, su proposta del decano professor Ovidiu Ghitta, di prendere la decisione di raccogliere in un unico numero i materiali preparati per l'anno accademico 2024-2025, che includerà anche un ultimo testo del compianto membro del Consiglio Scientifico del nostro Istituto. È stato accanto a noi fin dal primo numero dell'Annuario.

L'anno 2024 è stato un anno dominato dai preparativi per una serie di elezioni in Romania, che hanno segnato numerose trasformazioni nell'universo elettorale, un nuovo esercizio per imparare le lezioni della democrazia sul difficile cammino dal centralismo della dittatura comunista al ritrovamento del modello perduto dopo il 1945. Le distorsioni inoculate durante la dittatura, la distruzione della gerarchia dei valori difficilmente iniziata nel periodo tra le due guerre, hanno fatto sì che il programma del nostro Istituto, fin dall'inizio, mirasse che insieme ai colleghi italiani di riportare in attualità riferimenti comuni, perduti al fine di eliminare le conseguenze persistenti che trovano "adattamenti" negli anni di questa nuova rivoluzione tecnologica. Le manipolazioni sullo sfondo di una mancanza di istruzione e informazione non ci consentono più di meditare con discernimento sulle lezioni del passato, falsificando spesso i veri valori umani.

Cento anni fa, Eugen Lovinescu, nel suo libro sul sincronismo (Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*), fornì la risposta analizzando le prospettive della società rumena di allora, dopo la Grande Unione, sulla via della modernizzazione. Confessò anche di non poter parlare di bolscevismo perché era apparso solo allora. L'affermazione era giustificata, ma dove siamo oggi, quando intere generazioni di studenti e laureati non sanno rispondere alla domanda: Perché il comunismo ha dovuto cadere? Credo che noi, che abbiamo vissuto la tragedia che ha cambiato gli equilibri di valori e la struttura istituzionale della società rumena, abbiamo il dovere di raccontarla, cercando di recuperare coordinati patrimoniali e antichi statuti dell'universo europeo.

Un attivista del partito comunista, solitamente giovane, intorno ai vent'anni, nel periodo 1950-1960, quando si svolgevano le attività di reclutamento e indottrinamento, passava poi attraverso le successive fasi di promozione e selezione fino al 1989. All'epoca della rivoluzione aveva tra i 40 e i 60 anni, trovandosi nel pieno della sua attività durante il regime dittatoriale. Nel decennio 1980-1990, quando le scuole regionali del partito comunista avevano centinaia di laureati ogni anno (ho accompagnato gruppi di decine

di questi corsisti in visite al Museo d'Arte di Cluj-Napoca), molti di loro venivano inviati a dirigere cooperative agricole, aziende agricole statali, imprese e istituzioni statali. Il futuro presidente della Romania, Ion Iliescu, che aveva studiato all'Università di Mosca ed era diventato ministro comunista della gioventù sotto Nicolae Ceaușescu, li mantenne in carica, offrendo loro opportunità di arricchimento che non avevano avuto sotto il regime strettamente controllato da Nicolae Ceaușescu. Il regime di Iliescu, invece di applicare la legge della lustrazione, li ha introdotti nel Parlamento rumeno e nelle strutture politiche regionali e locali. Il ricercatore Bogdan Ivașcu, nello studio da noi pubblicato, analizza la vita all'interno di queste strutture politiche e amministrative, le conseguenze delle antiselezioni e delle epurazioni durante il regime comunista.

Il corso della storia recente della Romania è stato segnato dal colpo di stato controrivoluzionario guidato dal comunista Ion Iliescu che, insieme alle vertici dell'esercito, il 22 dicembre 1989 intervenne nell'evoluzione ulteriore degli eventi dopo lo scoppio rivoluzionario popolare. Questo sostegno reciproco (cfr. Cătălin Rancu Pițu. *Ruperea blestemului. Revoluția Română din decembrie 1989*, Casa Editrice Litera, Bucarest 2024, passim) segnò le basi per il lungo periodo di transizione che è tuttora in corso.

Queste ex strutture comuniste, consolidate sotto la presidenza di Ion Iliescu, non poterono offrire ai rumeni liberati dalla dittatura comunista e sovietica modelli per la complessità dell'evoluzione in una società di libero scambio e innovazione, priva dalla rigidità ideologica e l'ostacolazione della libera circolazione imposte dalla dittatura di Nicolae Ceaușescu. La realtà dell'era Iliescu, priva della liberazione attesa, spinse milioni di rumeni a emigrare. Questa fu la vera scuola, frutto dell'esperienza pratica nell' Occidente, offerta all'analisi dall'ampio studio di Antonio Ricci. I risultati di questa esperienza cominciano a manifestarsi e si manifesteranno in futuro con la scomparsa del gruppo di eredi ancora fedeli al comunismo.

All'attuale situazione delle relazioni rumeno-italiane, ampiamente presentata da Antonio Ricci, si affianca lo studio retrospettivo di Anca Stângaciu, che mette in luce la brutale distruzione avvenuta durante il drammatico periodo 1947-1952. La diversità dei rapporti economici, finanziari, culturali e religiosi con la Santa Sede ha poi portato a una frattura che è stata rifatta con difficoltà dopo la caduta del comunismo.

Sempre a un necessario processo di ricupero della conoscenza delle relazioni rumeno-italiani si riferisce anche l'analisi di Doru Pop riguardante il *Ruolo della cinematografia negli scambi culturali nel XX secolo*, tema privata dall'interesse in maniera calcolata e da impedimenti ideologici nel comunismo. L'analisi individua le radici di origini che trovano oggi un compimento particolare (vedi Cristian Mungiu).

L'analisi di Francesco Randazzo sui primi passi della politica bolscevica e sul coinvolgimento della diplomazia italiana durante la guerra civile russa è dedicata ai turbolenti anni dell'inizio del XX secolo.

Ion Cârja e Cecilia Cârja dedicano allo stesso periodo una visione complessiva sull'identità della Chiesa greco-cattolica, che si trovava in una nuova fase dopo la Grande Unione del 1918.

Tutti e tre gli studi rappresentano delle aperture verso una storia che è stata rifiutata, troncata nella società rumena durante gli anni della dittatura comunista. Il recupero di questo universo ha un percorso particolare nelle pagine della storiografia di entrambi i paesi negli ultimi decenni. Essi vengono analizzati da Ion Cârja in un altro studio.

Dedicata alle attuali modalità di recupero di questo universo, la conferenza del professor Paolo Mancini, tenutasi a Cluj il 24 ottobre 2024, è importante per l'analisi e la comprensione delle relazioni tra sistemi politici e informativi, idee nate nello stesso anno, il 2004, in cui è apparso Facebook. Il concetto di deistituzionalizzazione applicato sia alla politica che ai media è stato fondamentale per comprendere una metodologia di analisi delle relazioni tra sistemi informativi e sistemi politici nelle democrazie occidentali.

Tornando al presente, un'analisi pertinente e perspicace dello stato attuale del mondo e uno sguardo al futuro ci vengono offerti dal professor Antonello Biagini, da sempre sostenitore della vita e dell'attività del nostro Istituto, basato su una profonda conoscenza del corso della storia moderna e contemporanea.

Il 2025 ha portato alla ribalta della vita politica rumena due personalità distinte: il presidente eletto Nicușor Dan, non affiliato a un partito specifico, e il liberale Ilie Bolojan, riconosciuto per i suoi notevoli successi nel comune di Oradea e nella contea limitrofa. Da entrambi ci si aspetta un rilancio basato su nuovi criteri.

Ricordo il discorso del nuovo presidente Nicușor Dan al funerale del cardinale Lucian Mureșan, che rivela un orizzonte fondato su una visione storica completa, cosa che i presidenti precedenti non avevano dimostrato. Questo discorso mi sembra una pietra miliare del 2025 e ho deciso di riprodurlo: il discorso del Presidente Nicușr Dan alla Santa e Divina Liturgia Funebre del Cardinale Lucian Mureșan, tenutasi a Blaj il 29 settembre 2025.

> "Credo che dobbiamo usare ogni momento, e soprattutto i momenti di omaggio come questo, per dire a noi stessi e agli altri che il mondo non inizia con noi e che ciò che siamo oggi è in gran parte è il frutto di ciò che altri hanno vissuto prima di noi. E dicendo questo, affermo che la Transilvania non sarebbe ciò che è oggi senza la comunità e la Chiesa greco-cattolica, la Romania non sarebbe ciò che è oggi senza la comunità e la Chiesa greco-cattolica, e noi non saremmo ciò che siamo oggi senza la comunità e la Chiesa greco-cattolica. Pertanto, a nome dello Stato rumeno, desidero rendere omaggio a questa comunità e a questa Chiesa, per ciò che è stata e per l'impegno di collaborazione che ci lega a ciò che sarà.
>
> La Romania ha bisogno di riconciliazione a molti livelli e il Cardinale Mureșan, dal quale oggi ci separiamo, è stato un esempio di come la riconciliazione possa avvenire.
>
> Perché vi ricordo che il 1 dicembre 1918, un vescovo greco-cattolico, monsignor Hossu, lesse la Proclamazione e, con un gesto di inimmaginabile cinismo, esattamente 30 anni dopo, il 1 dicembre 1948, con un decreto della Grande Assemblea Nazionale, questo culto

fu dichiarato illegale. E ci sono state tutte le persecuzioni che ne sono seguite fino al 1989. E abbiamo avuto un uomo che, pur avendo vissuto questa dolorosa esperienza, è riuscito a riportare le cose alla normalità con tatto. E credo che la Romania abbia bisogno di molte persone come lei in questi momenti che stiamo vivendo.

Nel congedarmi dal Cardinale Mureșan, c'è un'ultima cosa importante da dire. Viviamo in un momento in cui sembra che il mondo abbia perso la bussola, sembra che ci sia una tale relativizzazione dei valori e credo che sia proprio in questi momenti, e soprattutto per i più giovani, che dobbiamo offrire loro dei modelli. E il Cardinale Mureșan è stato un modello per alcuni valori che sono la parola, la fede, l'umanità, valori per i quali non ha mai vacillato, nemmeno a costo di sofferenze e a rischio della sua stessa vita. Un elogio da parte mia per questa personalità!

Che Dio lo accolga tra i giusti e scriva la sua eredità nel libro della vita e della storia della Chiesa!"

Il capitolo dedicato alle recensioni presenta le pubblicazioni recenti di un collaboratore e del sottoscritto.

Nel capitolo "Varia", il professor Laszlo Alexandru ci parla del convegno tenutosi presso la biblioteca regionale Petre Dulfu di Baia Mare il 28 giugno 2021. L'evento si inserisce nel ciclo di celebrazioni dedicate al 700 anniversario della morte di Dante Alighieri, poeta che da decenni rappresenta una presenza costante nell'universo culturale rumeno. A testimonianza dell'apprezzamento per il lavoro del professor Laszlo, vi è l'invito da parte italiana a tenere una conferenza presso la sede del Giglio Blu a Firenze il 14 giugno 2024.

Concludiamo il XX Annuario con i messaggi in memoria del professor Gheorghe Cipăianu, a lui dedicati con profondo omaggio.

Conferenziere Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Rumeni

STUDII / STUDI

The bright and the dark side.
In other words the 'good and the evil'

Gheorghe Cipăianu

Nota redacției. În timp ce lucram la pregătirea materialelor pentru anuarul pe anul 2024, a sosit vestea despre dispariția prietenului nostru, profesorul Gheorghe Cipăianu, la 25 mai 2025. Am decis să includem referirile la personalitatea sa în cuprinsul anuarului aflat în pregătire. Ioana Mândrescu a primit, în iarna lui 2025, un manuscris al lui Gheorghe Cipăianu pentru a-l transcrie. În timpul lucrului s-au găsit câteva cuvinte indescifrabile. Textul urma să fie revizuit de autor, dar nu a mai fost timp. Cu ajutorul prietenului nostru comun, profesorul Ioan Piso, am refăcut o formă finală pe care o publicăm ca ultim text al regretatului nostru Gheorghe Cipăianu. Profesorul Piso scria: „Rândurile de mai jos au fost găsite printre manuscrisele sale, printre hârtiile cu notițe sau frânturi de idei. Au fost scrise în engleză, limbă deprinsă de la tatăl meu. Nu vom ști niciodată, dacă le-a așternut pe hârtie ca pe niște gânduri trecătoare sau dacă le-a privit ca pe o bază a unei lucrări mai ample. Îl recunoaștem în ele pe adevăratul Gheorghe Cipăianu, direct, fără menajamente și atașat până la capăt valorilor europene." Publicăm în continuare acest ultim text scris de profesorul Gheorghe Cipăianu, în limba engleză, precum și o traducere în limba română.

For some people, this difference does not exist. For them, good is only bad for others, and evil is the people they hate. For these people, good is not life, but death. They take pleasure in death, in the death they imposed on others in the past.

In our time, civilised society was convinced that the evil that caused so many killings remained in the distant past, and that people had learned to treat one another with consideration and respect for human life.

Respect for human life does not exist in ideologies such as National Socialism, traditional Russian thinking and terrorist groups in the Muslim world. How can war be eliminated when Arab assassins want to destroy Israel and Russia intends to annihilate Ukraine? How can war be eliminated when terrorist organisations such as Hezbollah and Hamas are ingrained with hate and only understand killing?

There were partisans of death in the United States, Germany, Japan and South-East Asia. It seems that the 'dark side' prevails in many parts of the world. Try to explain this! The answer lies in the perverted and damaged characters of individuals and groups. I

think it will be very difficult, if not impossible, to save the world from this scourge nowadays. Al-Qaeda and all the others must be destroyed completely. There is no other way to get rid of them. Being lenient with them is suicidal.

Another group of killers has emerged in Moscow under Putin's command. Russian terrorists have ravaged Chechnya, Georgia, Syria and Ukraine in recent years. They have killed many thousands men, women and children, both by shooting them and by bombing villages and towns.

Russia has been brutal since its beginning. Human life has never been respected in that country. During the Second World War, in 'civilised' Japan, prisoners' heads were cut off with swords, and a little earlier the British killed tens of thousands of people in the camps they built in South Africa. In Soviet camps, political prisoners died by the millions — more than 20 million. In fact, no one will ever know the true figure.

Why should we negotiate with the Russians? Their leaders never keep their word. They are no better than the Nazis. Russians do not respect any treaty or convention. They kill and rape. What kind of people are they? Are they human beings? I do not think so.

There is a group of people who take pleasure in killing. This is madness. Some of them are among us. Look at the Russians who killed a soldier with a sledgehammer last year! Or consider the Hamas terrorists who slit the throats of Israeli children in their home just a few days ago. Are they human beings? No, I would say they are animals, but I hesitate for fear of being unfair to animals!

Given that inhumanity is widespread, I cannot see how it could be neutralised in the near future. If it cannot be, then the Devil will rejoice and humans will have to continue fighting him in this world. God willing, we shall find the appropriate weapons for that war.

One cannot negotiate with criminals like Hamas terrorists and Russian vandals. The reason is obvious. These are monsters; they cannot be reasoned with. It seems to me that the only way is to get rid of them all.

Latura luminoasă și latura întunecată. Cu alte cuvinte, „binele și răul”

Pentru unii oameni această diferență nu există. Pentru ei binele înseamnă numai răul pricinuit altora, iar răul înseamnă cei pe care-i urăsc. Pentru aceștia binele nu este viața, ci moartea.

Societatea civilizată din vremurile noastre era convinsă că răul, care a cauzat atâtea masacre, a rămas departe în trecut și că oamenii au învățat să se comporte unii cu alții cu respect și considerație pentru viața umană.

Respect pentru viața umană nu există în ideologii ca național-socialismul, nu există în mod tradițional în Rusia și în grupurile teroriste din lumea islamică. Cum poți elimina

războiul, când asasini arabi doresc să distrugă Israelul, Rusia dorește să anihileze Ucraina, iar ura este înrădăcinată în sufletele și în mințile unor structuri sociale și militare și ale diferitelor formațiuni teroriste, ca Hesbollah și Hamas, care nu înțeleg altceva decât crima?

Au existat partizani ai morții în Statele Unite, Germania, Japonia și Sud-Estul Asiei. Se pare că „latura întunecată" prevalează în multe părți ale lumii. Să încercăm să explicăm acest fapt! Răspunsul zace în caracterele pervertite și degradate ale unor indivizi și grupări. Cred că va fi foarte greu, dacă nu imposibil, să salvăm astăzi lumea de acest flagel. Al-Qaeda și toți ceilalți trebuie distruși definitiv. Numai așa putem scăpa de ei. A fi indulgent cu ei înseamnă sinucidere.

Un alt grup de ucigași a apărut la Moscova sub conducerea lui Putin. Teroriștii ruși au răvășit în ultimii ani Cecenia, Georgia, Siria și Ucraina. Au ucis multe mii de bărbați, femei și copii fie împușcându-i, fie bombardându-le satele și orașele.

Rusia a fost brutală încă de la începuturile sale. Viața umană nu a fost niciodată respectată în această țară. În Al Doilea Război Mondial, în "civilizata" Japonie capetele prizonierilor erau retezate cu sabia, iar cu ceva timp în urmă, britanicii au ucis zeci de mii de oameni în lagărele de concentrare pe care le construiseră în Africa de Sud. În lagărele sovietice deținuții politici au pierit cu milioanele – peste 20 de milioane. De fapt, adevăratele cifre nu vor fi niciodată cunoscute.

De ce am negocia cu rușii? Conducătorii lor nu-și respectă niciodată cuvântul. Nu sunt cu nimic mai buni decât naziștii. Rușii nu respectă niciun tratat și nicio convenție. Ei nu fac altceva decât să ucidă și să siluiască. Ce fel de oameni sunt aceștia? Să fie ei ființe umane? Nu cred.

Există o categorie de persoane, a căror plăcere este să ucidă. Asta înseamnă nebunie. Unii dintre ei se află printre noi. Priviți-i pe rușii care l-au ucis anul trecut pe un militar cu un ciocan de măcelărie! Sau priviți-i pe teroriștii Hamas, care nu cu mult timp în urmă au spintecat gâturile unor copii israelieni la ei acasă. Să fie aceștia ființe umane? Nu, aș zice că sunt animale, dar ezit s-o afirm, de teamă de a fi nedrept cu animalele.

Dat fiind că lipsa de omenie este larg răspândită, mi-e greu să văd cum ar putea fi neutralizată. Dacă acest lucru nu este cu putință, diavolul va exulta, iar oamenii vor trebui să lupte mai departe împotriva lui în această lume. Cu ajutorul lui Dumnezeu, vom găsi armele potrivite pentru acest război.

Nu poți negocia cu criminali ca teroriștii Hamas și vandalii ruși. Motivul este evident. Acești sunt niște monștri; nu există o cale de înțelegere cu ei. Sunt de părere că singura cale este să scăpăm de ei.

Între Roma și națiunea română. Considerații privind identitatea Bisericii Române Unite la începutul secolului XX*

Ion Cârja**
Cecilia Cârja***

Riassunto. Tra Roma e la nazione romena. Considerazioni relative all'identità della Chiesa Romena Greco-Cattolica all'inizio del XX secolo. Il presente articolo si propone di offrire una visione d'insieme sull'identità della Chiesa Greco-Cattolica romena all'inizio del XX secolo. La seconda metà dell'Ottocento ci fu davvero un periodo determinante per l'identità confessionale dei romeni greco-cattolici, se teniamo presente lo svolgimento dei fatti che la segnarono durante tutto questo tempo. In questo stesso intervallo che stiamo considerando, la Chiesa Greco-Cattolica romena venne eretta a livello di metropolia e quindi tolta dalla giurisdizione della Chiesa cattolica ungherese di rito latino per essere sottoposta direttamente alla Santa Sede, in quanto Chiesa *sui iuris*. Di seguito, a breve tempo, il suo vescovato partecipò al Concilio Vaticano I e quindi, nel periodo che seguì, la Chiesa Greco-Catolica dei romeni attraversò una tappa organizzativa molto consistente, concretizzata nella legislazione dei tre concili provinciali e di alcuni sinodi vescovili. Lungo questo periodo vennero elaborati alcuni progetti volti ad aumentare il carattere missionario e proselitario di questa Chiesa, come ad esempio il piano di elevare il suo statuto a livello di patriarcato, l'allargamento dell'unione con Roma tra i romeni e, non per l'ultimo, la nomina di un suo presule (il metropolita Ioan Vancea) nella dignità cardinalizia. Altri evventi avvenuti furono vere e proprie sfide per la Chiesa Greco-Cattolica romena, ad esempio il progetto dell'"Autonomia Cattolica" in Ungheria e rispettivamente la creazione della diocesi greco-cattolica ungherese di Hajdudorogh, nel 1912. Con un'identità ben definita rispetto ad altre confessioni, comprese quelle con cui aveva molti elementi in comune, quali l'Ortodossia oppure il Cattolicesimo di rito latino, la Chiesa Greco-Cattolica metteva in risalto la sua identità anche secondo esigenze di tipo

---

* Contribuția de față este varianta actualizată a unui text publicat anterior, după cum urmează: Ion Cârja, Cecilia Cârja, *Între Roma și națiunea română. Considerații privind identitatea Bisericii Române Unite la începutul secolului XX*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologica Graeco-Catholica Varadiensis", nr. 1-2/2021-2022, pp. 35-48.

** Ion Cârja, conferențiar univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, ion.carja@ubbcluj.ro

*** Cecilia Cârja, CȘ II dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Direcția Patrimoniu Cultural Universitar, cecilia.carja@ubbcluj.ro.

etnico-nazionale, sui quali sosteneva la sua qualità di "Chiesa romena", essenziale per il suo rapporto con il progetto nazionale dei romeni dell'Impero austro-ungarico.

Parole-chiave: Chiesa Greco-Cattolica, Santa Sede, identità, alterità, nazione, romeni

La 1900 Biserica Greco-Catolică românească a aniversat cel de-al doilea centenar al existenței sale ca Biserică de rit răsăritean aflată în comuniune cu Catolicismul, un moment jubiliar care a însemnat, în același timp, existența a două secole de biconfesionalism în viața religioasă a românilor ardeleni. Această sărbătoare a avut în centrul său cel de-al treilea sinod provincial, desfășurat la Blaj în 18-26 septembrie 1900, eveniment care a marcat într-un fel un final de etapă, să-i spunem, aceea a organizării constituționale a Bisericii Române Unite, începută cu jumătate de secol mai devreme, în anii imediat următori revoluției pașoptiste[1]. Cum arăta Biserica Greco-Catolică românească în acel început de secol XX? Identitatea greco-catolicismului românesc[2] era configurată de experiențele pe care le-a traversat în întreaga sa istorie de până atunci, la care se adăugau provocările care-i stăteau în față în acel context al noului început de veac. Secolul care începea avea să-i ofere, de altfel, în desfășurarea sa, pe lângă unele momente de triumf, dificultăți și provocări și mai mari...

Evoluția istorică a ultimei jumătăți de secol adusese cu sine desfășurări de fapte de cea mai mare importanță pentru portretul identitar al Bisericii greco-catolice românești. Depășindu-se proiectul romantic și utopic al unei „Mitropolii române", dorit de elita revoluției pașoptiste, s-a ajuns la înființarea instituției mitropolitane pe formulă confesională, în ambele Biserici românești din Imperiul austriac[3]. Astfel, în primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, asistăm la ceea ce se poate numi drept triumful principiului național în Bisericile românești, prin crearea celor două Mitropolii, greco-catolică și ortodoxă, în 1853 și, respectiv, 1864. Cele două provincii mitropolitane au fost de la început pe deplin independente din punct de vedere canonic, în sensul în care, cu acest prilej, Biserica Română Unită a fost scoasă de sub jurisdicția

[1] *Conciliul Provincial al Treilea al provinciei bisericești greco-catolice de Alba-Iulia și Făgăraș ținut la anul 1900*, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, Blaj, 1906; Diana Covaci, *Sinodul provincial de la 1900: celebrarea și reafirmarea identității românilor greco-catolici*, in Constantin Bărbulescu et alii (coord.), *Identitate și alteritate 5. Studii de istorie politică și culturală*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2011, pp. 111-122.

[2] Pe această temă a se vedea Ciprian Ghișa, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006; Idem, *Aspecte ale identității confesionale la începutul mileniului III. Studiu de caz: Biserica Greco-Catolică din România*, in C. Bărbulescu et alii (coord.), *op. cit.*, pp. 156-172.

[3] Nicolae Bocșan, *Națiune și confesiune în Transilvania în secolul al XIX-lea: cazul mitropoliei române*, in Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Fundația „Cele Trei Crișuri", Oradea, 1994, pp. 97-188.

arhiepiscopiei maghiare de rit latin (romano-catolice) de la Esztergom și, în calitate de Biserică *sui iuris*, a fost pusă sub ascultarea directă a Sfântului Scaun. Provincia mitropolitană de Făgăraș și Alba Iulia, înființată prin bula papală *Ecclesiam Christi ex omni lingua* din 26 noiembrie 1853, urma să cuprindă între fruntariile sale două episcopii noi, cu sediul la Gherla și, respectiv, la Lugoj, pe lângă cele deja existente, Blajul și Oradea[4]. După trecerea a peste un deceniu și după ducerea la bun sfârșit a unor demersuri lungi și stăruitoare de „separație" ierarhică a românilor ortodocși de sub jurisdicția Bisericii sârbe din imperiu (Mitropolia de la Karlowitz, ridicată în anul 1855 la rang de patriarhie), Andrei Șaguna reușește în anul 1864 să obțină statutul de mitropolie pentru Biserica pe care o păstorea și să se ajungă astfel la o Biserică ortodoxă pe deplin independentă din punct de vedere canonic; practic, o Biserică ortodoxă autocefală. Șaguna proiectase o mitropolie în care să fie cuprinși toți românii ortodocși din Imperiul austriac, o idee transpusă în practică în cea mai mare parte, excepție făcând Bucovina, unde episcopul locului, Eugeniu Hacman, și-a dorit pentru sine funcția de mitropolit[5]. Ambele mitropolii s-au legitimat cu ideea că „restaurează" vechea mitropolie a românilor ardeleni, care funcționase la Bălgrad (Alba Iulia) până la Unirea cu Roma din 1700, atât Mitropolia greco-catolică de la Blaj, cât și cea ortodoxă de la Sibiu pretinzând că sunt continuatoarele vechii Mitropolii românești a Transilvaniei. Este important de spus faptul că cele două provincii mitropolitane românești cuprindeau în aria lor de jurisdicție pe aproape toți românii din Imperiul habsburgic (monarhia austro-ungară, din anul 1867), astfel importanța și relevanța lor în zona confesională și bisericească era întregită de importanța pe care o aveau ca veritabile instituții „naționale" pentru întreaga comunitate românească de pe cuprinsul monarhiei dunărene.

Primele decenii care au urmat constituirii provinciei mitropolitane greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș sunt deosebit de interesante pentru punerea în evidență a profilului identitar al confesiunii române greco-catolice. Sfântul Scaun a dorit să cunoască mai îndeaproape tradițiile, organizarea și întregul specific al Bisericii Române Unite, pentru a-i putea conferi o organizare care să servească de model și pentru alte Biserici catolice de rit răsăritean. În desfășurarea acestui demers deosebit de semnificative au fost momentele în care s-a înregistrat prezența în Transilvania a unor înalți reprezentanți ai Sfântului Scaun, veniți să-i cunoască pe românii greco-catolici „la ei acasă", astfel, în anul 1855, a ajuns la Blaj pro-nunțiul vienez Michele Viale Prelà, în 1858 a avut loc vizita unei

[4] Octavian Bârlea, *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj*, text paralel în română și germană, extras din „Perspective", X, 1987, 37-38, 419 pagini.

[5] Ilarion Pușcariu, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea Metropoliei, dimpreună cu o colecțiune de acte*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1900; Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și luteranism în Transilvania între Revoluția pașoptistă și Marea Unire. Evoluție istorică și relații confesionale*, Editura Andreiana, Presa Universitară Clujeană, Sibiu, Cluj-Napoca, 2015.

delegații papale conduse de nunțiul Antonio de Luca, o „incursiune" de amploare care a pus la dispoziția forurilor pontificale un material bogat privind organizarea, funcționarea, practicile și uzanțele existente la acel moment în Biserica Greco-Catolică românească. În anul 1868 a călătorit prin Transilvania nunțiul vienez Mariano Falcinelli, care a poposit, între altele, la Gherla, sediul unei dieceze tinere, înființate cu mai puțin de două decenii în urmă. În termenii unei raportări de tip alteritar, derularea acestor vizite pontificale au prilejuit întâlnirea paradigmei latine a Catolicismului cu o Biserică Unită cu o viguroasă tradiție răsăriteană și a dat ocazia Sfântului Scaun să-și formuleze propria viziune cu privire la identitatea unei Biserici răsăritene aflate în comuniune cu Roma[6].

Participarea episcopatului greco-catolic român la conciliul Vatican I este un eveniment al istoriei bisericești din cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea cu impact semnificativ asupra identității confesionale a românilor uniți. Au luat parte la lucrările conciliului mitropolitul de la Blaj Ioan Vancea și sufraganul său de la Oradea, Iosif Papp-Szilágyi, însoțiți de Victor Mihályi de Apșa și, respectiv, Ioan Szabo, în calitate de secretari, ulterior arhierei și ei, la rândul lor. Prin discursurile rostite în plenul reuniunii conciliare și prin memoriile adresate în scris diferitelor comisii și chiar papei Pius al IX-lea, care i-a primit în audiență în data de 4 mai 1870, cei doi episcopi români au făcut cunoscute Sfântului Scaun și întregii lumi catolice tradițiile și întreaga problematică a identității Bisericii greco-catolice românești. Conciliul Vatican I a fost un moment de vârf al afirmării și exprimării pe plan extern a Bisericii Române Unite, una dintre cele mai importante din întreaga sa existență istorică[7].

Chiar dacă acest conciliu n-a mai apucat să formuleze hotărâri referitoare la Bisericile de rit oriental aflate în comuniune cu Roma (papa Pius al IX-lea a trebuit să-i suspende lucrările sub presiunea armatei italiene, care a și pătruns în Cetatea Eternă după faimoasa străpungere a apărării pontificale de la Porta Pia, 20 septembrie 1870), momentul Vatican I n-a rămas fără impact asupra lor. Mulți episcopi uniți, printre care și Vancea, au avut rezerve față de tezele majorității conciliare (partida „infailibilistă"), fiind nevoiți ulterior să subscrie public la hotărârile conciliului. Conciliul Vatican I a accentuat o dezbatere,

---

[6] Documentația acestor vizite a fost publicată de Ana Victoria Sima în vol. *Vizitele nunțiilor apostolici vienezi în Transilvania (1855-1868)*, vol. I-II, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.

[7] Nicolae Bocșan, Ion Cârja, *Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic Vatican I (1869-1870*), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001 (audiența la papă, vezi la pp. 414-422); Ana Victoria Sima, *Affirming Identity. The Romanian Greek-Catholic Church at the Time of the First Vatican Council*, Vita e Pensiero, Milano, 2013; Ion Cârja, *Identità ecclesiastiche a confronto. La Chiesa Greco-Cattolica Romena al Concilio Vaticano I*, în Martin Baumeister, Andrea Ciampani, Francois Jankowiak, Roberto Regoli (a cura di), *Il Concilio Vaticano I e la modernità*, Editrice Pontificia Universita Gregoriana, Roma, 2020, pp. 415-432.

prezentă de dinainte în mediile greco-catolice românești în legătură cu fenomenul de „latinizare" a uniților – aducerea lor mai aproape de paradigma latină a catolicismului. În Biserica greco-catolică din fostul Mare Principat al Transilvaniei, atașamentul față de tradiția răsăriteană era mai pregnant, în timp ce în alte zone de pe cuprinsul său, așa cum era episcopia de Oradea, influențele dinspre Biserica de rit latin erau mai pronunțate[8]. Ioan Vancea a avut parte de altfel chiar de acuzații dure că ar fi latinizat excesiv Biserica greco-catolică românească, așa cum au fost cele formulate de Nicolae Densușianu[9].

În perioada de după Conciliul Vatican I, Biserica Română Unită a organizat trei sinoade provinciale, în anii 1872, 1882 și 1900, alături de câteva sinoade eparhiale, care au pus la punct organizarea constituțională a acestei Biserici. Semnificativ pentru existența celor două paradigme identitare în Biserica greco-catolică românească de atunci este faptul că Decretele primului sinod provincial au fost înaintate la Roma spre aprobare, de unde au fost retrimise la Blaj, sensibil revizuite, spre a fi puse în aplicare, abia în anul 1881[10].

Cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea înregistrează două proiecte deosebit de semnificative pentru identitatea Bisericii greco-catolice românești, primul dintre ele, formulat de mitropolitul Vancea în memoriul înaintat papei cu ocazia audienței din 4 mai 1870, propunea ridicarea acestei Biserici la „un rang mai înalt și o mai mare jurisdicție ecleziastică", fiind vorba în fapt de înălțarea acesteia la rangul canonic de patriarhie, care-i putea întări caracterul misionar și prozelitar printre românii din Transilvania și chiar al celor de peste Carpați[11]. Al doilea, menit de asemenea, între altele, să fortifice pe plan misionar această Biserică în cadrul națiunii române, a constat în numirea mitropolitului Ioan Vancea în demnitatea de cardinal, proiect luat în calcul de forurile imperiale austro-ungare și de Sfântul Scaun de câteva ori, începând din 1869, pentru ca în 1877 să fie aproape de transpunerea în practică, lucru care nu s-a mai întâmplat din cauza faptului că guvernul maghiar i-a retras în ultimul moment susținerea[12]. Este o idee pe cât de interesantă din punct de vedere istoric, pe atât de puțin

---

[8] Ion Cârja, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, pp. 223-225 sq.

[9] Nicolae Densușianu, *Independența bisericească a Mitropoliei Române de Alba-Iulia*, Ediținea „Gazetei Transilvaniei", Tipografia A. Mureșianu, Brașov, 1893, pp. 1-16.

[10] Olivier Raquez, *Riflessioni sul primo Sinodo Provinciale della Chiesa greco-cattolica di Transilvania, tenuto a Blaj nel 1872*, in Ion Cârja (a cura di), *I Romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica*, Editura Scriptorium, Bucarest-Roma, 2004, pp. 139-147.

[11] N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, pp. 414-422.

[12] Ion Cârja, *Elite ecleziastice transilvane în context central european. Sfântul Scaun și numirea cardinalilor în Bisericile greco-catolice din Imperiul habsburgic/austro-ungar (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, in C. Bărbulescu et alii (coord.), *op.cit.*, pp. 92-110; Idem, *The Backstage of a Failed Ecclesiastical Project: the Appointment of a Romanian Cardinal in the Second Half of the Nineteenth*

cunoscută astăzi, în istoriografia ecleziastică și în conștiința însăși a greco-catolicismului românesc contemporan.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, greco-catolicismul românesc și-a definitivat în esență organizarea constituțională, canonică și disciplinară ca provincie mitropolitană *sui iuris*, dar a gândit proiecte și strategii de natură să-i consolideze poziția în peisajul politico-ecleziastic din Imperiul austro-ungar și, deopotrivă, din interiorul națiunii române. O astfel de linie pe care au gândit-o elitele acestei Biserici a vizat întărirea caracterului misionar al acestei Biserici, fapt care însemna în esență dorința de „lățire" a „Sfintei Uniri" la nivelul blocului etnic românesc din regiunea transilvană, dar și din afara acesteia. Memorandumul înaintat papei Pius al IX-lea în 4 mai 1870 este unul din cele mai coerente expresii ale proiectului greco-catolic românesc de unire ecleziastică. Deosebit de interesantă este, pentru viziunea misionară a Bisericii greco-catolice române, propunerea de înființare a unei misiuni greco-catolice la Vidin, în sudul Dunării, sub patronajul și cu susținerea materială a Sfântului Scaun, în această zonă verificându-se în epocă începuturile unui fenomen de trecere la Unirea cu Roma a populației din satele românești din imediata vecinătate sudică a Dunării. În aceeași perspectivă a „unirii poporului român cu Sfânta Biserică Romană" a elaborat Augustin Bunea un memoriu, cu data de 19 martie 1906, pe care l-a înaintat la Sfântul Scaun. Argumentația avansată de canonicul blăjean evidențiază unul din temeiurile majore ale demersului românesc de unire bisericească, faptul că se spera ca proiectul de unire să ducă la fortificarea instituțională a Bisericii Greco-Catolice române, astfel încât aceasta să se poată disocia în mod categoric de Autonomia Catolică din Ungaria, un proiect perceput de românii uniți ca fiind riscant pentru propria autonomie bisericească, așa cum se va vedea în cele ce urmează[13]. Pentru semnificația națională a conceptului de unire ecleziastică promovat de mediile greco-catolice din epocă este la fel de sugestiv demersul lui Vasile Lucaciu, unul din liderii români de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX cei mai angajați în direcția ideii de unire politică a tuturor românilor, care a pus biserica sa de la Șișești, ctitorită de el, sub semnul sintagmei „pro Sancta Unione Omnium Romanorum"[14]. Marea Unire din anul 1918 a reactivat aceste planuri, nutrite de ambele confesiuni românești de altfel, în sensul în care s-a avansat ideea de a se profita de înfăptuirea unirii politico-statale a tuturor românilor pentru depășirea separației confesionale din cadrul blocului românesc intracarpatic[15].

Century, in François Jankowiak, Laura Pettinaroli (ed.), *Les cardinaux entre cour et curie. Une élite romaine (1775-2015)*, Collection de l'Ecole Française de Rome, 530, Roma, 2017, pp. 33-46.

[13] I. Cârja, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea*, pp. 257-270, 272-273.

[14] Simion Retegan, *Luptând pe două fronturi. Memorandistul Vasile Lucaciu*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016; Claudiu Porumbăceanu (coord.), *Dr. Vasile Lucaciu. Pro sancta unione romanorum*, Editura Argonaut, Editura Mega, 2022.

[15] I. Cârja, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea*, p. 274.

Raporturile cu Autonomia Catolică maghiară au reprezentat o temă care a generat un discurs identitar deosebit de consistent la nivelul elitelor Bisericii Române Unite de-a lungul întregii perioade dualiste. Un proiect original în felul său, de delimitare a zonei de interes și influență a Bisericii Catolice din Ungaria de ingerințele statului, proiectul Autonomiei Catolice avea în vedere includerea în această structură a eparhiilor de rit latin și a celor de rit bizantin (greco-catolic) din Ungaria, fapt care a fost perceput de românii uniți ca o amenințare la adresa propriei autonomii bisericești garantate de Sfântul Scaun. Cu origini în perioada revoluției de la 1848, Autonomia Catolică a fost prezentă în dezbaterea politico-ecleziastică din Ungaria practic de-a lungul întregii perioade dualiste, din care se disting două etape a congreselor și de elaborare a unor statute ale Autonomiei, în anii 1868-1871 și 1897-1902, pentru ca problema să revină pentru ultima dată în prim-plan în anul 1917. Autonomia Catolică din Ungaria a reprezentat o veritabilă provocare pentru Biserica Greco-Catolică românească, dând-i astfel ocazia de a se maturiza, sub aspectul identității prin mecanismul de raportare alteritară. Reacționând la proiectul Autonomiei Catolice maghiare, elitele Bisericii Române Unite au elaborat unul din cele mai ample discursuri asupra propriei autonomii și identități ecleziastice din întreaga existență istorică a acestei Biserici. Se poate vorbi de un discurs și, deopotrivă, de o veritabilă ideologie a autonomiei bisericești, un corespondent în sfera ecleziastică a ideologiei politico-naționale specifice mișcării românești de emancipare[16].

Începutul veacului al XX-lea a fost o perioadă cu câteva teme preocupante pe agenda Bisericii Române Unite, cu impact considerabil asupra demersului de definire identitară și națională a confesiunii greco-catolice. Una a fost Autonomia Catolică maghiară, o dezbatere veche de câteva decenii, aflată în plină desfășurare, periodic repropusă în dinamica raporturilor Stat-Biserică din Ungaria, pe care Sfântul Scaun o urmărea, de asemenea, nu fără unele temeri și îngrijorări. O altă problemă care nu era nouă, dar care s-a acutizat progresiv odată cu trecerea timpului, a fost reprezentată de școlile confesionale, gestionate de cele două Biserici românești în virtutea autonomiei culturale de care se bucurau naționalitățile nemaghiare din Ungaria; este vorba de Legea Naționalităților din 1868, numită și Legea Eötvös, ale cărei prevederi liberale inițiale s-au restrâns treptat prin legile școlare ulterioare ale regimului dualist. Școala era, în această perioadă de puternică efervescență națională, un instrument de menținere și de

[16] Gabriel Adriányi, *Lo stato ungherese ed il Vaticano (1848-1918)*, in Pál Cséfalvay, Maria Antonietta De Angelis (a cura di), *Mille anni di cristianesimo in Ungheria*, Budapest, 2001, p. 114; I. Cârja, *Biserică şi societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea*, pp. 171-222; Cecilia Cârja, Ion Cârja, *Identità confessionale-identità nazionale. Le élites della Chiesa greco-cattolica romena e l'Autonomia cattolica dell'Ungheria nel periodo del dualismo (1867-1918)*, in Andrea Ciampani, Rita Tolomeo (edited by), *National Identities and Transnational European Èlites*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2015, pp. 121-138.

consolidare a identității comunitare, etnico-naționale sau, dimpotrivă, un mijloc eficient de diluare a identității și de asimilare. Având în vedere impactul puternic al politicilor educaționale în zona identității, școlile elementare confesionale erau, în perioada pe care o avem în vedere, obiect de dispută între Stat și cele două Biserici românești, pentru care menținerea caracterului confesional al acestor școli era sinonimă cu salvgardarea identității naționale[17]. În virtutea calității arhiereilor de senatori de drept în camera superioară a Parlamentului de la Budapesta (Casa Magnaților), aceștia au intervenit frecvent prin luările lor de cuvânt pentru a contracara politicile asimilaționiste ale guvernelor maghiare în materie de învățământ[18]. Perioada delimitată de lucrările celui de al treilea sinod provincial al Bisericii Române Unite și, respectiv, de începutul Primului Război Mondial a cunoscut un moment de criză de mare intensitate, reprezentat de Legea școlară Apponyi din anul 1907.

Un moment de dificultate majoră, adevărată criză de identitate pentru greco-catolicismul românesc, s-a înregistrat în perioada premergătoare primei conflagrații mondiale prin înființarea episcopiei de Hajdúdorog, în anul 1912. Corespunzător unei realități etno-lingvistice din nord-estul actualei Ungarii, în care comunități de origine precumpănitor ruteană, dar și română s-au asimilat în timp, ajungând să vorbească în mod prioritar limba maghiară, proiectul unei episcopii greco-catolice maghiare s-a concretizat într-o primă fază sub forma unui vicariat, format din 41 de parohii, înființat în anul 1873, pentru ca, în 1912, să fie ridicat la rang de eparhie, prin prevederile bulei papale *Christifideles graeci*, promulgată în 8 iunie 1912. Guvernele maghiare au profitat de această realitate din teren, transformând-o într-un proiect politic prin care se urmăreau finalități asimilaționiste în cadre ecleziastice. Noua episcopie cuprindea în aria sa de jurisdicție 162 de parohii preluate de la dicezele greco-catolice române și rutene, dintre care 8 de la episcopia de Eperjes, 70 de la Munkács, 4 de la Gherla, 44 de la Oradea, 35 de la arhiepiscopia de Făgăraș și Alba Iulia (dieceza mitropolitană română), acestea din urmă fiind organizate sub forma unui Vicariat al Secuilor. În componența eparhiei nou înființate mai intra parohia mixtă româno-ruteană din Budapesta, aflată până atunci în componența arhiepiscopiei de rit latin de la Esztergom. Înființarea episcopiei greco-catolice maghiare de Hajdúdorog a antrenat o amplă mișcare de protest printre românii uniți, elite și comunități (parohiile vizate de noua construcție ecleziastică, în special), cu ecou la Sfântul Scaun și cu implicarea arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul

[17] Daniela Mârza, *Învățământ românesc în Transilvania. Școlile Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011.

[18] Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, ediție anastatică, vol. I-IX, Tipo Moldova, Iași, 2017, passim; Andreea Dăncilă Ineuan, Marius Eppel, Ovidiu Emil Iudean (editori), *Polifonii politico-ecleziastice. Discursuri ale elitei clericale din Camera Superioară a Parlamentului Ungariei (1867-1918)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020.

tronului Austro-Ungariei, de partea românilor. În perioada premergătoare și în anii imediat următori promulgării bulei *Christifideles* s-au înregistrat numeroase momente de cumpănă în mediile greco-catolice românești, ajungând să se vorbească în acel context de „ruperea peceților" și întoarcerea la „Biserica strămoșească"[19].

După două veacuri de existență, la începutul secolului XX, Biserica greco-catolică românească avea o identitate bine conturată în peisajul vieții bisericești și naționale a românilor din Austro-Ungaria și, deopotrivă, pe planul mai larg al vieții publice din imperiul dualist. Vorbim de o Biserică cu o identitate răsăriteană, de care era incontestabil atașată[20], fără a se confunda însă cu Biserica ortodoxă, de care se deosebea prin influențele venite, în timp, dinspre Catolicismul de rit latin. În mecanismul raportării de tip alteritar, Biserica Română Unită își proiecta un profil distinct atât în raport cu Bisericile și confesiunile cu care avea elemente în comun (Ortodoxia, Catolicismul de rit latin), cât și cu cele mai îndepărtare din punctul de vedere al trăsăturilor identitare (confesiunile protestante ale Transilvaniei). Asemeni Bisericii Ortodoxe a românilor din imperiul dunărean, în epoca pe care o avem în vedere, Biserica Unită era în mod fundamental o Biserică „românească" și ținea să fie percepută ca atare în comunitatea românilor din Austro-Ungaria, fără a se confunda însă cu Biserica Ortodoxă sub aspectul profilului identitar și al discursului public. „Ceilalți", românii „greco-orientali" (ortodocși), reprezentau pentru greco-catolici o alteritate de proximitate, din propriul perimetru etnic, iar pe un alt plan, al denominării cu care opera un discurs devenit tradițional în mediile pontificale, aceștia erau văzuți drept „schismatici", chiar dacă o atare percepție, în perioada pontificatului lui Leon al XIII-lea (1878-1903), un papă apropiat de Răsăritul creștin, a început să fie înlocuită cu expresii și denominări ceva mai reverențioase, de genul „frați separați" sau „dizidenți"[21]. Alături de ortodocși, greco-catolicii au participat, în perioada celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, la ceea ce am putea numi „proiectul național"

[19] Pe această temă a se vedea: Cecilia Cârja, *Românii greco-catolici și episcopia de Hajdúdorog (1912). Contribuții documentare*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009; Idem, *Biserică și politică. Înființarea Episcopiei de Hajdúdorog (1912)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012. Ion Cârja, *Arhiducele Franz Ferdinand și românii greco-catolici în contextul înființării episcopiei de Hajdudorogh (1912)*, în Nicolae Bocșan, Ioan Bolovan (coord.), *Călători români în Occident (sec. XVII-XX)*, Institutul Cultural Român/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004, pp. 87-99. Vezi și *„... you have foreseen all of my paths ...". Byzantine Rite Catholics in Hungary*, Éditions du Signe, Strasbourg, 2012, pp. 5-51.

[20] Ion Cârja, Cecilia Cârja, *Despre identitatea răsăriteană a Bisericii greco-catolice române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, in „Banatica", 2012, pp. 229-242.

[21] Ion Cârja, *Aspecte ale imaginii ortodocșilor la greco-catolicii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, in „Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia", vol. 51, nr. 2/2006, pp. 75-96. Pe această temă vezi și Rosario Esposito, *Leone XIII e l'Oriente cristiano. Studio storico-sistematico*, Edizioni Paoline, Roma, 1961, pp. 529-531.

românesc, în sensul larg al termenului, în pofida clivajelor confesionale care jalonau în mod inevitabil prezența și activitatea celor două Biserici în cadrul comunității românești. Pe lângă cele două momente de referință pentru mișcarea politico-națională a românilor din Imperiu, 1848 și 1918, când cele două Biserici, prin ierarhi, cler și credincioși au acționat sinergic, deosebit de importantă a fost, în timp, colaborarea dintre ortodocși și greco-catolici în proiectul identitar lansat de Asociațiunea ASTRA în 1861, reprezentanții celor două confesiuni fiind prezenți activ și constant atât la nivel de conducere, cât și pe plan regional și local, în activitatea despărțămintelor. În pofida formării unei intelectualități laice mai consistente[22], în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, structurile ecleziastice continuă să aibă importanță și relevanță pentru demersul identitar al românilor din Imperiul austriac (monarhia austro-ungară).

De partea cealaltă, Catolicismul de rit latin (Biserica romano-catolică) din Transilvania și Ungaria era, pentru Biserica Română Unită, o alteritate și mai pronunțată decât Ortodoxia, prin specificul său dogmatic, ritual, disciplinar, în primul rând, aceasta în pofida influențelor latine care au pătruns în timp în greco-catolicismul românesc, la nivelul organizării instituționale și în viața religioasă curentă a românilor uniți[23]. Ceea ce a contat foarte mult, în epocă, pentru raportarea de tip alteritar a confesiunii greco-catolice românești la Biserica romano-catolică din Ungaria (Transleithania), era condiționarea de tip național, Catolicismul latin fiind în mod fundamental de o altă expresie etnică. În mod tradițional, de fapt, pentru românii din Transilvania, „ceilalți" se înfățișau sub forma unei alterități multistratificate, în sensul în care la condiționarea de tip etnic se adăuga condiționarea confesională și cea socială, astfel, spre exemplu, dacă românii erau ortodocși și greco-catolici, modelul alteritar maghiar însemna altă etnie, altă confesiune (romano-catolici, reformați, unitarieni) și alt etaj social (aristocrația maghiară)[24]. La nivel de percepție și raportare, în dinamica jocului identitate-alteritate, condiționarea etnico-națională avea o mare greutate în relațiile bisericești româno-maghiare, pe ambele sensuri de percepție, atât dinspre partea română, cât și dinspre cea maghiară. Proiectul deja menționat al Autonomiei Catolice din Ungaria n-a făcut decât să accentueze o anumită latură a demersului identitar greco-catolic, reprezentată de nevoia de disociere cât mai fermă de Catolicismul de rit latin, în care Biserica Română Unită risca să fie înglobată odată cu constituirea la nivel „regnicolar" (în întreaga Ungarie), a „organismului autonomic".

---

[22] Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.

[23] Ana Victoria Sima, *Despre inovațiile „latine" introduse în Biserica Română Unită la jumătatea secolului al XIX-lea*, in C. Bărbulescu et alii (coord.), *op. cit.*, pp. 71-82.

[24] Nicolae Bocșan, *Alterități în relațiile interconfesionale din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (romano-catolic – greco-catolic)*, in Nicolae Bocșan, Valeriu Leu (coord.), *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, Reșița, 1996, pp. 96-110.

Făcând un salt în timp, nu putem să nu constatăm cum azi, la începutul secolului XXI, după ce peste Biserica Greco-Catolică a trecut un regim totalitar care a scos-o în afara legii și a condamnat-o la o existență „în catacombe", raportarea acestei confesiuni la cele două identități de proximitate, Ortodoxia și Catolicismul de rit latin, s-a schimbat destul de semnificativ comparativ cu secolul al XIX-lea, în sensul în care distanța dintre confesiunea greco-catolică și cea romano-catolică din Transilvania s-a mai diminuat, nemaifiind azi atât de marcată de condiționarea de tip național ca în trecut, în timp ce raportarea la Biserica Ortodoxă, de care o ținea aproape altădată solidaritatea de tip național și calitatea de „Biserică românească", astăzi, după experiența istorică pe care a consumat-o greco-catolicismul românesc din 1948 până în prezent, cu tot ce a însemnat scoaterea în afara legii și perioada clandestinității, nu în ultimul rând disputele cu Biserica Ortodoxă după decembrie 1989 pe probleme de ordin patrimonial, a făcut ca Ortodoxia să ajungă să fie, pentru confesiunea greco-catolică, o ipostază alteritară cu note evidente de ostilitate.

Revenind la momentul istoric care face obiectul reflecțiilor de față, începutul de secol XX, constatăm că, pentru ceea ce putem numi drept identitatea „istorică" a greco-catolicismului românesc, aceasta era deja formată, referințele fundamentale ale Bisericii Române Unite se formaseră și se sedimentaseră în cele două secole de existență, cu mențiunea că un aport esențial, definitoriu, am putea spune, au avut desfășurările și evoluțiile din jumătatea de secol precedentă; cu alte cuvinte, perioada cuprinsă între constituirea mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș și cel de al treilea sinod provincial a avut un impact identitar important și de lungă durată asupra fizionomiei confesiunii greco-catolice românești.

S-a vorbit în epocă de „cele două strane" ale națiunii române, o expresie sugestivă care surprinde caracterul biconfesional al vieții religioase a românilor din Imperiul habsburgic, monarhia dualistă de mai târziu, existența a două identități sub raport confesional-ecleziastic în interiorul comunității românești. Între crearea mitropoliilor autonome și prima conflagrație mondială geografia ecleziastică a românilor din spațiul intracarpatic s-a caracterizat prin stabilitate, în linii esențiale, vremea „trecerilor religionare", a schimbărilor masive a apartenenței confesionale trecuse demult. Vorbim pentru această perioadă de identități confesionale robuste, bine profilate, instituționalizate prin intermediul celor două provincii mitropolitane, greco-catolică și ortodoxă, cu elite reprezentative și o rețea complexă de instituții de învățământ, de la școlile elementare confesionale din lumea satelor până la nivel de gimnazii, licee și academii teologice. Fără a fi un fenomen de anvergură, o anumită instabilitate în relația dintre cele două confesiuni se menține și se concretizează prin „treceri" la „ceilalți", care nu sunt fundamentate spiritual, ci au drept cauză situații conflictuale de mică amplitudine și de anvergură locală[25].

[25] Simion Retegan, *Aspecte ale biconfesionalității românilor din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1867)*, in „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca", XXXV, 1996, pp. 178-183;

La cumpăna veacurilor XVII-XVIII, prin unirea unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei, în viața religioasă a acestui popor a apărut o a doua Biserică – departe de a fi un fapt efemer, această realitate nouă s-a instalat pe termen lung în istoria românilor din spațiul intracarpatic. Considerată responsabilă, conform unor abordări istoriografice polemice și partizane, de ruperea unității naționale românești, „separația" confesională a impus o anumită reconfigurare a vieții comunitare românești în ansamblul său, cu consecințe până la urmă benefice pe planul evoluției cultural-naționale a românilor din imperiu. Caracterul biconfesional al vieții religioase a românilor din imperiul dunărean, prin nevoia coabitării cu o alteritate de proximitate din propriul perimetru etnic și a gestionării în cotidian a numeroase aspecte de interes comun, în care trebuia să se țină mereu seama de „celălalt", a determinat în timp apariția unei culturi de tip democratic în cadre ecleziastice. Este un aspect care demonstrează, alături de alte contribuții extraordinare cu care Biserica Greco-Catolică a onorat modernitatea românească, faptul că această structură bisericească a fost un factor de occidentalizare și europenizare în viața publică a românilor din fosta monarhie dunăreană[26].

Reluând aceste considerații asupra identității „istorice" a confesiunii greco-catolice românești, un eveniment din realitatea imediată ne obligă la o reflecție suplimentară, este vorba de trecerea la cele veșnice a arhiepiscopului major al Bisericii Române Unite, Lucian cardinal Mureșan, petrecută de foarte curând, în aceste zile. Cu toate că au mai fost unele propuneri, în trecut, în legătură cu promovarea unor arhierei ai acestei Biserici la purpura de cardinal, așa cum am arătat mai sus în cazul lui Ioan Vancea, din sânul națiunii române Sfântul Scaun a numit trei cardinali abia în a doua jumătate a secolului XX, primul dintre ei fiind Iuliu Hossu, inițial în secret („in pectore") de către papa Paul al VI-lea, pentru ca decizia Suveranului Pontif să fie făcută public la 5 martie 1973. Al doilea a fost Alexandru Todea, arhiepiscop și mitropolit al Bisericii Greco-Catolice române, creat cardinal de papa Ioan Paul al II-lea în consistoriul din 28 mai 1991. Arhiepiscop și mitropolit al Bisericii Greco-Catolice române din anul 1994, iar din anul 2005 arhiepiscop major, Lucian Mureșan a fost numit în demnitatea de cardinal de papa Benedict al XVI-lea în data de 18 februarie 2012. Prin numirea a trei cardinali din rândurile națiunii române, toți trei fii ai Bisericii Greco-Catolice, Sfântul Scaun a ținut să

Macarie Drăgoi, *Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (1867-1916). Convergențe și divergențe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011; Ion Cârja, *Dilemele conviețuirii. Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX)*, in Mihai Spăriosu, Vasile Boari (coord.), *Armonie și conflict intercultural în Transilvania și Banat. Perspective cultural-istorice 1650-1950*, Institutul European, Iași, 2014, pp. 361-371.

[26] Vezi mai pe larg în Ion Cârja, Cecilia Cârja, *Între separație confesională și unitate națională. Bisericile românești din Transilvania și Marea Unire*, in Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Ion Eremia (coord.), *Declarația de autodeterminare de la Oradea din 12 octombrie 1918*, Editura Academiei Române, București, 2018, pp. 27-38.

dea un semnal puternic de apreciere și considerație pentru modul în care această Biserică și-a manifestat atașamentul față de coordonatele propriei identități spirituale, traversând „noaptea totalitară" reprezentată de regimul de dictatură comunistă care a scos-o în afara legii. Insuficient menționată în dezbaterea culturală de astăzi, contribuția Bisericii Române Unite cu Roma la geneza națiunii române moderne, aportul său deosebit la tot ceea ce a însemnat procesul de modernizare a românilor pe plan cultural-național, a fost foarte bine subliniat de președintele României Nicușor Dan în alocuțiunea pe care a rostit-o la Blaj, la funeraliile cardinalului Lucian Mureșan, în data de 29 septembrie 2025: „Transilvania n-ar fi azi ce este fără comunitatea și Biserica Greco-Catolică, România n-ar fi azi ce este fără comunitatea și Biserica Greco-Catolică și noi n-am fi azi ce suntem fără comunitatea și Biserica Greco-Catolică"[27].

[27] https://www.vaticannews.va/ro/biserica/news/2025-10/lucian-muresan-nicusor-dan-discurs-funeralii.html, accesat în 08.10.2025.

Sub semnul lui Clio, la cumpăna dintre milenii. Teme și problematici de istorie românească în istoriografia italiană, 1990-2025*

Ion Cârja**

Riassunto. Sotto il segno di Clio a cavallo tra i millenni. Temi e problematiche di storia romena nella storiografia italiana 1990-2025 Le relazioni italo-rumene hanno una lunga tradizione e un significato speciale, considerando l'origine comune e le affinità culturali e linguistiche tra i due popoli. A temi più vecchi e peralto già conosciuti, come l'origine romana del popolo rumeno e la latinità della lingua rumena, oppure la relazioni tra i due popoli nel periodo del Risorgimento e durante la formazione degli stati nazionali moderni, si è aggiunto un nuovo fatto: negli ultimi tre decenni nella penisola italica si è formata la più numerosa diaspora rumena dell'Europa e del mondo, di seguito all'emigrazione su motivi economici più di un millione di rumeni, quali si sono stabiliti a lungo termine in Italia. È altretanto vero che specialmente nel XIX secolo anche lo spazio rumeno fu la mira di un flusso migratorio dall'Italia, ma anche dopo il 1989 quando in Romania arrivarono numerosi piccoli e medi intraprendenti italiani attirati dalle opportunità offerte dall'economia rumena del periodo post-totalitario. Nell'ambito della scrittura storica si può parlare di un interesse reciproco più lungo, cosichè dopo il 1989 la collaborazione tra le storiografie dei due paesi conosca un vero dinamismo, una forma frequente d'interazione e collaborazione degli storici dei due paesi essendo le conferenze con partecipazione mista italo-rumena, organizzati in Romania oppure in Italia. Il presente studio si propone d'inventariare per sommi capi la produzione scientifica italiana intorno a temi e problematiche di storia rumena, apparsa negli ultimi tre decenni. Senza la pretesa di poter offrire un panorama esauriente, ci proponiamo di passare in rassegna temi di studio, lavori e nomi di universitari e ricercatori quali si sono occupati dalla storia, la cultura e la civiltà rumena lungo gli ultimi 30 anni. Accanto a un certo carattere divulgativo per il pubblico italiano, la storiografia italiana riguardante lo spazio rumeno ha fatto apparire importanti accostamenti e contributi interpretativi sui rumeni e la

*Articolul de față reprezintă varianta actualizată a unui text publicat anterior în revista „Crisia", Vol. LII, Supliment nr. 1, 2022, *150 de ani de muzeografie orădeană*, Coordonatori: Gabriel Moisa, Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, pp. 584-592.

** Ion Cârja, conferențiar univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, ion.carja@ubbcluj.ro.

Romania nell'ambiente liberale e di apertura in cui si colloca oggi la pratica storiografica rumena, italiana ed europea.

Parole chiave: România, Italia, Europa orientale, Risorgimento, emigrazione, prospettiva comparata, storiografia

Rezumat. Relațiile italo-române au o îndelungată tradiție și o semnificație specială, ținând seama de originea comună și de afinitățile culturale și lingvistice dintre cele două popoare. La teme mai vechi și de altfel bine cunoscute, precum originea romană a poporului român și latinitatea limbii române sau relațiile dintre cele două popoare în perioada Risorgimento și a formării statelor naționale moderne, s-a adăugat o componentă nouă: în ultimele trei decenii s-a format, în peninsula italică, cea mai numeroasă diasporă românească din Europa și din lume, ca urmare a emigrării pe motive economice a peste un milion de români, care s-au stabilit pe termen lung în Italia. Este la fel de adevărat că și spațiul românesc a fost ținta unui flux migratoriu venit dinspre Italia, în secolul al XIX-lea cu deosebire, dar și după 1989, când în România au sosit numeroși întreprinzători italieni, de talie mică și mijlocie, atrași de oportunitățile pe care le oferea economia românească din perioada post-totalitară. Pe planul scrisului istoric se poate vorbi de un interes reciproc de mai lungă durată, pentru ca, după decembrie 1989, colaborarea dintre istoriografiile din cele două țări să cunoască un real dinamism, o formă frecventă de interacțiune și colaborare a istoricilor din cele două țări fiind conferințele cu participare mixtă, italo-română, organizate în România sau în Italia. Studiul de față își propune să inventarieze în linii mari producția științifică italiană referitoare la teme și problematici de istorie românească, apărută în ultimele trei decenii. Fără pretenția de a putea oferi o panoramă exhaustivă, ne propunem să trecem în revistă teme de studiu, lucrări și nume de universitari și cercetători care s-au ocupat de istoria, cultura și civilizația românească pe durata ultimilor 30 de ani și mai bine. Pe lângă un anume caracter divulgativ pentru publicul italian, istoriografia italiană privitoare la spațiul românesc a dat la iveală, în special, abordări și contribuții interpretative despre români și România de care trebuie ținut seama, în climatul liberal și de deschidere în care se plasează astăzi demersul istoriografic românesc, italian și european.

Cuvinte-cheie: România, Italia, Europa orientală, Risorgimentul, emigrație, perspectivă comparată, istoriografia

Prăbușirea totalitarismului comunist în România, în decembrie 1989, a fost un moment cu adevărat de cotitură care a permis revenirea mult dorită la un climat liberal, în dezbaterile istoriografice, iar în relațiile externe a făcut posibilă reluarea pe deplin a cooperării științifice și culturale cu Europa centrală și de vest. Relațiile cu Italia au avut un caracter aparte de-a lungul timpului dacă ținem seama de afinitățile culturale

existente între cele două spații și de rolul pe care l-a jucat ideea originii romane și a latinității limbii române în mișcarea culturală și de emancipare politico-națională a românilor din secolele XVIII-XIX. Această perioadă a ultimilor 35 de ani a fost una cu adevărat benefică pentru climatul istoriografic, deoarece a permis reluarea unor contacte și colaborări pe teme de interes comun, posibilitatea frecventării arhivelor și bibliotecilor din cele două țări, redeschiderea centrelor și a institutelor de cultură și organizarea de simpozioane și conferințe cu participare româno-italiană, în Italia și în România, care au devenit în timp o tradiție a relațiilor bilaterale.

O evaluare sistematică a ce s-a scris și cum s-a scris până acum în cele două istoriografii, în contextul colaborării și cooperării reciproce, ar fi un demers deosebit de important, care se lasă încă așteptat[1]. Dacă istoricii români au frecventat câteva teme mari legate de Italia în studiile și cercetările lor, cum ar fi: istoria antichității romane, relațiile în plan ecleziastic cu papalitatea și politicile acesteia față de Țările Române din Evul Mediu până în timpurile moderne, raporturile italo-române în perioada Risorgimento și în epoca formării statelor naționale, prezența României și a Italiei în peisajul relațiilor internaționale din ultimele decenii ale secolului XIX și începutul secolului XX, considerăm interesant de văzut care au fost alegerile tematice ale istoricilor italieni interesați de spațiul românesc. În vederea realizării acestui material am optat, pentru perioada de după 1989, pentru că este una specială, de deschidere și de regăsire, de reluare a colaborării pe toate planurile, în parametrii normalității, pentru a spune astfel, între Italia și România, de la economie și relații politico-diplomatice, până la domeniul științific, cultural și artistic.

O primă încadrare sub care regăsim teme și problematici de istorie românească în șantierele de cercetare ale istoriografiei italiene de după 1990 este „istoria Europei orientale". Prin acest concept este instituționalizat în spațiul academic și de cercetare din Italia interesul pentru istoria Europei centrale și de răsărit, fapt ușor de constatat dacă aruncăm o privire asupra organizării universităților italiene, în cadrul cărora, pe lângă facultățile de Litere și Filosofie sau de Științe Politice, există catedre și centre de cercetare dedicate „istoriei Europei orientale". Este un context instituțional în care se formează specialiști în istoria acestei regiuni, de la simpla inițiere sub forma unor teze de licență, până la cercetări aprofundate de tipul doctoratelor sau a unor proiecte de mai mare anvergură, pe care se clădesc în timp cariere universitare. Pentru a reține câteva titluri relevante de lucrări publicate de istorici italieni ai ultimelor trei decenii, în această

[1] Pentru o evaluarea cantitativă și calitativă a producției științifice dedicate raporturilor italo-române, a se vedea: Veronica Turcuș, *Bibliografia istorică româno-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice româno-italiene până în 1996*, vol. I-II, Presa Universitară Clujeană, colecția „Philobiblion", Cluj-Napoca, 1997; Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Italia-România: o bibliografie cât o istorie*, Școala Ardeleană, colecția „Istorie contemporană", Cluj-Napoca, 2020.

perspectivă, unul din primele volume care poate fi citat este cel apărut în anul 1987, sub coordonarea Ritei Tolomeo, a lui Francesco Guida și a lui Attilio Chitarin, *Studi storici sull'Europa orientale*, publicat cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani de către Angelo Tamborra[2], un nume de referință în istoriografia italiană postbelică pe această zonă de interes istoriografic: istoria Europei central-răsăritene. În 2004 a apărut, la editura Rubbettino, sub coordonarea lui Pasquale Fornaro, cartea *La tentazione autoritaria. Istituzioni, politica e società nell'Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali*[3]. Un alt exemplu foarte bun pe care îl putem da în această sumară enumerare exemplificatoare poate fi, în continuare, lucrarea lui Stefano Santoro de la Trieste, apărută un an mai târziu la editura Franco Angeli din Milano, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, o contribuție care conține trei capitole dedicate realităților românești din perioada interbelică și din anii celei de a doua conflagrații mondiale[4]. Mai mult decât o simplă expresie geografică, însă, Europa răsăriteană reprezintă, în percepția istoriografiei italiene, „cealaltă Europă" sau, după cum sugerează titlul unei cărți scrie de profesorul Francesco Guida, apărută în 2015, „cealaltă jumătate a Europei"[5]. Privită dinspre Occident, „cealaltă Europă" a fost dintotdeauna o alteritate care, sub raport civilizațional și al dinamicii modernizării, prezenta rămâneri în urmă, o percepție care a fost întărită de instalarea la putere a regimurilor comuniste după 1945, devenind Europa „de dincolo de Cortina de Fier". Este „lumea danubiano-balcanică", după cum o numește Rita Tolomeo în cărțile sale[6], un univers pe care istoriografia italiană l-a văzut sub forma unei problematici de cercetare de sine stătătoare, care își are propriile exigențe și specificități. În această ordine de idei putem include, de asemenea, lucrarea lui Alberto Basciani apărută în anul 2016 la Rubbettino, *L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali*[7], precum și volumul recent apărut sub coordonarea lui Antonio

---

[2] Angelo Tamborra, *Studi storici sull'Europa orientale. Raccolti per il 70° compleano dell'autore a cura di Rita Tolomeo, Francesco Guida, Attilio Chitarin*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1986. Dintre contribuțiile lui Angelo Tamborra pe această temă, a se vedea: *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, F. Vallardi, Milano, 1973; *Catholicisme et monde orthodoxe à l'epoque de Pie IX*, in "Miscellanea Historia Ecclesiasticae", IV, Louvain, 1972, pp. 179-193.

[3] Pasquale Fornaro (a cura di), *La tentazione autoritaria. Istituzioni, politica e società nell'Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2004.

[4] Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, Franco Angeli, Milano, 2005, pp. 107-122, 225-235, 355-374.

[5] Francesco Guida, *L'altra metà dell'Europa. Dalla Grande Guerra ai giorni nostri*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2015.

[6] Vezi: Rita Tolomeo, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi, 1875-1921*, La Fenice, Roma, 1996; Idem, *Vecchie e nuove élites nell'area danubiano-balcanica del XIX secolo*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2011.

[7] Alberto Basciani, *L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2016. Dorim să semnalăm aici lucrarea de foarte recentă apariție, coordonată de Alberto Basciani împreună cu Cristina Brăgea: *România după Primul Război Mondial. O modernizare complexă*, Editura Humanitas, București, 2025.

D'Alessandri și Rudolf Dinu, intitulat *Il Sud-Est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il congresso di Berlino*[8]. Chiar dacă este percepută ca o direcție de studiu distinctă, istoria acestui popor de limbă latină și credință prevalent orientală, după cum au fost numiți românii, istoria lor este inclusă în conceptul alteritar de „Europă orientală", așa cum rezultă de altfel și din evaluările istoriografice pe care istoriografia italiană le-a propus, a se vedea de pildă lucrarea recent apărută sub coordonarea lui Stefano Santoro și Francesco Zavatti, *Clio nei socialismi reali. Il mestiere di storico nei regimi comunisti dell'Europa orientale*, un volum colectiv de studii în care vorbind despre „Clio și miturile naționale" din perioada „socialismului real", Stefano Santoro face o analiză succintă a istoriografiei române din perioada Ceaușescu[9].

O primă temă de studiu de interes comun, în care se regăsesc prin preocupările lor deopotrivă istorici italieni și români, de dată mai veche sau mai recentă, este reprezentată de relațiile italo-române în perioada Risorgimento și a formării statelor naționale în cele două spații. De la Alexandru Marcu până la Dimitrie Bodin, Ștefan Delureanu și Raluca Tomi[10], scrisul istoric din România s-a focalizat pe problematica risorgimentală, în care a văzut un model și o sursă de inspirație pentru mișcarea de emancipare națională a românilor din secolul al XIX-lea. De partea istoriografiei italiene, în perioada pe care o avem în vedere, semnalăm mai întâi volumul de studii editat de Giulia Lami, *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto* – actele unui colocviu care avusese loc cu mulți ani în urmă, publicate sub dublu patronaj editorial, la Milano și București, în anul 1992[11]. Ocazionate de împlinirea unui secol și jumătate de la unificarea Italiei, au avut loc două conferințe, la Bistrița și București, ale căror volume conțin studii despre problematica risorgimentală și despre formarea statului-națiune la români și

---

[8] Antonio D'Alessandri, Rudolf Dinu (a cura di), *Il Sud-Est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il congresso di Berlino*, Roma Tre-Press, Roma, 2020.

[9] Stefano Santoro e Francesco Zavatti (a cura di), *Clio nei socialismi reali. Il mestiere di storico nei regimi comunisti dell'Europa orientale*, Edizioni Unicopli, Milano, 2020, pp. 169-172.

[10] Reținem cu titlu de exemplificare câteva dintre lucrările acestora, pe tema avută în vedere: Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României 1848-1877*, Cartea Românească, București, 1930; Dimitrie Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și Regatul Sardiniei*, M. O. Imprimeria Națională, București, 1941; Ștefan Delureanu, *Mazzini și românii în Risorgimento*, Paideia, București, 2006; Idem, *Garibadi între mit și istorie*, Paideia, București, 2007; Idem, *Italia și România spre unitatea națională: un secol de istorie paralelă (1820-1920)*, Paideia, București, 2010; Idem, *Risorgimento italiano e Risorgimento romeno*, La Città del Sole, Napoli, 2005; Raluca Tomi, *Italienii din orașele Moldovei și rolul lor în modernizarea comunităților locale 1825-1866*, in Cătălin Turliuc, D. Ivănescu (coord.), *Confluențe identitare și realități demografice la Est de Carpați în sec. XIX-XX*, Editura Junimea, Iași, 2010, pp. 339-365; Idem, *Rivoluzione, guerra e diplomazia: i democratici lombardi e i romeni negli anni dei grandi dibattiti (1853-1858)*, in „Rassegna Storica del Risorgimento", anno XCIX, supplemento al fascicolo III/2012, Gruppi Esteri, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Roma, pp. 109-128.

[11] Giulia Lami (ed.), *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto*, Centro di Studi sull'Europa Orientale, Editura Anima, Milano-București, 1992.

italieni, semnate de Francesco Guida, Alberto Basciani și Antonio D'Alessandri[12]. În același context aniversar al unității italiene, se publică, în anul 2013, un volum editat de Giordano Altarozzi și Cornel Sigmirean intitulat *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa: dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*[13]. Interesul istoriografiei italiene pentru problematica românească din perioada „Risorgimento" are în vedere identificarea modului în care au circulat în spațiul românesc idei și personalități din mișcarea risorgimentală italiană și, respectiv, impactul pe care l-au avut asupra mișcării naționale românești din Principate și din Transilvania. Sugestivă este, în acest sens, contribuția lui Francesco Guida despre Marc Antonio Canini, această figură care a cutreierat Țările Române și alte regiuni ale Europei răsăritene, fiind un veritabil ambasador al ideilor risorgimentale în Balcani[14].

Într-o strânsă legătură cu problematica risorgimentală s-a manifestat interesul scrisului istoric italian din perioada pe care o avem în vedere, pentru evoluția mișcării naționale românești și pentru formarea statului național român. Interesată de parcursul de modernizare care se împlinește prin constituirea statelor națiuni în partea de răsărit a continentului, istoriografia italiană va oferi contribuții de cel mai mare interes pentru mai buna înțelegere a procesului de formare a națiunii române moderne. De departe, cele mai interesante abordări îi aparțin profesorului Francesco Guida, care a scris câteva studii de referință despre fenomenul izocroniei din evoluția italienilor și românilor spre statul-națiune în secolul al XIX-lea și despre asemănările și diferențele existente între cele două desfășurări de parcurs istoric. Este vorba de o perspectivă comparată deosebit de utilă pentru înțelegerea fenomenului național la nivel european, în ultimă instanță, o contribuție originală care îmbogățește studierea temei sub aspect interpretativ în ambele istoriografii[15]. Unul din aceste texte a apărut într-un volum publicat la București în anul 2011, *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150º anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, o lucrare de asemenea semnificativă pentru

---

[12] Ion Cârja (a cura di), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011; Francesco Guida (a cura d.), *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150º anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, București, Humanitas, 2011.

[13] Giordano Altarozzi, Cornel Sigmirean (a cura di), *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa. Dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*, Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013.

[14] Francesco Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marc Antonio Canini*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1984; Idem, *Marc Antonio Canini e la Romania (1856-1879)*, in Giulia Lami (ed.), *op. cit.*, pp. 139-153.

[15] Idem, *Affinità cronologiche e diversità social-politiche nella formazione degli Stati nazionali romeno e italiano*, in Ion Cârja (coord.), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno...*, pp. 65-79.

perspectiva comparată pe care a avut-o mereu în vedere profesorul Guida în studierea celor două parcursuri de modernitate, italiană și românească[16].

În contextul acestui interes pentru fenomenul național românesc, putem înregistra excelenta monografie a lui Antonio D'Alessandri despre Elena Ghica alias Dora D'Istria, o figură specială de origine română al cărui parcurs de viață, de anvergură europeană, a intersectat și Italia și, deopotrivă, contribuția pe care acesta a dedicat-o emigrației revoluționare românești post-pașoptiste[17]. Trebuie inclusă aici, de asemenea, interesanta contribuție interpretativă a lui Stefano Santoro, *Dall'Impero asburgico alla Grande Romania. Il nazionalismo romeno di Transilvania fra Ottocento e Novecento*, apărută în 2014 la aceeași editură Franco Angeli din Milano, o analiză a parcursului de carieră și mai ales de orientare politico-ideologică a liderilor români din Transilvania înainte și după 1918[18]. Interesant din acest punct de vedere este și articolul profesorului Francesco Leoncini, *Il „congresso dei popoli soggetti all'Austria-Ungheria" (Roma, 8–10 aprile 1918). L'Italia e la costruzione della nuova Europa: un'occasione mancata*, apărut în 2012 în „Quaderni della Casa Romena di Venezia", un material care face referire la obiectivele proiectului național românesc al momentului[19].

În această ordine de idei, înregistrăm un anumit grad de interes al cercetării istorice italiene pentru participarea românilor la Primul Război Mondial. Demn de menționat este în acest sens volumul bilingv *Războiul și societatea în secolul XX. Lucrările sesiunii italo-române, Cluj-Napoca-Arcalia, 6-8 mai 2005*, apărut la Cluj-Napoca în anul 2007, sub coordonarea lui Gheorghe Mândrescu și Giordano Altarozzi, un volum miscelaneu în care regăsim studii semnate deopotrivă de istorici italieni și români, referitoare la ambele conflagrații mondiale din veacul XX[20]. O temă de interes pentru ambele istoriografii este legată de prizonierii români capturați de italieni din rândurile armatei austro-ungare în perioada 1915-1918 și formarea apoi a corpului de voluntari, cunoscut sub numele de Legiunea

---

[16] *Idem*, *L'unificazione italiana e il Risorgimento delle nazioni del sud-est europeo*, in Francesco Guida (a cura di), *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150º anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, pp. 9-21.

[17] Antonio D'Alessandri, *Il pensiero e l'opera di Dora D'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Gangemi Editore, Roma, 2007; versiunea în limba română: Idem, *Gândirea și opera Dorei D'Istria între orientul european și Italia*, traducere din limba italiană de Mara Chirițescu și Cerasela Barbone, Editura Pavesiana, București, 2011; Idem, *Sulle vie dell'esilio. I rivoluzionari romeni dopo il 1848*, colecția „Il Pianetta scritto", Editura Argo, Lecce, 2015.

[18] Stefano Santoro, *Dall'Impero asburgico alla Grande Romania. Il nazionalismo romeno di Transilvania fra Ottocento e Novecento*, Franco Angeli, Milano, 2014.

[19] Francesco Leoncini, *Il „congresso dei popoli soggetti all'Austria-Ungheria" (Roma, 8–10 aprile 1918). L'Italia e la costruzione della nuova Europa: un'occasione mancata*, in „Quaderni della Casa Romena di Venezia", IX, 2012, pp. 11-30.

[20] Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi (ed.), *Războiul și societatea în secolul XX. Lucrările sesiunii italo-române, Cluj-Napoca-Arcalia, 6-8 mai 2005*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2007.

Română din Italia. Reținem în acest sens câteva contribuții, semnate de: Alberto Basciani, *I prigionieri di guerra romeni nel campo di concentramento di Avezzano (AQ) durante la Prima Guerra Mondiale 1916–1918*, apărută în 2002[21]; Stefano Santoro, *I volontari romeni sul fronte italiano nella Prima Guerra Mondiale e la Legione romena d'Italia*, apărută în 2017[22]; Giuseppe Mazzaglia, intitulată *Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra*, publicată în 2018[23]; Filippo Cappellano, *La Legione Romena* (1998)[24] și Filippo Cappellano, Paolo Formiconi, *Le relazioni militari italo-romene nella Grande Guerra: esportazioni di materiale bellico e Legione Romena*, apărută în 2018[25]. O contribuție monografică importantă din perspectiva interesului istoriografiei italiene pentru problematica națională românească și pentru formarea statului-națiune de tip modern la români este contribuția lui Alberto Basciani, dedicată „unirii dificile" a Basarabiei cu România, o carte publicată în anul 2005, apărută ulterior în traducere românească la editura Cartier, în anul 2018[26].

Orașul-capitală a fost peste tot în Europa o „piesă" simbolică importantă pentru istoria și devenirea națiunii moderne, așa cum o demonstrează cu referire la Italia lucrarea coordonată de Paolo Carusi, profesor la Universitatea Roma Tre, apărută în anul 2011: *La capitale della nazione. Roma e la sua provincia nella crisi del sistema liberale*[27]. În ceea ce privește capitala României moderne, orașul București, semnalăm excelenta contribuție a cercetătoarei Emanuela Costantini de la Perugia, intitulată *La capitale immaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830-1940)*, apărută în anul 2016 la editura Rubbettino, pentru ca în 2019 să fie publicată la Polirom traducerea în limba română[28].

---

[21] Alberto Basciani, *I prigionieri di guerra romeni nel campo di concentramento di Avezzano (AQ) durante la Prima Guerra Mondiale 1916–1918*, in „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia", 4, 2002, pp. 214–221.

[22] Stefano Santoro, *I volontari romeni sul fronte italiano nella Prima Guerra Mondiale e la Legione romena d'Italia*, in „Quaderni della Casa Romena di Venezia", XII, 2017, pp. 149-162.

[23] Giuseppe Mazzaglia, *Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra*, in „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român", XV, 2018, pp. 63-91.

[24] Filippo Cappellano, *La Legione Romena*, in *Studi storico militari. 1996*, Roma, 1998, pp. 227-344.

[25] Filippo Cappellano, Paolo Formiconi, *Le relazioni militari italo-romene nella Grande Guerra: esportazioni di materiale bellico e Legione Romena*, in „Annali, Museo Storico Italiano della Grande Guerra", 2018, no. 26, pp. 37–61.

[26] Alberto Basciani, *La difficile unione. La Bessarabia e la grande Romania 1918-1940*, Aracne Editrice, Roma, 2005; *Idem*, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, Editura Cartier, Chișinău, 2018.

[27] Paolo Carusi (a cura di), *La capitale della nazione. Roma e la sua provincia nella crisi del sistema liberale*, Viella Editrice, Roma, 2011.

[28] Emanuela Costantini, *La capitale immaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830-1940)*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2016; *Idem*, *Capitala imaginată. Evoluția Bucureștiului în perioada formării și consolidării statului național român (1830-1940)*, Polirom, Iași, 2019. Menționăm aici o contribuție mai veche a Emanuelei Costantini,

Un alt sector tematic pe care îl putem delimita ca fiind unul distinct în preocupările istoricilor italieni față de realitățile românești este perioada comunistă, chiar dacă această direcție de cercetare nu s-a tradus printr-o mare abundență de contribuții care să fi văzut până în prezent lumina tiparului (comparativ, cel puțin, cu atenția acordată relațiilor italo-române în perioada „Risorgimento"). O lucrare de referință pentru această temă în sens larg este cea semnată de Antonello Biagini și Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era post'comunista*, publicată în anul 1997[29]. Importantă este, în această ordine de idei, lucrarea dedicată „modelului românesc" al comunismului, din care un prim volum coordonat de Gheorghe Mândrescu și Giordano Altarozzi conține actele unui colocviu italo-român, desfășurat la Messina în 2004[30], iar al doilea reprezintă o revenire la argument după mai bine de un deceniu[31]. În ambele volume se regăsesc studii semnate de istorici italieni, referitoare la comunismul din România. Interesul suscitat de această temă pe lângă istoricii italieni se regăsește și în opera istoriografică a lui Francesco Guida, care a elaborat câteva studii despre comunismul românesc (cu un interes mai pronunțat pentru perioada Ceaușescu)[32], iar în monografia pe care a dedicat-o țării noastre, apărută la editura Unicopli din Milano în 2005[33] și 2007, iar în 2019 în traducere românească[34], partea referitoare la istoria României din perioada 1948-1989 este una consistentă. Din această

dedicată României interbelice: *Nae Ionescu, Mircea Eliade, Emil Cioran. Antiliberalismo nazionalista alla periferia d'Europa*, Morlacchi Editore, Perugia, 2005.

29 Antonello Biagini, Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era post'comunista*, Giappichelli Editore, Torino, 1997.

30 Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi (a cura di), *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno. Atti del convegno di Messina, 3-4 maggio 2004*, prefazione di Antonello Biagini, vol. I, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2005.

31 Gheorghe Mândrescu (a cura di), *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno*, vol. II, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2016.

32 Francesco Guida, *Il fenomeno ceaușista: ideologia e politica*, in Santi Fedele e Pasquale Fornaro (a cura di), *La crisi dell'impero sovietico e la dissoluzione del sistema del socialismo reale*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2000, pp. 79-97; *Idem, Lucrețiu Pătrășcanu, la principale vittima delle "purghe" nella Romania comunista: una rivisitazione*, in Francesco Guida (coord.), *Intellettuali versus democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933-1953)*, Carocci editore, Roma, 2010, pp. 381-439; Idem, *Marea Unire și istoriografia românească în epoca „matură" a regimului comunist*, in „Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași" (serie nouă), Istorie, Tom LXIV/2018, Număr special: *Marea Unire a românilor (1918)-Istorie și actualitate*, volum editat de Petronel Zahariuc, Adrian-Bogdan Ceobanu, Adrian Vițalaru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, pp. 643-650.

33 *Idem*, *Romania*, Edizioni Unicopli, Milano, 2005, perioada comunistă a se vedea la pp. 185-282. Trebuie menționat că monografia despre România, edițiile Unicopli 2005 și 2007, a fost anunțată prin două contribuții prealabile ale autorului, astfel: *La Grande România* (Periferia, Cosenza, 2002) și *La Romania contemporanea-Momenti e questioni di storia-* (Edizioni Nagard, Milano, 2003).

34 *Idem*, *România în secolul XX*, traducere din limba italiană de Dragoș Cojocaru, Editura Cartier, Chișinău, 2019, capitolele dedicate perioadei comuniste a se vedea la pp. 192-293.

sumară enumerare nu putem omite contribuția de bună calitate a lui Paolo Carusi, profesor la Universitatea Roma Tre, cu tema: *Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità"*, publicată în anul 2014 în Anuarul Institutului Italo-Român de Studii de la Cluj[35].

Francesco Guida a revenit de curând, cu o nouă contribuție dedicată istoriei României în secolul XX, lucrarea *Una storia dura. Pagine del Novecento romeno*, publicată anul trecut, 2024, la editura Morlacchi din Perugia. În nota introductivă autorul explică semnificația titlului ales prin aceea că „secolul XX pentru România, la fel ca pentru întreaga Europă, a fost marcat de evenimente dramatice care au provocat mari suferințe populațiilor", și că, examinate în ansamblu, experiențele istorice de care au avut parte românii în toată această perioadă pot fi definite ca o „istorie dură", dificilă și complicată, chiar dacă la sfârșitul primei conflagrații mondiale s-a putut forma cel mai întins stat etnic românesc, România Mare, după care au urmat două decenii de democrație nelipsită de fragilități, iar ulterior regimuri autoritare pentru ca în a doua parte a secolului românii să aibă parte de un regim comunist dur și apăsător. Volumul conține patru studii, primul se referă la o perioadă de „aspirații naționale și conflicte sociale", în care s-a născut România Mare, 1917-1922, al doilea are ca temă identitatea națională și unele proiecte federale în România interbelică, în al treilea autorul revine asupra „dosarului" Lucrețiu Pătrășcanu, de care s-a ocupat și cu un alt prilej, iar capitolul IV se oprește asupra „fenomenului ceaușist"-„ideologie și politică"[36].

Istoria vieții religioase a spațiului românesc și raporturile românilor cu Sfântul Scaun sunt teme care se regăsesc în scrisul istoric italian din ultimele trei decenii. Pentru a spune adevărul, trebuie să recunoaștem că această problematică a fost cultivată mult mai intens de istoriografia românească de dată mai veche sau mai recentă, pentru care accesul la arhivele vaticane, ca să reținem un exemplu dintre cele bine cunoscute, a fost un scop și o țintă în vederea documentării unor subiecte din această categorie[37]. N-au lipsit, în perioada pe care o avem în vedere, preocupări în această direcție nici din partea istoriografiei italiene, și cel mai cunoscut exemplu în acest sens este cel al istoricului Cesare Alzati de la Milano, autorul unor contribuții monografice de referință, din care reținem două titluri: *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, apărută în limba română la Cluj în 1998, apoi *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età*

[35] Paolo Carusi, *Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità"*, in „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român", XI, 2014, pp. 51-61.

[36] Francesco Guida, *Una storia dura. Pagine del Novecento romeno*, Morlacchi Editore U.P., Perugia, 2024.

[37] Vezi în acest sens Ion Cârja, Cecilia Cârja, *Românii și Sfântul Scaun-perspective istoriografice post-comuniste. Câteva considerații*, in vol. Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean (coord.), *Nicolae Bocșan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, pp. 371-389.

medioevale e moderna, publicată la Pisa în 2001[38], alături de numeroase studii și articole. Profesorul Alzati s-a interesat de o gamă tematică deosebit de amplă, de la istoria creștinismului timpuriu la românii aflați în aria de spiritualitate bizantino-slavă, la unirea ardelenilor cu Roma la 1700, până la aspecte din istoria Bisericii greco-catolice române în secolele XIX-XX, fiind unul dintre cei mai buni specialiști de astăzi, din afara României, în sfera istoriei Bisericii și a vieții religioase a românilor[39]. Se impune să o menționăm aici și pe regretata doamnă Teresa Ferro, profesor universitar la Catania și Udine, autoarea unei contribuții monografice despre misionarii catolici din Moldova, publicată în 2005, cu o traducere în limba română apărută la Cluj în 2006[40]. Deosebit de importantă din această perspectivă este lucrarea în două volume coordonată de Luciano Vaccaro, *Storia religiosa dello spazio romeno*, publicată la Centrul Ambrozian din Milano în 2016, rezultată în urma a două conferințe italo-române desfășurate la Veneția și Villa Cagnola în anul 2002[41]. O altă direcție de interes, în perioada studiată, o identificăm în mediile vaticane, cu privire la istoria Bisericii Catolice din România, de ambele rituri, latin și bizantin, în secolul XX. Este vorba de un interes mai accentuat pentru impactul regimului totalitar asupra Catolicismului din România, în contextul în care Sfântul Scaun a decis beatificarea unor personalități de referință din aria spirituală a acestor confesiuni, așa cum a fost episcopul Anton Durcovici, monseniorul Vladimir Ghyka sau mai recent cei șapte episcopi greco-catolici, ridicați la cinstea altarelor de papa Francisc cu ocazia vizitei sale în România, în anul 2019. Acest demers are și un corespondent în plan istoriografic, dacă ne gândim la volumul *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea (Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998)*, apărut în 2003, sub coordonarea lui Aleksandre Rebernik, Gianpaolo Rigotti și Michel van Parys (Libreria Editrice Vaticana), un volum care conține trei studii despre situația Bisericii greco-catolice românești înainte și după 1948[42]. În

[38] Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, ediție îngrijită, traducere și bibliografie de asist. univ. Șerban Turcuș, postfață de prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1998; Idem, *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, Edizioni ETS, Pisa, 2001.

[39] O bibliografie selectivă a operei profesorului Cesare Alzati a se vedea în vol. Ioan-Aurel Pop, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Ana Victoria Sima (a cura di), *Dal cuore dell'Europa. Omaggio al professor Cesare Alzati per il compimento dei 70 anni*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, pp. 19-42.

[40] Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia-studi storici e linguistici*, Clusium, Cluj-Napoca, 2005; Idem, *Misionarii catolici în Moldova*, traducere de Cristian Alexandru Damian și Ștefan Damian, IDC PRESS, Cluj-Napoca, 2006.

[41] *Storia religiosa dello spazio romeno*, sotto la direzione di Cesare Alzati, a cura di Luciano Vaccaro, vol. I-II, Centro Ambrosiano, Milano, 2016.

[42] Aleksandre Rebernik, Gianpaolo Rigotti și Michel van Parys (a cura di), *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea*

această succintă trecere în revistă este locul să amintim și contribuția profesorului Roberto Scagno, dedicată persecuției Bisericii greco-catolice și a celei romano-catolice din România în primii ani ai regimului comunist, studiu publicat în anul 2018[43].

O altă temă de interes pentru cele două istoriografii este emigrarea, fenomen pe care l-au cunoscut și l-au trăit deopotrivă românii și italienii, în trecut și în contemporaneitate – după evenimentele din decembrie 1989, dar mai ales după aderarea țării noastre la Uniunea Europeană în 1 ianuarie 2007, românii au avut din nou posibilitatea de a călători în străinătate și de a-și căuta de lucru în alte țări. Istoriografia a urmărit fenomenul, istoricilor italieni nelipsindu-le interesul pentru fluxurile migratorii din peninsulă către Europa răsăriteană. Astfel, o contribuție extrem de interesantă, cu informații valoroase privind o emigrare consistentă din nordul actualei Italii în Transilvania la 1851, a fost publicată în anul 2002 de către Marco Felicetti și Renzo Francescotti, cu tema *Sulle ali di una rondine. Storie di migrazioni*[44]. Antonio Ricci, un cercetător temeinic al fenomenului emigrării dintre cele două spații, a publicat în 2004 studiul *Gli Italiani in Romania: migranti cattolici tra Ottocento e Novecento*, revenind asupra temei cu o contribuție mai amplă, în anul 2017[45]. În 2008 a apărut la Ravenna o contribuție de asemenea importantă, semnată de Roberto Scagno, Paolo Tomasella și Corina Țucu, despre emigrarea din regiunea Veneto în România[46]. Paolo Tomasella va susține de altfel o teză de doctorat pe această temă, în anul 2014, așa cum vom vedea în partea a doua a articolului de față.

După 1990, Italia a devenit pentru români o a doua patrie, o „mică Românie" în care diaspora românească a ajuns să numere peste un milion de persoane. Practic românii au ajuns coabitanți de proximitate pentru italienii în țara cărora au dorit să se stabilească pe termen lung sau pentru totdeauna, în căutarea unei vieți mai bune, în condițiile tranziției românești cu toate problemele de natură economică pe care le-a generat. Aceste fapt a determinat în societatea italiană nevoia firească de a-i cunoaște mai bine pe români, de a

(Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2003, pp. 103-118, 119-130, 347-351.

43 Roberto Scagno, *Persecuzione della Chiesa greco-cattolica e della Chiesa cattolica latina in Romania (1948-1951) e la Santa Sede*, in Emilia Hrabovec, Giuliano Brugnotto, Peter Jurčaga (a cura di), *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945-1965*, Libreria Editrice Vaticana, 2018, pp. 123-140.

44 Marco Felicetti, Renzo Francescotti, *Sulle ali di una rondine. Storie di migrazioni*, Cromopresso, Trento, 2002 (pe coperta cărții este trecut următorul supratitlu: *Da Predazzo alla Transilvania e ritorno, un racconto lungo 150 anni*).

45 Antonio Ricci, *Gli Italiani in Romania: migranti cattolici tra Ottocento e Novecento*, in Ion Cârja (a cura di), *I Romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica* (coord.), Editura Scriptorium, Bucarest-Roma, 2004, pp. 206-225; Idem, *Minoritatea etnică italiană din România în timp de criză*, în Bokor Zsuzsa (coord.), *În căutarea tărâmului promis. Italienii din România*, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Colecția „Minorități", Cluj-Napoca, 2017, pp. 320-350.

46 Roberto Scagno, Paolo Tomasella și Corina Țucu, *Veneti in Romania*, Angelo Longo Editore, Ravenna, 2008.

le cunoaște specificul cultural, tradițiile, felul de a fi și, nu în ultimul rând, de a evalua proporțiile imigrării românilor ca fenomen și de a-i da, prin politici adecvate, o finalitate pozitivă pentru Italia. S-au constituit în acest sens centre de cercetare, care se ocupă de studierea fenomenului migrației, în care perspectiva de studiu este una prin excelență interdisciplinară, în sensul în care ponderea cea mai mare în aceste colective de cercetare nu o dețin istoricii, ci sociologii și antropologii. Un astfel de pol de cercetare s-a constituit în cadrul Bisericii Catolice, este vorba de Fundația Caritas Migrantes, care din 1991 a început să editeze *Dossier Statistico Immigrazione*, publicație care apare de atunci în fiecare an, preluată apoi de Centrul de Studii și Cercetări IDOS, condus în prezent de Luca di Sciullo, alături de care activează o întreagă echipă de cercetători pe problematica migrației în Italia. IDOS colaborează de mulți ani în cercetările pe care le realizează cu o altă structură romană de cercetare, cu statut privat, Institutul de Studii Politice S. Pio V. Fenomenul migratoriu pe direcția România-Italia și prezența diasporei românești în peninsulă a reprezentat un capitol important al cercetărilor făcute de această echipă, care are o viață științifică deosebit de dinamică și aduce la lumină numeroase publicații. Cu referire la români, menționăm două volume colective de studii, primul apărut în anul 2008, *Romania, immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, sub coordonarea lui Franco Pittau, Antonio Ricci, Alesandro Silj[47], următorul în 2010, *I romeni in Italia tra rifiuto e accoglienza*, coordonat de Franco Pittau, Antonio Ricci, Laura Ildiko Timșa[48], precum și un al treilea, publicat recent (2022), cu ocazia împlinirii a trei decenii de diasporă economică românească în Italia, un volum bilingv consistent și bine realizat cu titlul *Rădăcini la jumătate. Treizeci de ani de imigrație românească în Italia*, cu o consistentă colaborare deopotrivă italiană și românească, sub coordonarea Mirunei Căjvăneanu, a lui Antonio Ricci și Benedetto Coccia[49].

Despre comunitatea românească din Italia se impune a fi semnalată excelenta cercetare monografică semnată de profesoara Maria Chiara Giorda, *La Chiesa ortodossa romena in Italia. Per una geografia storico-religiosa*, apărută în anul 2023 la editura romană Viella. Este vorba de o lucrare necesară și așteptată, am putea spune, despre viața religioasă și organizarea bisericească a celei mai mari diaspore românești recente din Europa occidentală, pentru care Sfântul Sinod al BOR a hotărât în anul 2007 înființarea unei eparhii, în fruntea căreia a fost numit anul următor, 2008, episcopul Siluan Șpan[50].

---

47 Franco Pittau, Antonio Ricci, Alessandro Silj (a cura di), *Romania, immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, Editrice Idos, Roma 2008.

48 Franco Pittau, Antonio Ricci, Laura Ildiko Timșa (a cura di), *I romeni in Italia tra rifiuto e accoglienza*, Editrice Idos, Editrice Sinnos, Roma 2010.

49 Miruna Căjvăneanu, Benedetto Coccia e Antonio Ricci (a cura di), *Radici a metà. Trent'anni di immigrazione romena in Italia/Rădăcini la jumătate. Treizeci de ani de imigrație românească în Italia*, Istituto di Studi Politici „S. Pio V", Centro Studi e Ricerche IDOS, Roma 2022.

50 Maria Chiara Giorda, *La Chiesa ortodossa romena in Italia. Per una geografia storico-religiosa*, Editrice Viella, Roma, 2023.

Relațiile culturale și cooperarea în plan științific au cunoscut din aproape în aproape unele forme de instituționalizare, prin institute sau centre de cercetare și respectiv prin intermediul publicațiilor. O asemenea misiune, de cooperare în plan istoriografic, își asumă în Italia Acccademia di Romania in Roma și Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistă de la Venezia (IRCCU)), împreună cu publicațiile pe care acestea le editează. În România funcționează, în afara institutelor și a centrelor italiene de cultură, două structuri cu activitate mai aplicată în zona studiului și a cercetării istorice, este vorba de Centrul Româno-Italian de Studii Istorice (CeRISS) de pe lângă Facultatea de Istorie a Universității București și respectiv Institutul de Studii Italo-Român din cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj. Acesta din urmă publică un Anuar, ajuns în prezent la cel de al 19-lea număr, alături de care mai putem menționa revista „Orizonturi italo-române", publicată la Facultatea de Litere a Universității din Timișoara, sub coordonarea Afroditei Cionchin, o publicație de profil mai larg din care nu lipsește componenta de cercetare istorică[51]. Cooperarea dintre cele două istoriografii, în ultimii 35 de ani, s-a concretizat cel mai adesea prin conferințe, în urma cărora au fost publicate volume, în cadrul cărora se regăsesc de altfel direcțiile de interes reciproc ale celor două istoriografii, română și italiană.

Nu în ultimul rând, o modalitate prin care istoriografia italiană ajunge la teme și problematici de istorie românească sunt tezele de doctorat, realizate de sine stătător de către universități din Italia sau în diferite forme de colaborare, de tipul doctoratului în cotutelă, cu universități din România. Dorim să reținem aici câteva exemple de teze de doctorat pregătite și susținute de-a lungul timpului de cercetători italieni, despre care avem cunoștință. Astfel, Andrea Fara a susținut o excelentă teză de doctorat, într-o cotutelă asigurată de Universitatea din Pisa și Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, despre colonizarea sașilor în Transilvania și rolul lor în dezvoltarea economică a regiunii, din care a rezultat cartea *La formazione di un'ecoonomia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, publicată la Napoli în anul 2010[52]. Andrea Carteny a susținut în anul 2004 la Universitatea La Sapienza di Roma o teză de doctorat cu tema *Evoluzione della democrazia e dei partiti politici in Romania (1989-2004)*[53]. După aceasta, Andrea Carteny a lucrat mulți ani pe o temă de cercetare referitoare la istoria minorității maghiare din Transilvania după cel de Al Doilea Război Mondial[54]. Giuseppe Motta a susținut în aceeași perioadă, la Universitatea La Sapienza din Roma, o teză despre relațiile României cu Statele Unite

[51] A se vedea http://www.orizonturiculturale.ro/, accesato în 10.11.2025.

[52] Andrea Fara, *La formazione di un'ecoonomia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, Editoriale Scientifica, Napoli 2010.

[53] Publicată ulterior după cum urmează: Andrea Carteny, *I partiti politici in Romania (1989-2004)*, Periferia, Cosenza 2007.

[54] Si veda in merito Andrea Carteny, *L'ombra del Trianon. La Transilvania e l'Ungheria post comunista, alla riscoperta delle minoranze oltre frontiera*, in *La costruzione della pace nell'Europa del secondo Novecento. Democrazia, diritti, economia*, a cura di Umberto Gentiloni Silveri, Gianni La Bella, Stefano Palermo, Editrice APES, Roma 2016, pp. 173-186.

ale Americii în perioada interbelică, publicată apoi în 2006[55]. Giordano Altarozzi, în prezent profesor și decan la Facultatea de Științe și Litere „Petru Maior" din cadrul Universității de Medicină și Farmacie, Știință și Tehnologie „George Emil Palade" din Târgu Mureș, a susținut la începutul anului 2007, la aceeași universitate romană La Sapienza, o teză de doctorat despre participarea românilor la războiul civil din Spania, în anii 30 ai secolului trecut, publicată în același an la editura Periferia din Cosenza[56]. Lucrarea citată mai sus, a lui Stefano Santoro, despre naționalismul elitelor românești din Transilvania înainte și după Primul Război Mondial, a fost susținută inițial drept o a doua teză de doctorat de către autor, la Universitatea din Firenze[57]. În anul 2011 Andrea Porcaro a încheiat un parcurs de cercetare în cadrul Universității La Sapienza, cu o teză de doctorat pe tema *Il nazionalismo di Nicolae Iorga sulla stampa tra il 1906 e il 1916*. În 2014, Gianluca Masi, universitar la Firenze, a prezentat public la Universitatea Babeș-Bolyai teza de doctorat cu tema *I rapporti tra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania (1540-1699)*, într-o formulă de cotutelă sub conducerea științifică a acad. prof. Ioan Aurel Pop și a doamnei prof. Maria Pia Pedani, lucrare publicată anul următor la editura Aracne din Roma[58]. În același an și tot la Cluj, Paolo Tomasella a susținut public o teză intitulată *Emigranti dal Veneto e dal Friuli nella vita economica e culturale della Romania (1848-1949)*, de asemenea o cotutelă, în care coordonarea științifică a fost asigurată de profesorii Ioan Bolovan (Universitatea Babeș-Bolyai) și Marco Dogo (Universitatea din Trieste)[59]. De foarte curând, în anul curent, 2025, Patrizio Trequattrini a susținut la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca o excelentă teză de doctorat, despre modul în care a fost receptată formarea României Mari în mediile diplomatice și în presa italiană, *La percezione italiana della „Grande Romania" (1918-1927). Atteggiamenti, reazioni, prospettive*, lucrare coordonată de conf. univ. dr. Ion Cârja[60]. Acestea ar fi câteva exemple dintr-o listă care este cu siguranță mult mai lungă.

Această prezentare sumară, de teme, titluri și autori nu este nici pe departe exhaustivă, ci reprezintă mai degrabă o trecere în revistă, în linii mari, a ceea ce s-a concretizat din interesul istoriografiei italiene pentru teme de cercetare de istoria României și a românilor în ultimii 32 de ani. Ajunși la capătul acestor considerații, dorim să schițăm câteva concluzii.

---

[55] Giuseppe Motta, *Un rapporto difficile. Romania e Stati Uniti nel periodo interbellico*, Franco Angeli, Milano 2006. De același autor a se vedea și: *Ardeal. Le origini della Transilvania romena*, Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2011.

[56] Giordano Altarozzi, *La Romania e la guerra di Spagna*, Periferia, Cosenza, 2007.

[57] Vezi mai sus, nota 18.

[58] Gianluca Masi, *I rapporti tra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania (1540-1699). Un caso, i fratelli Genga*, Aracne editrice, Roma 2015.

[59] A se vedea https://doctorat.ubbcluj.ro/ro/sustinerile-publice-ale-tezelor-de-doctorat/?let=T#autor, accesat în 10.11.2025.

[60] A se vedea https://doctorat.ubbcluj.ro/ro/sustinerile-publice-ale-tezelor-de-doctorat/?let=T#autor, accesat în 10.11.2025.

Prima chestiune care se impune atenției dacă aruncăm o privire retrospectivă asupra acestor trei decenii și jumătate este faptul că istoriografia italiană, cu istoricii, instituțiile și inițiativele sale a constituit un canal important prin care istoriografia română „a revenit în Europa". După aproape cinci decenii de totalitarism comunist, scrisul românesc avea o nevoie vitală de lărgire de orizont și de a se reconecta la istoriografia internațională, de a recupera sub raport teoretic și metodologic rămânerile în urmă impuse de izolarea din perioada 1948-1989. Din acest punct de vedere, considerăm că istoriografia italiană a oferit astfel istoricilor români șanse și oportunități de a se reintegra în dialogul științific european, de a reveni la normalitate, în ultimă instanță.

Se poate constata apoi că cele două istoriografii au dovedit o mare capacitate de interconectare, o disponibilitate reală de a colabora și de a face echipă pe teme și subiecte de interes comun, în special pe câteva tematici precise, precum: Risorgimento, istoria comunismului, istoria Bisericii și a vieții religioase. O demonstrează acest lucru, între altele, numeroasele colocvii și conferințe italo-române organizate în perioada despre care vorbim și actele acestor conferințe, publicate sub dublă coordonare, română și italiană.

Din repertorierea succintă pe care am propus-o în contribuția de față, rezultă că interesul istoricilor italieni pentru istoria românilor se localizează în câteva capitole tematice mai importante, ceea ce nu exclude o anume varietate tematică a contribuțiilor aduse de istoriografia italiană mai ales pe teme de interferență, din zona pe care o putem numi cu un termen generic „relații româno-italiene". În această ordine de idei, apare evident că apropierea istoricilor italieni de teme de studiu de istorie românească s-a dovedit a fi pentru marea majoritate una limitată, punctuală și neexclusivă, în sensul în care s-au ocupat în același timp și de alte teme și subiecte de cercetare, mai puțini fiind cei care s-au specializat în istoria românilor, acordându-i atenție în mod sistematic și cu prioritate. Trebuie să amintim din nou aici numele profesorului Guida, ale cărui contribuții la istoria românească sunt substanțiale sub raportul conținutului și de mare extindere din perspectivă cronologică: de la revoluția lui Tudor Vladimirescu la istoria comunismului românesc din perioada Ceaușescu. Este la fel de important să amintim că Francesco Guida este printre puținii autorii de monografii de sinteză dedicate istoriei românilor, din istoriografia internațională[61], așa cum mai putem reține câteva astfel de contribuții de excepție, precum cele semnate de Keith Hitchins[62], Catherin Durandin[63] și mai recent din istoriografia germană Kurt Scharr[64].

[61] Din istoriografia italiană se impun a fi amintită aici și lucrarea profesorului Antonello Biagini, *Storia della Romania contemporanea*, Editrice Bompiani, Milano, 2004, apărută în limba română în anul 2012 la Editura Universității „Petru Maior" din Târgu Mureș.

[62] Din opera vastă a istoricului american, citățm două dintre sintezele sale mai cunoscute, despre istoria României și a românilor: Keith Hitchins, *Romania 1866-1947*, ediția a 4-a, Humanitas, București, 2013; Idem, *Românii 1774-1866*, ediția a 3-a, Humanitas, București, 2013.

[63] Catherin Durandin, *Histoire de la nation roumaine*, Édition Complexe, Bruxelles, 1994; *Idem*, *Histoire des roumains*, Fayard, Paris, 1995; Idem, *Istoria românilor*, Institutul European, Iași, 1998.

[64] Kurt Scharr, *Rumänien. Geschichte und Geographie*, Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2018.

O trăsătură importantă a acestor contribuții semnate de colegii italieni constă, pe de o parte, în faptul că au făcut cunoscute publicului de limbă italiană aspecte și problematici de istoria românilor. În același timp, pentru o parte dintre aceștia, cel puțin, valoarea și relevanța cercetărilor depășește acest prim nivel, de natură oarecum divulgativă, fiind reconstituiri aprofundate ale temelor de care s-au ocupat, pe marginea cărora aduc fie contribuții de natură documentară, fie contribuții interpretative valoroase, de neocolit de istoriografia unei anumite tematici și esențiale, în același timp, pentru dezbaterea internă a istoriografiei românești. De regulă, în marea lor majoritate și-au dezvoltat de timpuriu competențe care să le ușureze accesul la teme de istorie românească, prin învățarea în primul rând a limbii române, care le-a permis nu numai consultarea producției istoriografice românești ci și a surselor primare, respectiv fonduri arhivistice – ceea ce a dovedit din partea lor un interes deloc pasager și contextual pentru istoria românilor, dimpotrivă, un nivel înalt de dedicare și profesionalism. În această ordine de idei, reținem în treacăt câteva nume de colegi italieni din generațiile mai tinere (Emanuela Costantini, Antonio D'Alessandri, Stefano Santoro), care în incursiunile lor de documentare în România au ajuns nu numai în biblioteci, ci și în sălile de studiu ale Arhivelor Naționale ori la colecția de manuscrise a Academiei Române.

Nu în ultimul rând, istoricii italieni interesați de România au avantajul important al „privirii obiective", din exterior, al unei poziționări neutre, accesibile celor neimplicați în polemicile interne ale istoriografiei românești, respectiv nu sunt afectați de unele abordări și percepții inevitabil subiective, condiționate cultural și identitar, care se regăsesc la nivelul „frontului istoriografic" autohton.

În același timp, importanța contribuțiilor aduse de colegii italieni la teme și probleme de istorie românească, alături de scrierile altor istoriografii europene despre România scot în evidență un aspect de care istoricii din România vor trebui să țină seama – faptul că în climatul cultural de secol XXI nu se mai poate vorbi de un „patrimoniu istoriografic" gestionat în exclusivitate de istoriografiile „naționale", să le spunem așa, dimpotrivă, vorbim acum, în ultimele trei decenii, mult mai mult ca în trecut, de internaționalizarea, dacă nu chiar de globalizarea dezbaterii istoriografice, care depășește într-un mod aproape natural, să-i spunem, limitările impuse de frontiere etno-culturale sau statale. Această realitate nu poate fi decât în beneficiul cunoașterii științifice, ridicând în același timp ștacheta competiției la nivelul breslei istoricilor.

Oltre la rivoluzione. I primi passi della politica bolscevica e l'impegno della diplomazia italiana durante la guerra civile russa[1]

Francesco Randazzo*

Rezumat. Dincolo de revoluție. Primii pași ai politicii bolșevice și implicarea diplomației italiene în timpul războiului civil rus. Studiul cercetează Războiul Civil Rus (1918-1920) și implicarea diplomației italiene în acest context, subliniind cum istoriografia italiană a neglijat tema în favoarea Revoluției bolșevice. După 1918, deși Italia nu a avut legături oficiale cu Rusia bolșevică, s-a manifestat economic prin misiuni informative, precum exodul coloniei italiene la Berdyansk și prezența de agenți politici la Reval (Tallinn). Forțele anti-bolșevice, Armatele Albe și alte grupuri contrarevoluționare formate în jurul altor figuri, nu au predominat niciodată în ciuda ajutorului Aliaților, în timp ce bolșevicii și-au consolidat puterea datorită Armatei Roșii conduse de Troțki și epilogului războiului ruso-polonez din 1920-1921. Italia, confruntându-se cu „cei doi ani roșii", a adoptat neutralitatea politică. Criza postbelică rusă a dus la Noua Politică Economică (NEP), iar în 1924, Italia fascistă a lui Mussolini a redeschis relațiile diplomatice cu URSS, oferind o poartă de acces către finanțele europene.

Cuvinte-cheie: Război civil, diplomație italiană, bolșevism, armate albe, NEP, Rusia

La guerra civile russa è un tema poco dibattuto in ambito storiografico, soprattutto italiano, dove pochi storici hanno saputo metterne in evidenza la portata a causa della prevalente tendenza a porre al centro del dibattito la rivoluzione bolscevica. Un errore storico nel quale sono confluiti diversi studiosi, vittime di posizionamenti ideologici e miopia culturale[2]. Così, ripensare a quel periodo attraverso la lente della politica italiana dell'epoca offre lo spunto per scrivere questo breve saggio.

---

[1] Questo saggio è dedicato alla memoria dell'amico e storico rumeno George Cipăianu, professore Emerito della Facoltà di Storia e Filosofia dell'Università Babeș-Bolyai di Cluj-Napoca, fine intellettuale esperto di temi legati alla Russia e all'Urss in chiave storico-diplomatica.

* Professore Associato di Storia delle Relazioni internazionali – Università degli Studi di Perugia E-mail: storiaeuropaorientale@gmail.com.

[2] Fatto salvo alcuni studi di Ettore Cinnella e di Andrea Graziosi, che hanno dedicato ampia parte della loro ricerca a temi che trovano riscontro nella documentazione archivistica russa e internazionale, in ambito nazionale non si riscontra un grande interesse storico per un periodo che in realtà ha determinato in maniera inoppugnabile le sorti europee e avuto effetti notevoli

L'ufficio del Ministero degli Esteri italiano non aveva più legami con la Russia da quando nel marzo 1918 l'ambasciatore Pietro Tomasi di Lampedusa, parente del celebre scrittore del *Gattopardo* Giuseppe Tomasi di Lampedusa, fuggiva da Pietrogrado in direzione Archangel'sk, nel territorio occupato dalle truppe alleate. Il bolscevismo era considerato negativamente soprattutto durante il governo Orlando-Sonnino il quale lo riteneva prossimo alla *debâcle* contro le armate bianche degli ex generali zaristi anche se le notizie arrivavano frammentate, incomplete e venivano compilate direttamente dalla Regia Marina rappresentando le uniche fonti che giungevano in Italia sulla situazione del fronte russo. Così sappiamo che, a guerra civile esplosa, subito dopo lo scioglimento dell'Assemblea parlamentare regolarmente eletta nel gennaio 1918, forze antibolsceviche si uniscono e danno vita a quel movimento controrivoluzionario, *Belaja Armija*, che vedrà alcuni ex generali zaristi come Anton Denikin, Pëtr Nikolaevič Vrangel', Michail Vasil'evič Alekseev, Lavr Georgievič Kornilov, Nikolaj Nikolaevič Judenič e Aleksandr Vasil'evič Kolčak contendere ai bolscevichi il potere nella nuova Russia. Dopo i primi mesi di un 1918 che aveva visto i bolscevichi firmare il Trattato di Brest-Litovsk con la Germania del kaiser Guglielmo e il ritiro dunque della Russia dalla guerra, il massacro della famiglia reale dei Romanov nell'estate dello stresso anno per mano di una cellula bolscevica che l'aveva presa in carico, la capitolazione della Germania nel novembre dello stesso anno, le truppe controrivoluzionarie optarono per un piano di accerchiamento dei bolscevichi che controllavano le aree attorno ai due grandi centri di Mosca e San Pietroburgo, le aree più industrializzate del paese. Dopo aver occupato Ekaterinburg, l'ammiraglio zarista Kolčak, nominato in Siberia Capo Supremo (*Verčovnij Pravitel*), dovette impegnarsi a soffocare qui e lì piccoli focolai di protesta accesi dai bolscevichi, soprattutto nella regione attorno a Omsk, nel dicembre 1918, con l'aiuto dei Cosacchi e della Legione Ceca. Nei piani del generale vi era quello di raggiungere le zone a sud della Russia prese dalle truppe rosse e dai rivoluzionari dopo l'occupazione tedesca dell'Ucraina. Di qui il pericolo scorto dal diplomatico italiano Giovanni Cesare Majoni che si apprestò a organizzare l'esodo della colonia italiana presente a Berdjans'k, nell'*oblast'* di Zaporižja, oggi teatro della guerra russo-ucraina.

La guerra civile coinvolse, in maniera del tutto improvvisa e involontaria, tutte quelle unità militari straniere che si trovavano lì dislocate per sostenere il fronte orientale della guerra contro la Germania, milizie organizzate in un esercito interalleato. Gli

sull'equilibrio politico e i rapporti internazionali della Russia (Urss) con il suo vicinato negli anni successivi al Primo conflitto mondiale. Cfr E. Cinnella, *La tragedia della rivoluzione russa*, Milano-Trento, Luni Editrice, 2000; A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS: Bolscevichi e contadini. 1918-1933*, Napoli, Edizioni scientifiche italiane, 1998; *L'URSS di Lenin e Stalin. Storia dell'Unione Sovietica. 1914-1945*, Bologna Società editrice il Mulino, 2007; F. Randazzo, *Alle origini dello Stato sovietico*, AUSSME, Roma, 2008.

indipendentisti di Petl'jura e Vinničenko nonché le armate anarchiche di Machno dopo il trattato del 3 marzo 1918, imposero una lotta di liberazione estenuante che coinvolse anche le aree circostanti il Mar Nero luogo attorno al quale si muovevano diverse missioni militari tra cui quella italiana del colonnello Gabba e del generale Achille Bassignano. Laggiù gli ufficiali italiani entrarono in contatto con l'inettitudine francese nell'area del Mar Nero la quale procurò non pochi problemi ai cittadini italiani; critiche racchiuse nel rabbioso dispaccio di Majoni del 15 aprile 1919:

> L'evacuazione di Odessa fu il pietoso epilogo della spedizione francese in Ucraina. Io non so se essa sia stata ordinata dai Governi degli Alleati o voluta esclusivamente, per necessità di cose da Parigi. Spetta a me soltanto di riferire sui risultati. E questi sono due: la rovina dell'influenza francese nel Mar Nero, l'odio anzi contro tutto quanto sa di francese e il rafforzamento del fenomeno bolscevista [...]. Il 6 l'evacuazione era finita per tutti. Le truppe francesi e greche si dirigevano in parte verso il Dniester. Ritengo che molto materiale da guerra e di approvvigionamento sia restato in mano dei bolscevichi […]. Un commissario bolscevico si recò poi dall'Ammiraglio francese invitandolo a scendere in città per assicurarsi dell'ordine perfetto che vi regnava. Mi risulta che in quei giorni almeno così era effettivamente: d'altronde era facile ottenerlo data l'anarchia che vi dominava prima coi francesi.[3]

L'impegno italiano del Comandante della Regia nave "Roma", Giovanni Giovannini, fu massimo, al contrario della partecipazione del Governo italiano che temporeggiò a lungo come testimoniato dal seguente dispaccio del 31 ottobre 1919 dell'agente governativo stanziato nella Russia meridionale:

> ...mi sono state segnalate le pietose condizioni in cui versano gli italiani residenti a Berdiansk. Aggiungerei che il mese scorso quella città rimase per molti giorni in potere delle bande del famigerato brigante Makno che, a quanto si assicura, ne fece strazio ed è a supporre per ciò che anche le condizioni di quei nostri infelici connazionali ne saranno riuscite aggravate. In condizioni non meno tristi versano, a quanto mi viene riferito, gli italiani di Kertch e di altre località. Molti di essi vorrebbero senz'altro rimpatriare. È motivo per me di profonda amarezza che il Regio Governo ancora non abbia provveduto a fornirmi neppure di quei modestissimi fondi (lire cinquemila) affatto insufficienti allo scopo, che già sollecitai coi miei telegrammi N.21 e N. 41 del 2 e 16 ottobre scorso…[4]

Era palese quindi, come lo sforzo dei generali bianchi si producesse senza imporre mai una decisiva vittoria mentre i bolscevichi avanzavano grazie alla coesione nazionale che la propaganda fomentava.

Il nuovo Ministero, guidato da Nitti e da Tittoni in sostituzione del Governo Orlando-Sonnino aveva impresso al Gabinetto una nuova impronta, marcatamente pragmatica grazie alla presenza di elementi giolittiani. Nel luglio 1919 venne nominato capo di

---

[3] Ministero degli Affari Esteri (d'ora in poi MAE), Rappresentanze diplomatiche, R.29626, Odessa15 Aprile 1919, Oggetto: Evacuazione di Odessa.

[4] MAE, R.92877, Taganrog, 31 Ottobre/13 Novembre 1919, oggetto "Colonia Italiana di Berdiansk".

Gabinetto proprio Cesare Majoni, appena giunto dalla Russia meridionale, con il compito di seguire i passi del bolscevismo. Tale lavoro risultava fin dal principio assai difficoltoso, considerando il fatto che non vi erano studi sulla Russia sovietica. Pretese di originalità vennero dal col. Ettore Trojani che si profuse in un lavoro eccessivamente schematico sull'organizzazione statale sovietica e sulla diffusione nel mondo dei precetti comunisti[5]. Molto materiale propagandistico bolscevico aveva sempre maggiore crescita a Stoccolma grazie al fremente lavoro di Vatslav Vorovskij, primo diplomatico sovietico in Scandinavia nel 1918. Per tali ragioni veniva stilato da Manfredi Gravina capitano di Vascello, un dettagliato bollettino speciale sulla situazione rivoluzionaria russa[6], che intanto si diffondeva a macchia d'olio anche in Danimarca a Copenaghen. Il Gabinetto Majoni considerando il riconoscimento solo *de facto* dei paesi bolscevichi, si profuse per spedire rappresentanti italiani nella sola forma possibile consentita, ovvero quella di agente politico o commissario economico. L'occasione arriva nell'aprile del 1920 quando vengono aperte le porte al punto di osservazione più avanzato dell'Italia sul versante russo, presso la città portuale di Reval, l'odierna Tallinn in Estonia, grazie al trattato di Tartu del 2 febbraio 1920. Agostino Depretis, solo omonimo del Presidente del Consiglio dei ministri italiano, assunse la direzione dell'agenzia politica, raccogliendo le prime impressioni dell'esperienza sovietica e come ricordato anche da Giorgio Petracchi, *il 22 giugno 1920 Depretis ricevette anche Bertrand Russel. Il filosofo e pacifista inglese rientrava, appunto, in Gran Bretagna dopo oltre un mese di permanenza in Russia. Al pari degli altri, egli manifestò a Depretis la sua profonda delusione e gli anticipò molte di quelle osservazioni critiche raccolte nel libro The Practice and Theory of Bolshevism*.[7]

L'effervescenza e la curiosità culturale che la Russia rivoluzionaria aveva scatenato in Italia era attraccata insieme ai rimpatri degli italiani del 1919, molti di essi avevano istituito anche società culturali come Odoardo Campa direttore della Società di Cultura Italiana di Mosca, aperta nel 1918, che rappresentò l'aggancio principale per riallacciare le relazioni con la Russia. Grazie alle sue conoscenze nei saloni culturali moscoviti infatti, Campa si era distinto per aver stretto numerose amicizie con personaggi del calibro di Angelica Balabanoff e Anatolij Lunačarskij che rappresenteranno una buona base di partenza per le missioni segrete italiane.

Puntualmente Reval cessò di essere il punto massimo di osservazione nel maggio del 1922 quando la missione dell'agenzia economica con a capo il cav. Giovanni Amadori Virgili accompagnato da Odoardo Campa, raggiunse Mosca nella sua missione segreta, organizzata dal Governo Nitti che riteneva necessaria un'indagine conoscitiva del fenomeno bolscevico. Per aggirare i veti imposti dalla recente organizzazione

[5] G. Petracchi, *La Diplomazia Italiana in Russia* (1861-1941), Roma, Bonacci, 1993, p. 199.
[6] Ivi, p. 202.
[7] Ivi, p. 208.

sovranazionale creatasi dopo la fine della prima guerra mondiale, la Società delle Nazioni, la missione doveva apparire di carattere economico come da dispaccio del 4 aprile 1920[8]. La relazione che Amadori elabora al suo rientro nel maggio 1920, *La situazione russa ed i suoi probabili sviluppi*[9], ritrae un paese in agonia pronto a collassare e a subire la precoce fine dell'esperimento bolscevico, dichiarando altresì di astenersi dal combatterlo evitando di additare le cause del suo fallimento a cause esogene.

Prima e durante l'analisi politico-sociale italiana, il periodo finale della guerra civile consumava il suo epilogo a favore dei bolscevichi. La vasta sconfitta delle forze Bianche in Crimea e la fuga di Denikin dal mar d'Azov alla fine di marzo 1920 avevano infuso senz'altro coraggio alle truppe rosse capitanate da Lev Trockij, che con disciplina e organizzazione era riuscito a ribaltare le sorti della guerra. Eppure proprio con Denikin le truppe bianche avevano avuto l'opportunità del *match ball*, quando preso Orël e raggiunto Tula a sud di Mosca, contemporaneamente con il generale Judenič si impadronivano di Gatčina e assediavano Pulkovo alle porte di Pietrogrado. La contro-offensiva dell'armata rossa, grazie sia alla disfatta dell'ammiraglio Kolčak ad Ufa il 9 giugno 1919 che all'offensiva sull'asse ferroviario di Smolensk-Brest-Litovsk, facendo ripiegare le truppe polacche che si erano addentrate fino a Kiev.

Il successore del comandante Denikin, Pëtr Nikolaevič Vrangel' aveva raccolto i resti delle armate e queste avevano fortificato le loro posizioni in Crimea. Con l'Armata Rossa che combatteva in Polonia, nella Guerra Russo-Polacca, i Bianchi tennero le loro posizioni finché la stessa non si concluse. Quando la piena forza dell'Armata Rossa venne rivolta contro di loro, rapidamente sopraffatti, le truppe restanti vennero evacuate a Costantinopoli nel novembre del 1920. La guerra rivoluzionaria però non avrebbe potuto avere il suo epilogo, senza le vicissitudini delle ostilità nella guerra Russo-polacca. Il conflitto era nato come diretta conseguenza della decisione dei comandi della Oberkomando-Ostfront, l'armata tedesca dislocata ad Oriente fra Konigsberg e Kiev lungo i confini stabiliti dalla pace di Brest-Litovsk fra Germania e Russia sovietica, ed ancora in armi nonostante l'armistizio, di smobilitare, lasciando così vasti territori della Bielorussia e dell'Ucraina privi di controllo. La Polonia, con la contemporanea debolezza Russia causata della guerra civile, intravide l'opportunità di espandersi verso est, tentando di ricostruire la grande Polonia dei Jagelloni. Come ricorda il Major Harold H. Worrell, nella sua monografia *The Battle Of Warsaw*, per i russi la guerra fu sia una

[8] MAE, AP, 1919-1930, Russia 1920, b.1522 bis. Amadori a Ministro Esteri (V. Scialoja), Reval 4 aprile 1920 R. 39268. L'attuale possibilità di rapporti economici russo-italiani. I propositi commerciali della Russia. Dichiarazione del Capo della delegazione russa in Reval.

[9] G. Amadori-Virgili, *La situazione russa ed i suoi probabili sviluppi: gli obbiettivi italiani in rapporto ad una eventuale ripresa di contatto col governo dei sovieti: relazione scritta dopo una missione nella Repubblica socialista federativa russa dei sovieti ...*, in MAE, Roma, 10 luglio 1920.

risposta all'aggressione polacca che un'opportunità di esportare ad ovest la rivoluzione[10]. L'offensiva nell'agosto del 1920 verso Varsavia era figlia delle vittorie fine di luglio e i bolscevichi sembravano vicini alla vittoria; una parte dei dirigenti sovietici nutriva un forte ottimismo e si credeva possibile organizzare una nuova Polonia sovietica. Dopo Varsavia l'obiettivo sarebbe stato il ricongiungimento con i rivoluzionari tedeschi e Lenin si spinse ad ipotizzare un'Unione bolscevica comprendente anche la Polonia, la Germania e l'Ungheria. Liquidati Denikin e Kolčak e con il benestare di Lenin, il 13 agosto il comandante Tuchačevskij lanciò l'Armata rossa all'attacco, ma il capo di Stato polacco Józef Klemens Piłsudski riuscì a difendere e contrattaccare le truppe sovietiche che ripiegarono. Con la Pace di Riga del marzo 1921 la guerra finì con un compromesso, alcuni territori della Lituania dell'Ucraina e della Bielorussia vennero annessi alla Polonia che mantenne la sua indipendenza. Alla conclusione delle ostilità Russo-Polacche nell'agosto del 1920, quando l'armata ebbe modo di convogliare le forze sul versante della Crimea, per le truppe di Vrangel la fine era dietro l'angolo.

Storicamente, nella guerra civile prese parte anche l'Italia, neutrale dal punto di vista politico provò invece ad inserirsi sull'economico. Nel febbraio 1919 il generale *Segre*, capo della *Missione militare italiana* a Vienna per l'armistizio, inviò nella nuova repubblica di Polonia il primo convoglio ferroviario con materiale bellico italiano appartenente all'ex esercito austriaco. Successivamente il Comando Supremo, con il benestare del Ministero degli Affari Esteri, fece partire altri convogli di materiale bellico italiano e austriaco.

L'Italia però dopo il riconoscimento notificato dall'ambasciatore *G.C.* Montagna il 1 marzo 1919 non aveva ancora aperto la rappresentanza diplomatica a differenza di Francia, Gran Bretagna e Stati Uniti, come fece notare il capitano della missione militare a Vienna Paolo Monelli in visita privata a Varsavia. Considerando la notevole occasione economica, il passo non si fece attendere e nel giugno 1919 anche Sonnino, sollecitato dalle alte gerarchie militari, si convinse ad inviare in missione un ufficiale che avrebbe preceduto la rappresentanza diplomatica vera e propria. L'ufficiale prescelto fu il colonnello Umbertino Franchino, allora capo di stato maggiore della Divisione territoriale di Bologna e il 19 luglio del 1919 la missione divenne attiva.

Per coordinare le domande il Ministero della Guerra sospese momentaneamente le cessioni di materiali, chiedendo al governo polacco di definire alcuni punti. Gli accordi raggiunti prevedevano che il generale polacco *Katkowski*, inviato in Italia, richiedesse

[10] H. H. Worrel, *The Battle Of Warsaw, 1920: Impact On Operational Thought*, Fort Leavenworth, Kansas, School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, 1995, Pag. 10, (For the Russians, the war was both a response to Polish aggression and an opportunity to export the revolution to the west. Moreover, however it began the war became one of national survival for the Poles and revolutionary expansion for the Bolsheviks).

direttamente il materiale al nostro Ministero della Guerra, materiale che veniva poi approntato e spedito dal Comando Supremo. Al ritorno, i treni italiani vuoti erano caricati di carbone. Nel luglio 1919 risultavano ceduti alla Polonia 7.000 fucili mod.91, 17 milioni di cartucce di vario genere, 28 batterie di cannoni di vario tipo e altro materiale d'artiglieria. Secondo il Ministero della Guerra fino al febbraio 1920 era stato ceduto alla Polonia materiale d'artiglieria, automobilistico, sanitario, telefonico e del genio per 6.905.866.10 di lire italiane, più altri 25 milioni tra equipaggiamento vario e viveri per le truppe polacche[11].

Nel novembre del 1919 il colonnello Franchino fu sostituito, non senza remore da parte di Nitti, dalla missione e venne sostituito dall'ufficiale generale Giovanni Romei Loghena, che già si era distinto nella Missione militare italiana in Russia dall'aprile del 1916 al luglio 1918[12]. Il generale Romei era particolarmente indicato per comandare la Missione militare a Varsavia per la sua grande esperienza, acquisita nelle numerose missioni all'estero. Possedeva anche una specifica conoscenza della questione polacca fin da quando era stato rappresentante militare italiano della Missione interalleata, che operò in Polonia dal febbraio all'aprile 1919. Costituita dal Consiglio supremo della Conferenza della pace, la *Missione interalleata in Polonia* era formata da due rappresentanti, uno diplomatico e l'altro militare, delle quattro potenze vincitrici, ma che venne chiusa dopo poco tempo per conflittualità nella commissione. Il principale compito della Missione militare italiana in Polonia era di raccogliere informazioni sulla situazione politico-militare dell'Europa orientale. Per Romei ulteriore compito informativo affidato alla Missione militare era *"di osservare e riferire, per quanto è possibile, sul misterioso vicino d'Oriente: la Russia bolscevica"*[13]. La documentazione raccolta dalla missione Romei, illustra bene il ruolo svolto dal confine polacco e dai territori ucraini che separavano la Russia sovietica dalla Germania. Anche il rappresentante italiano a Varsavia Francesco Tommasini vedeva nel ruolo polacco una situazione cruciale quasi tragica, per la salvaguardia europea dalle barbarie comuniste dell'est[14].

---

[11] A. Gionfrida, *Missioni e addetti militari in Polonia,* Ufficio Storico SME, Roma, 1996, p. 123.

[12] Sulla missione e sulla figura di Romei si veda, A. F. Biagini, *In Russia fra guerra e rivoluzione. La missione militare italiana 1915-1918*, Ufficio Storico SME, Roma 1983.

[13] Come giustamente faceva notare Romei, i numerosi rapporti inviati a Roma testimoniavano che *"la missione aveva trovato i mezzi per gettare il suo sguardo anche sull'ex impero moscovita"*. Le fonti di informazione a cui si riferiva il generale erano costituite da alcuni immigrati Russi, conosciuti durante il suo precedente incarico a Pietrogrado. Egli citava il nome di *Sazonov*, ex ministro degli esteri negli ultimi anni dell'impero e membro del partito liberal-costituzionale Per approfondire si veda, A.Gionfrida, *Missioni e addetti militari in Polonia,* Ufficio Storico SME, Roma, 1996, p. 168.

[14] MAE, AP,1919-1930, Polonia 1920, b. 1476, fsc.12, *Tommasini a Scialoja, rap.ris. N. 114/40, Varsavia 6 febbraio 1920*.

Le preoccupazioni che trapelano dalle documentazioni dei nostri rappresentanti in Polonia fanno emergere l'atteggiamento di Lenin, che abbandonando il naturale *aplomb* normalmente attendista verso un comportamento travolgente. Questo perché intravide l'opportunità di avanzare verso il centro della Polonia per diffondere il credo sovietico. Ideologia che se materialmente non aveva ancora attraccato in Europa, cominciava a ribollire, come lo attesta il crescente movimento del Partito socialista in Italia. L'agitazione socialista aveva impedito di fatto l'invio di materiale bellico in Polonia il cui contratto d'acquisto era già stato concluso con la richiesta di 22 aeroplani di tipo SVA. L'8 agosto il conte Carlo Sforza Ministro degli Esteri, pressato dal partito socialista in Italia, aveva dichiarato che l'Italia si sarebbe astenuta da prendere qualsiasi iniziativa contro la Russia, assumendo neutralità nella guerra russo-polacca. L'Italia in politica interna, tra il 1919 e il 1920 era continuamente scossa dalle ondate di scioperi e il *biennio rosso* non avrebbe potuto farle avere atteggiamenti decisi in campo internazionale. Il Partito socialista aveva consolidato la sua forza ottenendo 156 deputati in confronto ai 48 del 1913, mentre i liberali persero la maggioranza. Ottennero infatti poco più di 200 deputati rispetto agli oltre 300 eletti nel 1913.

Agli scioperi causati dalle difficoltà economiche e volti a ottenere migliori condizioni di lavoro e salari più alti, si aggiunsero manifestazioni di contenuto dichiaratamente politico. Così i due motivi, le richieste economiche e la pressione rivoluzionaria, finirono col mescolarsi e confondersi. Si diffusero parole d'ordine come le fabbriche agli operai e la terra ai contadini. Nel mezzogiorno gruppi di braccianti tentarono di occupare le terre incolte. Giovanni Giolitti rifiutò di far intervenire la polizia e l'esercito nelle fabbriche aspettando che il movimento si esaurisse da sé, che le scorte di materie prime terminassero nei magazzini delle aziende occupate. Nello stesso tempo favorì le trattative fra gli industriali e i sindacati, obbligando gli industriali a concedere ai lavoratori i miglioramenti di salario richiesti. Così ad inizio ottobre del 1920 Giolitti riuscì a far accettare un compromesso tra le parti sociali.

Le agitazioni operaie ebbero in conclusione i miglioramenti nel salario e nelle condizioni di lavoro; la durata massima della giornata lavorativa passò da 10-11 ore a 8 ore.

Ebbero tuttavia anche degli effetti politici negativi, perché spaventarono fortemente la borghesia, non solo i grandi proprietari di industrie o di terre ma, ancora di più, il ceto medio, i piccoli borghesi che cominciavano a costituire una classe sociale decisamente numerosa. Il timore che una possibile rivoluzione sarebbe potuta esplodere nello stivale, avrebbe presto spinto ad appoggiare il fascismo di Benito Mussolini, così come fece la classe politica liberale. Fu lo stesso Giolitti a favorire l'ascesa del fascismo quando, in occasione delle elezioni del maggio 1921, cercando di assorbire i fascisti nella normale prassi parlamentare, li inserì nei blocchi nazionali da opporre ai partiti di massa

favorendo l'elezione di 35 seggi fascisti, con alla testa un certo Benito Mussolini. Quando nel 1921, dopo che si tenne a Livorno il XVII congresso, il partito socialista cominciò a sfaldarsi, i comunisti di Bordiga escono dal congresso e fondano il Partito Comunista d'Italia, con lo scopo di aderire ai 14 punti dell'Internazionale. Lenin, infatti, aveva invitato il PSI a conformarsi ai dettami e ad espellere la corrente riformista di Turati.

Nell'estate del 1922 Filippo Turati, senza rispettare la disciplina di partito, si reca da Vittorio Emanuele III per le rituali consultazioni necessarie a risolvere la crisi di governo. Per aver violato il divieto di collaborazione con i partiti borghesi, la corrente riformista viene espulsa proprio ad ottobre, nei giorni che precedono la Marcia su Roma di Benito Mussolini. In molti si convinsero che ormai dialogare con Mussolini fosse diventato inevitabile, Giovanni Amendola e Vittorio Emanuele Orlando teorizzarono una coalizione di governo che includesse anche i fascisti e Nitti, che sperava nella presidenza del Consiglio, riteneva ora un'alleanza con Mussolini il mezzo migliore per scalzare il suo avversario Giolitti.

Proprio Giolitti, secondo lo stesso duce, era l'unico uomo che poteva evitare il successo del fascismo e Facta lo sollecitò più volte a intervenire ma il grande vecchio della politica italiana comunicò che non si sarebbe scomodato se non per prendere direttamente in mano le redini del governo. La sera del 27-28 ottobre 1922 una colonna fascista marciava verso Roma, l'intento era quello di rovesciare il debole Governo liberale di Luigi Facta. La rinuncia allo Stato d'assedio del re Vittorio Emanuele III e le dimissioni di Facta spianarono la strada per la conquista fascista.

Se l'Italia aveva avuto modo di conoscere la propria rivoluzione con la marcia fascista, la Russia post-rivoluzionaria si era ritrovata con carestie e siccità che diedero l'ultimo tocco al disastro. Sulle stime demografiche in Russia nel periodo 1919-1921 è stata stilata da Vladimir Nikolaevič Getmanov nella sua *Demografia russa tra il 1919-1921 come specchio della politica*[15], una dettagliata analisi sulle morti. Come mostrato dalla tabella, in soli 5 anni la popolazione russa aveva subito circa 36 milioni di morti, senza annoverare i milioni di profughi fuggiti dalla rivoluzione bolscevica.

Anni	**Popolazioni in milioni**	**Aumento della popolazione di 1000 abitanti all'anno**
1880	**97,7**	**8,2**
1890	**117,8**	**9,8**
1900	**132,9**	**12**
1913	**159,2**	**13,9**
1913	**159,2**	**16,4**
1914	**161**	**11,2**

[15] V.N. Getmanov, Rossijskaya demografija 19-21, kak zerkalo politiki (*Demografia russa tra il 1919-1921 come specchio della politica*), Accademia Petrovskij delle arti e delle scienze, Novosibirsk, 2007.

1917	**163**	**4**
1922	**136,1**	**- 36**

Dopo il devastante quadro in cui versava la Russia, si aggiunsero scioperi e sollevazioni anti-bolsceviche che sfociarono nel marzo del 1921 nello scontro della base navale di Kronštadt, esaltata in passato dai comunisti come una delle culle della rivoluzione. Lenin sentì dunque il dovere di fare un passo indietro verso la marcia al socialismo e temporaneamente istituì la NEP (*Новая Экономическая Политика, Nuova politica economica*) sostituendo il comunismo di guerra, ripristinando la proprietà privata per una nazione dilaniata dalla guerra, soprattutto nei settori dell'agricoltura. Figure come i Nepmany (piccoli uomini d'affari) e i Kulakì, crebbero di prestigio e di importanza creando non pochi problemi in seno al partito. Interessanti appaiono i dati emersi durante il X Congresso dei Soviet del 24 dicembre 1922, Con Lenin malato e Kamenev a sostituirlo alla Presidenza del Consiglio dei commissari. Secondo la relazione presentata al Congresso dal Presidente del Consiglio dell'economia nazionale Bogdanov, *le industrie russe producevano nel 1912 oggetti per circa 32 rubli oro per ogni abitante, nel 1922 le industrie bolscevizzate hanno prodotto per il valore di 6 rubli oro per ogni abitante, circa il 19 % dell'anteguerra*[16].

In effetti i problemi della nuova politica bolscevica risultarono evidenti fin dal principio, ma le necessità di sviluppo male collimavano con le ideologie di partito e come erroneamente ammise lo stesso Kamenev: *io non chiudo gli occhi sui pericoli della NEP ma bisogna distinguere i pericoli economici da quelli politici. Ed io affermo che il pericolo politico derivante dalla effervescenza degli elementi borghesi in grazia della NEP è veramente minimo.*[17]

Il clima di dissesto economico però, rese possibile il consolidarsi nelle relazioni diplomatiche tra l'Italia mussoliniana e la Russia bolscevica. La vera paura in seno al partito comunista era l'ostruzionismo dei paesi capitalistici in campo economico e l'isolazionismo aveva messo in ginocchio la nuova repubblica. L'Italia quindi, rappresentava un'ottima scelta per accedere alle vitali finanze europee e paradossalmente nonostante le divergenze ideologiche lo stesso Mussolini aveva bisogno di un nuovo partner economico, come emerse nel dibattito parlamentare tenuto dal duce il 30 novembre 1923 a favore di un'apertura agli accordi italo-russi.

Mussolini decise di affidarsi ad un diplomatico di fiducia il quale possedesse una trentennale esperienza dell'area dell'Est. Grazie alla sua profonda conoscenza delle dinamiche bolsceviche il Conte Gaetano Manzoni aveva le caratteristiche di cui

[16] MAE, Inventario delle rappresentanze diplomatiche Italia-Russia, busta 42 (1921-1922), fasc. 2, Rapporto Kamenev X Congresso dei Soviet, 24 dicembre 1922, miscellanea.

[17] MAE, Inventario delle rappresentanze diplomatiche Italia-Russia, busta 42 (1921-1922), fasc. 2, Rapporto Kamenev X Congresso dei Soviet, 24 dicembre 1922, miscellanea.

necessitava la nuova diplomazia italiana. Nel febbraio del 1924, Manzoni si era già stabilito a Mosca riaprendo in maniera effettiva le nuove relazioni diplomatiche nell'imponente Villa Berg, sintesi di spiccate qualità architettoniche che, oltre a rappresentare in piccola parte la presenza italiana, riflettono soprattutto la storia architettonica di Mosca. Il primo Ambasciatore italiano, insieme all'Ambasciatrice ed agli altri membri del corpo diplomatico, creò una sorta di "isola italiana" permanente lungo Uliza Vesnina. A Mosca egli si trovò a organizzare *ex novo* l'ambasciata, sia dal punto di vista logistico sia da quello infrastrutturale, e riuscì a riattivare in breve tempo quel fondamentale processo di raccolta e selezione di informazioni sui diversi aspetti politici, culturali e sociali dell'Urss, che si era quasi del tutto interrotto alla fine del 1918 con l'abbandono di quel Paese da parte di tutti i diplomatici italiani e in genere occidentali; nonché a porre le basi, in virtù dei buoni uffici di cui presto godette presso i più autorevoli esponenti dell'apparato statale sovietico, per l'instaurazione di stretti legami di cooperazione e di interscambio commerciale con l'Italia.

La vita dell'Ambasciata venne organizzata in forma collettiva, con il personale che risiedeva stabilmente nella sede della Rappresentanza. L'apertura culturale dei Commissari per gli Affari Esteri culminava con i grandi incontri avuti quotidianamente con personaggi quali Georgij Vasil'jevič Čičerin e, successivamente Maksim Maksimovič Litvinov, che ricercavano solidi accordi ed il confronto intellettuale con i diplomatici occidentali, ed in particolare con quelli italiani. Con il calare degli anni '20 quella particolare diplomazia culturale moscovita terminava la sua proficua epoca, sotto la scure della stalinizzazione. Andava cessando quindi, la consuetudine degli incontri informali che erano occasione di distensione e di conoscenza. I rapporti tra le Ambasciate e le Istituzioni sovietiche divennero prevalentemente protocollari, tranne che per i contatti scaturiti attraverso il canale dei numerosi tecnici, ingegneri, economisti e finanzieri arrivati in Unione Sovietica nel quadro dei piani di ammodernamento dell'apparato economico russo. Dal 1933 in poi, cominciarono a confluire nell' isola italiana anche i fuoriusciti uomini politici italiani che, disillusi dall'esperienza sovietica, avevano deciso di fare rientro in Italia e, in attesa dei fogli di rimpatrio, venivano ospitati in Ambasciata. Morto Lenin nel 1924 dunque, avvenne una lenta ed inesorabile diminuzione dei rapporti diplomatici, con un vero e proprio controllo verso i rappresentanti europei in terra sovietica. Ai vertici del partito comunista si era scatenata una serrata lotta per la successione al potere, dove tra le varie figure di spicco del partito i principali furono Iosif Stalin, segretario del PCUS e Lev Trockij, capo dell'Armata Rossa. Lo scontro tra i due, avvenne principalmente sulla politica estera e sulla pianificazione economica, dove Trockij era sostenitore di una tesi della rivoluzione permanente, con la continuazione delle spinte rivoluzionarie ovunque possibile, mentre Stalin, sosteneva la tesi del socialismo in un solo paese, ritenendo che l'Unione Sovietica fosse troppo debole

per esportare la rivoluzione. Due tesi, due uomini, un unico progetto: rendere la Russia un posto migliore dove vivere l'esperienza comunista ma non ci sarebbe stato spazio per tutti e due. Trockij emigrerà e Stalin guiderà la nuova URSS.

Rolul cinematografiei în schimburile culturale româno-italiene în secolul XX

Doru Pop[*]

Abstract. The role of cinema in Romanian-Italian cultural exchanges during the 20th Century. This paper discusses Romanian-Italian relations and examines the cultural exchanges between Italy and Romania in the interwar period and during the so-called Fascist era from the perspective of cinema creation and collaboration. The fact that these cultural relations were strongly affected by the ideological and political choices of the individual authors and artists involved remains an aspect which complicates deeper interpretations, but they remain an important element of 20th century culture and society. The complex connections between culture, art and ideology, which presuppose extensive processes and raise difficult questions, make such explanations problematic. A series of difficulties that obviously derive from political positioning, fascism negatively marking modern history, but the important issue, often eluded in the history of intellectual elites in interwar Romania and since the middle of the last century, that there was a dynamic and an interdetermination between Romanian and Italian culture, should not be avoided due to the ideological context, on the contrary. Countless books, works of art or films, produced in Italy during the fascist period, sometimes called the "era of Mussolini's fascism", which influenced Romanian intellectuals, writers and artists, were cast into a shadow due to the military context and as a result of the effects of World War II. Revisiting these relationships as well as explaining the cultural and intellectual context in which they were formed and produced is important for understanding our own cultural identity. The question from which this article starts refers to how the products of the cultural industries were used in the diplomacy of the fascist regimes both in the propaganda campaigns of fascist Italy or National Socialist Germany, as well as in everyday consumption. Since films were one of the most important means of mass communication, together with the popularity of some cinematographic productions, fictions and documentaries, they allowed the creation of a wide arrary of artistic and cultural exchanges. Using a *culturalist* approach, following Walter Benjamin and his concept of the aesthetic of politics, the author contextualizes the doctrines and ideologies in the practices of cinema production. To illustrate these collaborations, the author analyses three major cinema productions,

[*] Profesor universitar, Facultatea de Teatru și Film a Universității Babeș-Bolyai. E-mail: doru.pop@ubbcluj.ro.

relevant for the cultural exchanges between Italy and Romania, two feature film co-productions, like *Odessa in fiamme* (Odesa în flăcări, 1942) and *Squadriglia bianca* (Escadrila albă, 1943) and a documentary, *Țara moților* (1939).

Keywords: culture and propaganda, cinema, fictional films and documentary films, history of Romania-Italian relations, Italianophilia

Cultura vizuală, noile tehnologii ale comunicării și în mod special cinematografia au avut și au în continuare un rol major în procesele culturale și cognitive la nivel global. Astăzi analizarea unor produse realizate de diversele industrii culturale naționale în „epoca fascistă" este de obicei marcată de presupoziții ideologice, în special premisa că operele de artă, filmele și alte materiale audio-vizuale ar fi fost pur și simplu propagandă dezgustătoare, ceea ce împiedică înțelegerea profundă a fenomenelor. Problematica ridicată de filmele considerate „fasciste" rămâne un subiect la fel de sensibil ca în urmă cu mai bine de 80 de ani, unele dintre producțiile care vor fi discutate fiind chiar distruse cu bună știință. Ca și în cazul relațiilor dintre mediul academic, cultural sau artistic și politică în general, a relațiilor dintre istoria elitelor intelectuale din România interbelică și ideologiile de tip fascist, subiectul este afectat de „tabuuri". Desigur, doctrina fascistă, creată și dezvoltată inițial în Italia, a produs efecte devastatoare. Un efect secundar a fost acela că înțelegerea relațiilor româno-italiene și mai ales „italofilia" culturii românești au intrat într-o zonă ocultată, chiar ignorată, deși dinamica dintre mediul intelectual italian și cel românesc, schimburile culturale dintre Italia și România au fost importante.

Domeniul vast de cercetare, numit în germană *Faschismusforschung* sau *Fascism studies* în limba engleză, este compus din multiple abordări, de la cele „tradiționale" de factură istorică, la cele de sociologie sau din studiile politice, studii militare sau economice. În cadrul studierii acestor regimuri și doctrine apărute inițial ca o „idee italiană", discuțiile și dezbaterile predominante au fost orientate mai ales către explicațiile ideologice, multe cu o atitudine negativă. Abordarea studiului meu pornește de la o altă componentă, care include elemente din *studiile media*, din analiza *estetică* și din *critica de film*. Abordarea pe care o folosesc aici aparține așa-numitei „turnuri" *culturale***,** iar analizele pornesc de la un argument formulat în 1935 de către Walter Benjamin cu privire la „estetizarea politicii" (*aesthetisierung der politik*), ce oferă un alt cadru conceptual pentru înțelegerea dinamicilor culturale ale epocii. Benjamin[1] constata, în „epilogul" faimosului său studiu despre opera de artă și „epoca" reproducerii mecanice, faptul că fascismul era un fenomen specific al lumii moderne, al cărui efect era „introducerea esteticii în viața politică". Referindu-se în mod special la poetul și gânditorul italian Filippo Tommaso Marinetti, care a fost unul

[1] Benjamin, Walter. „The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction", în *Illuminations*, Hannah Arendt ed. New York: Schocken Books, 1969.

dintre adepții fascismului primar, și la „Manifestul futurist" al acestuia, Benjamin observa rolul important al estetizării „anti-esteticului". Eforturile de a transforma politica în estetică, care avea ca punct culminat războiul, trebuie analizate nu doar pe baza unor criterii militare sau politice, ce domină o mare parte a cercetărilor acestor fenomene, ci și din perspectivă culturală și estetică, prin studierea elementelor de retorică, a componentelor artistice sau narative.

Perspectiva *culturală*, dezvoltată și folosită printre alții de către istoricul american George L. Mosse[2], are la bază presupoziția că fascismul trebuie tratat și explicat ca un fenomen mai amplu decât ca o doctrină politică și nu trebuie înțeles strict dintr-o perspectivă *istoristă*. Fascismul, arăta acest profesor de la Universitatea Ebraică din Ierusalim, trebuie explicat prin intermediul resurselor intelectuale, culturale și artistice, prin practicile culturale și estetice, ca „fenomen european general", nu doar ca regim „localizat" în Italia și Germania, ci în dimensiunea sa internațională[3]. Această perspectivă, numită de alți specialiști ai fenomenelor fascismului drept „abordarea Mosse-centrică"[4], permite depășirea prejudecății menționate la început, conform căreia fascismul ar fi fost o ideologie anti-intelectuală și anti-culturală și deschide un traseu prin care putem să explicăm, prin mijloace „estetice", practicile politice. Urmez și eu sugestia lui Mosse[5] cu privire la teoria generală a fascismului, distingând între formele ideologice și formele culturale.

Fascismul nu a fost doar un tip de regim politic, o ideologie care aproape că a distrus Europa și lumea în urma celui de-Al Doilea Război Mondial, dar a fost și un *fenomen estetic*, recognoscibil în artă, arhitectură și urbanistică, cu manifestări stilistice în literatură și cinema, manifestare a unui sistem de gândire care avea forme de reprezentare adeseori revoluționare. Elementele de *estetică fascistă*, așa cum au fost identificate de Susan Sontag[6], sunt recognoscibile nu doar fiindcă sunt bazate pe un tip de preocupare pentru relațiile de dominare și subordonare, prin asocierea unor mase mari de oameni în jurul unor figuri ale autorității, lideri hipnotici, ci și prin funcțiile sale de „fascinație". Sontag analizează „fascinantul fascism" (*fascinating fascism*) mai ales cu ajutorul unor filme naziste, mai ales cele realizate de Leni Riefenstahl, dar menționează

---

[2] Mosse, G. L. „Introduction: The Genesis of Fascism", în *Journal of Contemporary History*, 1: 1422, 1966.

[3] Mosse, George L. „Introduction The Genesis of Fascism" în *International Fascism 1920-1945*, Walter Laqueur și George L. Mosse ed. New York: Harper & Row, 1976.

[4] Griffin, Roger. „Fascism and Culture: A Mosse-Centric Meta-Narrative (or how Fascist Studies Reinvented the Wheel" în *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives*,, ed. António Costa Pinto. London: Palgrave Macmillan, 2011.

[5] Mosse, George L. *The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism*. New York: Howard Fertig, 1999.

[6] Sontag, Susan. „Fascinating Fascism", în *Under the Sign of Saturn*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1980, 73-108.

și alți artiști care au fost asociați cu fascismul (cazurile celebre ale lui Marinetti, Pound, Celine, Pirandello sau Hamsun). Temele esteticii fasciste și mai ales „dramaturgia fascistă", care este de factură orgiastică, ce produc un spectacol al virilității care conduce mulțimile către extazul morții marchează arta fascistă[7]. Putem identifica și o categorie de creații care nu sunt doar „glamoururi ale morții", ci sunt fantezii populiste, pe care filosoful german le atribuia atracției exercitate asupra unor mari mase de oameni prin termenul „camp", un soi de „eroticizare" a fascismului, o dimensiune sentimental-melodramatică[8].

Abordările care au dominat mult studierea filmelor din această perioadă sunt ilustrate de opiniile formulate în studiul lui David Hull[9], specializat în producția de filme în Al Treilea Reich, și anume că astfel de producții erau fie „gunoi pur", eventual „bizarerii" sau forme „siropoase" de evadare din realitate. Alți autori, cum este Erwin Leiser[10], el însuși fost regizor de film și scenarist, consideră că majoritatea filmelor fasciste erau forme de propagandă, chiar și deghizate sub masca divertismentului. Analizele empirice ale lui Jay W. Baird[11] demonstrează că, din cele aproximativ 1.150 de filme artistice realizate în epoca nazistă, mai puțin de 200 erau propagandă politică explicită, restul era filme „de public", epopei istorice, comedii romantice, filme muzicale, al căror rol trebuie explicat și cultural, nu doar ideologic. Și în cazul celor aproximativ 700 de filme realizate în Italia fascistă, cum arată Jacqueline Reich[12], proporția era similară, tratarea filmelor realizate în „epoca fascistă" drept propagandă este prea simplificatoare. Filmele italiene produse în anii 30-40 foloseau o mare diversitate de genuri, de la comedii la melodrame, de la adaptările literare la filme avangardiste, nu erau pur și simplu exerciții „dogmatice", *ele trebuie discutate și în contextul estetic* în care au fost produse, nu doar în cel istoric. Cele două direcții explicative nu sunt contradictorii, ci sunt doar complementare, poziționând aceste creații în contextul mecanismelor modernității.

Colegul și prietenul lui Benjamin, teoreticianul german Siegfried Kracauer[13], descria aceste fenomene folosind conceptul de „cult al distracției" (Kult der Zerstreuung). Marile săli de cinematograf din Berlin, așa cum observa Kracauer, ofereau oamenilor un set de

---

7 Sontag, *idem*, 90-93.

8 Sontag, *idem*, 101.

9 Hull, David. *Film In the Third Reich. A study of the German Cinema, 1933-45*. Berkeley: University of California Press, 1969.

10 Leiser, Erwin. *Nazi cinema*. New York: Macmillan, 1974.

11 Baird, Jay W. *The Mythical World of Nazi Propaganda, 1939-1945*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1974.

12 Reich, Jacqueline. „Mussolini at the Movies: Fascism, Film, and Culture" în *Re-viewing Fascism: Italian Cinema, 1922-1943,* Jacqueline Reich și Piero Garofalo ed. Bloomington: Indiana University Press, 2002, 3-29.

13 Kracauer, Siegfried. „The Cult of Distraction: On Berlin's Picture Palaces", în *New German Critique*, n. 40, Winter, 1987, 91-96, prima ed. germ. „Kult der Zerstreuung", în *Frankfurter Zeitung*, 4 martie 1926.

stimuli speciali, care sunt specifici culturii urbane de masă, care absorbeau atenția oamenilor și nu mai ofereau timp pentru „contemplare", nefiind doar mecanisme ale fascismului. Ulterior Kracauer[14] va dezvolta această idee, demonstrând cum cinemaul din epoca „Weimar", inclusiv arta expresionistă, au anticipat și au pregătit instrumentele exploatate de propaganda condusă de Goebbels.

Ideologia anti-bolșevică și cultura „Axei"

După ce Benito Mussolini a fost numit prim-ministru la 31 octombrie 1922, Italia a devenit epicentrul unui experiment politic care a reverberat în toată Europa și apoi la nivel mondial. Deși „Ducele" a susținut că Fascismul (Fascismo) nu era un „produs de export", regimul său face mari eforturi pentru a populariza ideile și principiile care guvernau Italia. După cum susține istoricul italian Stefano Santoro[15], specialist în studierea propagandei mussolinene, imediat după ce a preluat puterea în Italia, reprezentanții Partidului Național Fascist au pus în aplicare o serie de politici prin care au urmărit sistematic promovarea și răspândirea doctrinei considerată o „creație unică" și specific italiană. Santoro arată că sistemul de propagandă creat de regimul lui Mussolini, care se baza pe un model de „penetrare culturală" și un tip de „diplomație culturală" practicată și de alte țări, cultiva sistematic personalitățile și mediul intelectual „filo-italian", prin finanțarea și încurajarea simpatizanților regimului din străinătate, dar mai ales prin cultivarea diverselor colaborări dintre Italia și țările europene aflate în „sfera de influență" italiană, în special din Europa de Est și din Balcani, zone pe care Italia le considera importante. Strategiile lui Mussolini, care și-a arogat rolul de „lider" al doctrinelor fasciste, mai ales că Italia a fost prima și singura țară unde s-a instaurat un astfel de regim, care s-a menținut mai bine de un deceniu înainte de ascensiunea lui Adolf Hitler în Germania, au inclus dezvoltarea relațiilor și a schimburilor artistice și culturale, ca instrumente ideologice, dar și ca mecanisme diplomatice. Chiar dacă, după izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial, Italia va intra treptat într-o poziție de subordonare față de Germania nazistă, în special după ce Aliații au debarcat în Sicilia în 1943 și „Ducele" a fost înlăturat de la putere și a fost creat statul marionetă, numit Republica de la Salò, diplomația regimului fascist a continuat să cultive relații cu țările aflate în aceeași „tabără", printre care se afla și România.

Deși mulți specialiști în studierea fascismului susțin că *naționalismul* era elementul cheie al acestor doctrine, conform definiției „palingenetice" (a renașterii naționale)

[14] Kracauer, Siegfried. *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* . 1947, 92.

[15] Santoro, Stefano. „The cultural penetration of Fascist Italy abroad and in eastern Europe", în *Journal of Modern Italian Studies*, 8:1, 2003, 36-66.

avansată de Roger Griffin[16], care identifica „ultra-naționalismul" ca o componentă de bază a unui „minimum fascist", în mod practic regimurile de acest tip au creat un sistem mondial, de factură trans-națională, cu impact global. Consider că explicația lui Daniel Hedinger[17], care descrie efectele acestui sistem ca „spectacol al fascismului global", rezultatul unor procese și contexte mult mai ample decât cooperarea dintre cele trei țări care compuneau „Puterile Axei", Italia, Germania și Japonia este mai relevantă. De fapt, printr-o diplomație culturală susținută, extinderea celor două componente majore ale „spectacolului fascist" a avut ca rezultat „globalizarea Axei"[18], construirea unui „stil" și a unei „substanțe" comune în majoritatea statelor europene și nu numai, această cultură s-a extins din Europa până în Asia, din Africa până în America de Sud. Dacă Hedinger analizează în mod special relațiile italo-nipone și formele de diplomație culturală fascistă, putem extinde aceste dinamici și asupra relației dintre România interbelică și Italia lui Mussolini.

Chiar noțiunea de „Axă" este un concept fundamental al „vocabularului" fascist, în formula „Axa Berlin-Roma" (Achse Berlin-Rom), e un termen generic ce acoperă diverse forme de cooperare – politică, militară și culturală – inițial stabilite între Italia fascistă și Germania nazistă, extinse apoi la nivel european și mondial. Așa cum explică[19] termenul asociat cu alte sensuri, ca „Puteri ale Axei" (Axenmächte) sau „Politici ale Axei" (Axenpolitik), a fost o „invenție" a lui Mussolini[20]. Într-un discurs susținut la Milano pe 1 noiembrie 1936[21], „Ducele" denunța „metodele diabolice" ale Ligii Națiunilor și descria pactul de cooperare germano-italiană, protocolul încheiat cu câteva zile înainte între cele două state, drept o „axă verticală", o „axă" între Roma și Berlin în jurul căreia urmau să fie coagulate alte state europene, printre care Ungaria și Iugoslavia, menționate în mod explicit. Mussolini enunța direct obiectivul acestei noi „axe", ea era unită în jurul „vechiului stindard al anti-bolșevismului", dușmanul comun al tuturor acestor state fiind marxismul, iar soluția „Ducelui" era un alt concept inventat de către dictatorul Italiei, „super-capitalismul de stat", de fapt o formă de corporatism. Protocolul din 1936, care a fost apoi extins printr-o alianță încheiată pe 22 mai 1939, apoi prin așa-numitul „Pact Tripartit" semnat pe 27 septembrie 1940, s-a format așa-numita „Axa Berlin-Roma-Tokyo", țări numite și „puterile" sau forțele Axei.

---

16 Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. New York: Routledge, 1991.

17 Hedinger, Daniel. „The Spectacle of Global Fascism", în *Modern Asian Studies,* vol. 51, n. 6, Special issue: Institutions and Economic Development in South Asia, Noiembrie 2017, 1999-2034.

18 Hedinger, *idem*, 2005.

19 Schmitz-Berning, Cornelia. *Vokabular des Nationalsozialismus.* Berlin: Walter De Gruyter, 2007.

20 Schmitz-Berning, *idem*, 7-8.

21 Mussolini, Benito, discurs la Milano, 1 noiembrie 1936, disponibil https://bibliotecafascista.blogspot.com/2012/03/speech-in-milan-november-1-1936.html).

Elizabeth Wiskemann[22] face o istorie a acestei „Axe" și subliniază faptul că, pentru a înțelege strategia comună a Italiei fasciste, a Germaniei naziste și a Japoniei militariste, trebuie să o cuplăm cu numele formal al acesteia, respectiv „Axa Anti-Komintern", respectiv opoziția fățișă față de comunism și statul sovietic. „Pactul de Oțel", semnat în 1939, a devenit un proiect și un program „geo-politic global"[23], care atribuia Italiei controlul bazinului Mediteranei, Germania era „orientată" către Europa Centrală și de Est, iar Japonia urma să controleze Asia, pentru a bloca expansiunea comunismului. Acest pact s-a extins și s-a formalizat prin așa-numitul „Pact tripartit", semnat în septembrie 1940, care a devenit în foarte scurt timp un proiect pan-european, după ce Ungaria, România și Slovacia s-au alăturat acestei alianțe (pe 20, respectiv 23 și 24 noiembrie 1940), urmate de Bulgaria (pe 1 martie 1941) și Iugoslavia (pe 25 martie 1941), precum și de noul stat al Croației (15 iunie 1941).

În mod practic, la începutul anului 1942, întreaga Europă era dominată de Germania nazistă și Italia fascistă care, împreună cu țările aliate, formau un adevărat „continent fascist". Această explicație nu reia în niciun fel teoriile conspiraționiste, care afirmă că Uniunea Europeană ar fi un „Al Patrulea Reich", dar faptul este că, între 1940 și 1945, cea mai mare parte a statelor europene aparțineau unei structuri supranaționale prin care, într-o formă sau alta, renunțaseră la o parte a suveranității lor politice, militare, economice, monetare și adoptaseră modele culturale comune. Așa cum explică Monica Fioravanzo[24], care examinează dinamica extrem de complexă a acestui proces în care competiția dintre fascismul italian și nazismul german a dus la formarea unei „noi culturi" în Europa, care a avut ca finalitate chiar apariția conceptului de „Europa", definit în termenii unei „noi ordini nazi-fasciste", ea nu se baza doar pe elemente militare, ci și pe valori și aspirații culturale și chiar științifice, alături de mituri și ambiții politice[25].

Chiar și țări care nu au aderat formal la „Pactul Tripartit" au făcut parte din această „cultură", exemplul cel mai important fiind Spania franchistă, după cum arată specialistul media spaniol Emeterio Díez Puertas[26], dar și industria cinematografică franceză, integrată după ocuparea Franței de către Wehrmacht și constituirea statului de la Vichy în această dinamică. De altfel, la începutul anului 1941 a fost creată compania Continental Film, condusă de Alfred Greven, care controla toate studiourile de film din zona ocupată a Franței și care a produs 27 de filme în limba franceză, din cele peste

---

[22] Wiskemann, Elizabeth. *The Rome Berlin Axis*. Geoffrey Cumberledge, Oxford University Press, 1949.

[23] Wiskemann, *idem*, 70.

[24] Fioravanzo, Monica. *Fascist Europe: From Italian Supremacy to Subservience to the Reich (1932–1943)*, Ian Mansbridge trad. Berghahn Books, 2024.

[25] Fioravanzo, *idem*, 158.

[26] Díez Puertas, Emeterio. „Los acuerdos cinematográficos entre el Franquismo y el Tercer Reich (1939-1945)", în *Archivos de la filmoteca: revista de estudios históricos sobre la imagen*, n. 33, 1999, 34-59.

222 de producții realizate după 1940, începând cu *L'Assassinat du Père Noël* (1941), regizat de Christian-Jaque sau operele lui Henri-Georges Clouzot[27].

Prin urmare, faptul că România a făcut parte integrantă din această „cultură a Axei", coagulată în jurul unor vectori politici și culturali, ce includeau rasismul și anti-semitismul, imperialismul și militarismul, toate subalterne principalei funcții a „Axei", lupta împotriva comunismului sovietic, nu reprezenta o excepție. Iar explicarea acestei dimensiuni este importantă în înțelegerea și explicarea producțiilor culturale, în mod special a cinematografiei din acea epocă extrem de controversată.

Producția cinematografică în epoca fascistă: „Il cinema è l'arma più forte"

Atribuită uneori lui Lenin, cel mai probabil aparținându-i lui Lunacearschi, propagandistul-șef al culturii sovietice, această declarație a fost folosită în mod explicit de către Benito Mussolini la inaugurarea studiourilor „Cinecittà" din Roma. Formula „Cinematograful este cea mai puternică armă", înscrisă chiar pe un afiș imens însoțit de imaginea lui Mussolini operând un aparat de filmare, ilustrează importanța acordată de aceste regimuri artei cinematografice, filmele fiind printre instrumentele preferate ale propagandei politice și ale diplomației culturale italiene. Faimoasele studiouri Cinecittà, a căror construcție s-a finalizat în 1937, au fost cele mai mari spații de producție cinematografică din Europa, devenind epicentrul unei industrii de filme cu impact global. Parte integrantă a ceea ce Philip Cannistraro[28] numea „fabricarea consensului", regimul lui Mussolini a folosit industria cinematografică, dar și presa internațională sau alte mijloace media, prin instituții coordonate de Ministerul Culturii Populare (Minculpop), care au creat o „cultură de masă".

Așa cum arată istoricul italian de film Gian Piero Brunetta[29], cinemaul a fost în mod clar „fiul favorit" (prediletto) al regimului fascist, inclusiv „Ducele" avea veleități de dramaturg și scriitor, implicându-se direct în producția de filme. Mussolini a colaborat personal cu regizorul Giovacchino Forzano, autorul unora dintre cele mai „populare" producții propagandistice ale regimului, mai ales filmul *Camicia nera* (1933). Dintre cele trei piese de teatru scrise de „Duce" împreună cu dramaturgul italian, două au fost chiar ecranizate – „Villafranca", despre Cavour, realizat în 1934, și „Campo di Maggio", despre ultimele o sută de zile ale lui Napoleon, în 1935. Dincolo de aceste aspecte personale, eficiența filmelor a făcut ca producția cinematografică să devină unul dintre instrumentele diplomației culturale, procesele artistice fiind susținute printr-o serie de

[27] cf. Leteux, Christine. *Continental Films: French cinema under German control*. Madison: University of Wisconsin Press, 2022.

[28] Cannistraro, Philip V. *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*. Roma: Laterza, 1975.

[29] Brunetta, Gian Piero. *Il cinema neorealista italiano. Storia economica, politica e culturale*. Roma-Bari, Laterza, 2009, 47.

politici culturale. După ce a fost înființată Camera Internațională de Film, în germană Internationale Filmkammer (IFK), anunțată în mod oficial cu prilejul deschiderii Festivalului de Film de la Veneția în 1934, aceasta a devenit una dintre instituțiile principale ale construirii unui cinema pan-european, bazat pe colaborarea (și concurența) dintre cele două state fasciste dominante.

Așa cum explică Benjamin Martin[30], „noua ordine culturală" impusă de nazi-fascism în Europa a fost susținută de mai multe organizații internaționale, printre care cele cinematografice, care aveau ca scop crearea unor „rețele europene", acest tip de organizații fiind dezvoltate pe alte criterii după conflagrația mondială. Coagularea industriilor cinematografice europene într-un singur „bloc continental" artistic avea o motivație logică, trebuiau să combată dominația pieței americane. Faptul incontestabil este acela că, după încheierea Primului Război Mondial, filmele americane produse la Hollywood, au început să domine cinematografele europene, dominație mondială care continuă și astăzi. Statisticile Centrului Național al Cinematografiei[31] arată că, în 2021, peste 38% din filmele difuzate în România erau americane, iar principalul distribuitor de filme, compania Ro-Image 2000 (care deține 14,6% din piață) fiind subsidiara MPLC, reprezentanta marilor studiouri de la Hollywood (The Walt Disney Company, Universal sau Paramount).

După declarația de război împotriva SUA, începând din 1941 IFK, aflată sub controlul Germaniei naziste și al Italiei fasciste, a fost și un instrument al acestor regimuri pentru a obține hegemonie culturală în Europa, nu doar o manifestare a competiției culturale. Ideea nașterii unui cinema „european", pusă în practică de politicile actualei Uniuni Europene, era motivată ideologic, adeseori IFK a intervenit în producția, distribuția și difuzarea de filme prin decizii abuzive.

Dar, ca să înțelegem obiectivele artistice ale acestor regimuri, așa cum demonstrează Victoria de Grazia[32], trebuie să evaluăm eforturile regimului lui Mussolini în Italia și cele ale regimului nazist orientate către crearea unor „alternative" la cultura americană, procese care au început înainte de declanșarea conflagrației dintre Axă și Națiunile Unite. Desigur, dorința de a izola țările europene de „influența negativă" a schimburilor artistice internaționale a avut și o componentă antisemită, manipularea propagandistică fiind asocierea filmelor „de la Hollywood" cu conspirația evreiască, dar a avut și o dimensiune stilistică și estetică, autoproclamata „alternativă europeană" la „americanism" având ca rezultat crearea unor genuri și forme de exprimare inovatoare,

[30] Martin, Benjamin G. *The Nazi-Fascist New Order for European Culture*. Cambridge: Havard University Press, 2016.

[31] Centrul Național al Cinematografiei. „Anuar statistic al cinematografiei", 2024, https://cnc.gov.ro/wp-content/uploads/2025/04/anuar-2024.pdf.

[32] De Grazia, Victoria. „Mass Culture and Sovereignty: The American Challenge to European Cinemas, 1920-1960", în *The Journal of Modern History*, Vol. 61, No. 1, martie 1989, 56.

printre care așa-numitul curent al neorealismului italian. Acest istoric italian, profesor la Universitatea Rutgers din SUA, folosește o serie de date statistice relevante, care demonstrează motivația pragmatică a tendințelor despre care vorbim. De exemplu, în Italia anului 1925, 65% din filmele difuzate erau „hollywoodiene", astfel că „eliminarea" producțiilor de film americane din Europa avea simultan o dimensiune protecționistă și una naționalistă. După cum arată în altă parte De Grazia[33], la început competiția dintre cele două culturi era inegală – în 1939, la „Hollywood" erau produse 537 de lungmetraje, în timp ce Italia, împreună cu Germania nazistă nu reușeau să producă mai mult de 160 de filme, abia după ce naziștii au creat mega-corporația UFI, care coordona nu numai cele patru mari studiouri germane, dar gestiona și coproducțiile realizate de companii „naționale", precum Continental din Franța, Europa Film în Italia sau Compania Messter din Ungaria această „ordine culturală" s-a schimbat. Abia în 1942 această „Nouă Ordine" culturală condusă de Germania nazistă prin crearea uriașei corporații Ufa-Film GmbH (UFI), care controla toate statele aflate sub influență nazistă, aproape ce a ajuns din urmă sistemul american, cu peste 16.000 de săli de cinema controlate în toată Europa[34].

Alți specialiști, cum este Marcia Landy[35] explică eforturile regimului lui Mussolini de a construi o industrie cinematografică autohtonă, inclusiv crearea studiourilor Cinecittà, ca efect al politicilor de „italienizare", dar efortul susținut de reducere a importurilor americane, proiect concretizat prin „legea Alfieri", respectiv acordarea de „prime" producătorilor de filme (de până la 24%) pentru producțiile care erau „aprobate" de regim și crearea unor instituții precum Ente Nazionale Industria Cinematografica (ENIC), organizație care coordona și controla toate activitățile cinematografice, permiteau coagularea resurselor limitate ale statului italian în această competiție. Faptul că Italia fascistă, după ce a devenit un „paradis fiscal" prin finanțarea publică a filmelor și sponsorizarea de către stat a distribuției de filme a dus la creșterea numărului de spectatori la 477 de milioane în 1942, numărul de filme a crescut de la 31 în 1927, la peste 119 în 1942, arată eficiența acestor politici, în care au fost cuprinse și alte state europene.

Nașterea industriei cinematografice autohtone, un proiect italo-român

După ce țara noastră a devenit în mod oficial parte a „Axei" Roma-Berlin, industria cinematografică românească a fost integrată complet în structurile „Noii Ordini" culturale (Neuordnung) nazi-fasciste. O parte din aceste fenomene, pe care le-am discutat în alt

[33] De Grazia, Victoria. *Irresistible Empire. Americas Advance Through Twentieth-Century Europe.* Cambridge: Harvard University Press, 326.

[34] De Grazia, *idem*, 328.

[35] Landy, Marcia. *Fascism in Film. The Italian Commercial Cinema, 1931-1943*. Princeton: Princeton University Press, 1986.

studiu[36], au condus producția de filme din România interbelică către „modelul" din Germania nazistă și către „estetica național-socialistă"; însă, datorită „virajului" către Italia fascistă, cu care România a încheiat o serie de acorduri de colaborare, aceste tendințe au echilibrat o parte din procese.

Deși unii istorici de film[37] trec rapid peste acordurile cinematografice semnate de Italia și România la București la 6 iunie 1942, care prevedeau construirea de noi studiouri cinematografice și realizarea de coproducții, considerând că efectele au fost minore, singurul rezultat fiind eventual două filme de propagandă și câteva filme italiene distribuite în cinematografele din România, în mod real aceste înțelegeri între statul român și Italia fascistă prevedeau proiecte ambițioase, inclusiv realizarea unor mari unități de producție la București, pe modelul *Cinecittà*.

După cum arată Veronica Turcuș[38] cu ajutorul unor informații de arhivă publicate în premieră, aceste acorduri cinematografice italo-române au avut ca efect imediat creșterea substanțială a prezenței filmelor italiene în țara noastră. Așa cum nota raportul lui Eitel Monaco, directorul general din Ministerul Culturii Populare (Minculpop), care se ocupa de industria cinematografică, difuzarea și impactul filmelor italiene în România beneficia de un „curent de simpatie"[39]. Monaco, fascist notoriu și director al Federației Naționale a Industrialiștilor Fasciști, raporta că, dacă în perioada 1940-1941 distribuția de filme era dominată de producțiile germane (într-o relație de 100 la 20 de producții italiene), publicul românesc s-a „reorientat" către filmul italian. Studiul istoricului clujean[40] subliniază și rolul avut de italienistul și profesorul universitar Alexandru Marcu, numit începând din 1941 ca subsecretar de stat la Ministerul Propagandei Naționale, care a contribuit la acest proces de reorganizare a industriei cinematografice naționale sub influența modelului italian și re-orientarea către cultura italiană a filmului. De altfel, dacă spicuim din presa vremii, cum este de exemplu ziarul „Cuvântul" din 10 februarie 1943, putem vedea ce filme vizionau concetățenii noștri: la cinema „Capitol" rula *Cele două orfeline* (cu Alida Valli), regizat de Carmine Gallone, în timp ce la cinema „Fantasio" rula *Căpitanul Styx* (Die Sache mit Styx, regizat de germanul Karl Anton, dar cu vedeta italiană Laura Solari și cu germanul Viktor de Kowa. Dacă la „Trianon" era *Habanera* (cu Zarah Leander, regizat de Detlef Sierck, cunoscut mai târziu ca Douglas Sirk), în alte

[36] Pop, Doru. „The musical film genre in Romanian cinema: from melodramatic socialism to postmodern irony", în *The Routledge Handbook of Popular Music and Politics of the Balkans*. Catherine Baker ed. Routledge, 2024.

[37] Corciovescu, Cristina. *Secolul cinematografului*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, 188.

[38] Turcuș, Veronica. „Relansarea industriei cinematografice române și propaganda italiană, 1942", în *Crisia*, LII, 2022, 461-476.

[39] citat de V. Turcuș, 469.

[40] Turcuș, *idem*, 467-468.

cinematografe erau difuzate filme precum *Fanfulla da Lodi* (1940), regizat de italienii Giulio Antamoro și Carlo Duse, sau *Kean* (1940), alt film istoric italian, regizat de Guido Brignone, precum și *Rigoletto* al lui Mario Bonnard.

Un rol important în aceste schimburi l-a avut Ion Cantacuzino, nume sub care acesta a semnat mai multe cărți și studii în epoca socialistă, pe numele său complet Ion Șerban Filotti Cantacuzino. Membru al marelui „clan" al Cantacuzineștilor, din care făceau parte și figuri importante ale fascismului românesc, printre care unchiul său, generalul „Zizi" Cantacuzino (numit și „Grănicerul"), președintele partidului „Totul pentru Țară", titulatura sub care Garda de Fier a participat la alegerile din România interbelică, acest Cantacuzino a fost o personalitate complexă, scriitor, eseist și critic de film, precum și producător și regizor al unor filme importante. „Doctorul" Cantacuzino, cum i se spunea datorită faptului că fusese absolvent de Medicină sau „Artistul" (cum apare în dosarele Securității)[41], era membru al grupului „Criterion", alături de alți intelectuali precum Mircea Eliade sau Mircea Vulcănescu, ambii susținători ai mișcării legionare, unul dintre autorii primelor studii de film în epoca interbelică[42], dar mai ales implicat în eforturile de construire a unei industrii cinematografice în România interbelică. În calitate oficială, numit în 1940 director al Direcției cinematografice din Ministerul Propagandei, apoi, între 1941 și 1943, director al Oficiului Național Cinematografic (ONC), instituție creată pe modelul ENIC din Italia, fondator al unei companii de producție de film numită „Cineromit", prima societate româno-italiană de acest tip[43], Cantacuzino rămâne unul dintre cei mai importanți „oameni de film" ai istoriei cinematografiei autohtone, atât înainte de 1945, cât și după aceea.

Arestat în 1950, după perioada de detenție a fost eliberat în 1964 și apoi „reintegrat" în cultura cinematografică socialistă, fiind autorul sau coordonatorul unor studii de istoria filmului, printre care *Momente din trecutul filmului românesc*[44] sau volumul colectiv de *Contribuții la istoria cinematografiei în România*, apărut sub egida Academiei de Științe și Arte a RSR și care acoperă perioada 1896-1948[45]. Deși în *Contribuții…* autorul propune o „machetă" a întregii istorii a filmului românesc, începând de la primele proiecții cinematografice din 1898 și până la naționalizarea industriei cinematografice în 1948, când ar fi început o „istorie nouă" a acestei arte, el trece sub tăcere propriile sale contribuții remarcabile. Discutând „epoca veche", al cărei reprezentat marcant a fost,

[41] cf. Rîpeanu, Bujor T. „Centenar I. I. Cantacuzino" în revista „Memoria" https://www.revistamemoria.ro/wp-content/uploads/2017/11/Memoria-66-67.pdf.

[42] Cantacuzino, Ion. *Uzina de Basme*. București: Editura Universală Alcalay & Co., 1935.

[43] vz. Veronica Lazăr și Pietro Spila ed. *Cineromit – il sogno della Cinecittà romena 1941-1946*. Roma: Ed. Itaro Arte, 2003.

[44] Cantacuzino, Ion. *Momente din trecutul filmului românesc*. București: Editura Meridiane, 1965.

[45] Cantacuzino, Ion ed. *Contribuții la istoria cinematografiei în România. 1896-1948*, București: Editura Academiei RSR, 1971.

autorul descrie perioada 1938-46 drept „a intervenției statului" și menționează în treacăt înființarea societății italo-române „Cineromit", fără să ofere detalii. Trecând în revistă cele aproximativ 80 de filme românești produse până în 1948, el constată critic preponderența „ecranizărilor", de fapt a adaptărilor cinematografice după cărți sau piese de teatru, traseu considerat o dovadă a „nevolniciei" producției de film din România, dar nu spune nimic despre filmele produse sau regizate de el, cum sunt cele pe care le voi discuta în continuare[46]. Ele sunt trecute sub tăcere, desigur, din rațiuni politice, chiar titlul filmului făcut de Cantacuzino în 1942, intitulat *Războiul nostru sfânt*, îl făcea vinovat de propagandă anti-sovietică. Ca și alte creații ale sale în calitate de scenarist, cum era un alt documentar de propagandă anti-bolșevică (*Raiul roșu în adevărata lui lumină*, 1942, r. Constantin Panțu), dar și ca producător al filmului lui Paul Călinescu, intitulat relevant *România în lupta contra bolșevismului* (1941), finanțat de Oficiul Național Cinematografic (ONC)[47], Cantacuzino a fost direct implicat în formarea unei „Noi ordini anti-bolșevice".

Rolul companiei „Cineromit", creată de Cantacuzino, este minimalizat chiar de către fondatorul său, deși în *Momente din trecutul filmului românesc*, fostul director al acestei firme româno-italiene, când ilustrează „adevărata istorie a cinematografiei românești", inserează imagini de la producția filmului *Visul unei nopți de iarnă*, realizat de către „Cineromit" și regizat de către Jean Georgescu după apreciata piesă a lui Tudor Mușatescu. Tot din rațiuni politice și ideologice, Cantacuzino[48] vorbește doar despre realizarea filmului *O noapte furtunoasă*, filmat timp de 80 de zile în 1942, ca și când ar fi fost făcut într-un vid ideologic, afirmând că acesta nu a avut nimic în comun „cu preocupările celor care conduceau țara". Filmul, care marca și debutul cinematografic al lui Radu Beligan, care face aici un Rică Venturiano memorabil, va avea premiera în 1946, fiind prezentat adeseori ca unul dintre primele filme „socialiste", chiar dacă, în realitate, *Visul…* fusese o coproducție româno-italiană, iar pregătirile sale începuseră ca parte a colaborării cinematografice româno-italiene (nefiind finalizate datorită situației militare, filmările au fost reluate abia în 1945).

Revenind la filmele despre care I. Cantacuzino nu vorbește, documentarul său *Războiul nostru sfânt*, în care era glorificată intrarea trupelor române în conflictul împotriva URSS alături de „Puterile Axei", de la trecerea Prutului și, apoi, la traversarea Nistrului către Odessa, nu este doar propagandă. Distribuit de Oficiul Național Cinematografic[49], acest produs cinematografic, dincolo de mesajul său ideologic, avea calități extrem de moderne, folosind o tehnică inovatoare, numită astăzi „film reciclat"

[46] Cantacuzino, Ion. *Contribuții…*, 43-44.

[47] cf. Țarălungă. Ecaterina. *Enciclopedia Identității Românești: Personalități*. București: Editura Litera 2011.

[48] Cantacuzino, Ion. *Momente…*, 34.

[49] vizionabil online youtu.be/3hYEpEDEDu0?si=tLDsmePCWNX7pzrK.

sau „cinema de arhivă", în engleză „foud footage film"[50]. Preluând imagini de tip documentar, filmate chiar de către operatorii ONC pe front, Cantacuzino face un film cu adevărat experimental, chiar avangardist, el fiind unul dintre pionierii tehnicilor „filmului de montaj" sau a „filmului de colaj". E relevant că, printre operatorii care apar pe generic, se numărau și operatorul de imagine Ion Cosma sau „sergentul T. R. O. Gologan", cel care va fi director de imagine pentru unele dintre capodoperele cinematografiei românești, printre care *La „Moara cu noroc"* (1957, r. Victor Iliu) sau *Pădurea spânzuraților* (1965, r. Liviu Ciulei). Nu vreau să minimalizez discursul militarist, retorica despre armatele care s-au „aureolat de glorie în bătălii" sau „omagiile" aduse „marii armate germane aliate". Dar trebuie subliniat faptul că filmul lui Cantacuzino era revoluționar. El nu folosea doar imagini înregistrate de operatorii „Axei", ci și elemente vizuale „capturate de la inamic", inclusiv secvențe preluate din filmările pentru o altă producție remarcabilă din acea perioadă, *Țara moților* (r. Paul Călinescu), dar și din *Odessa în flăcări* (1942, r. Gallone), asupra cărora voi reveni, rezultatul fiind un discurs meta-cinematic care va fi practicat abia peste decenii.

Un film important, atribuit uneori eronat lui I. Cantacuzino[51], rămâne *Odessa în flăcări* (în it. *Odessa in fiamme*), regizat de fapt de Carmine Gallone, pe baza unui scenariu scris de Nicolae Kirițescu, cel care va colabora și la producția celeilalte producții discutate aici, *Escadrila albă* (1944). Considerat cea mai importantă co-producție româno-italiană, realizat cu participarea Oficiului Național Cinematografic, unde Cantacuzino era director, nu regizor, filmul a fost „pierdut" până în 2004, când a fost recuperat din arhivele Cinecittà din Roma. De altfel, reprezentanții puterii sovietice au dispus distrugerea tuturor copiilor din România socialistă, rațiunile evidente fiind acelea că producția lui Gallone prezenta invadarea URSS în termeni „pozitivi". Filmul făcea parte dintr-un gen cinematografic extrem de popular în toate țările „Axei", care există și astăzi în cinematograful „capitalist", așa-numitul film de război. Realizat în condițiile celui de-Al Doilea Război Mondial, dimensiunea sa de propagandă „anti-bolșevică" și anti-sovietică e indubitabilă pentru specialiștii în domeniu[52]. De altfel, regizorul italian era autorul unora dintre cele mai grandioase producții realizate la nou-createle studiouri Cinecittà, printre care epopeea *Scipione l'Africano* (Scipio Africanul 1937), care făcea propagandă imperialist-militaristă pentru „Noul imperiu roman" al lui Mussolini, gen care va influența cinemaul socialist. Nu întâmplător, astfel de proiecte au fost realizate și în „epoca Ceaușescu", unde „naționalismul" cinematografic, orientat către „epopee

[50] Wees, William C. *Recycled Images. The Art and Politics of Found Footage Films*. Anthology Film Archives, 1993.

[51] cf. Țarălungă, 2011.

[52] Morandini, Morando. „Italy from Fascism to Neorealism", în *The Oxford History of World Cinema*, ed. Nowell-Smith. New York: Oxford University Press, 1996, 355.

națională", a avut ca rezultat mari filme istorice și patriotice, plasate în epoca romană, unele realizate în co-producție, cum a fost *Dacii* (1967), regizat de S. Nicolaescu, dar mai ales *Columna* (1968), regizat de Mircea Drăgan, în care au jucat și actori italieni, printre care Antonella Lualdi (prințesa Andrada) Amedeo Nazzari (împăratul Traian) sau Franco Interlenghi (Optimus).

Având premiera la Festivalul de film de la Veneția, *Odessa în flăcări* a câștigat „Marele Premiu" al acestui prestigios festival, eveniment cinematografic care a fost și primul de acest gen din lume. Desigur, pe atunci „Marele premiu" al Festivalului de la Veneția se numea Coppa Mussolini, iar acest eveniment cultural, integrat după război în circuitul european, a fost tot o creație fascistă. În mod relevant, fondatorul festivalului, contele Giuseppe Volpi di Misurata, unul dintre cei mai importanți politicieni ai regimului lui Mussolini, ministru al Finanțelor și guvernator al Tripolitaniei, președinte al uriașului concern coporatist „Confindustria", precum și președinte al Bienalei de la Veneția, a pus bazele, în 1932, a primei expoziții internaționale de artă cinematografică din lume. După cum vom vedea, Esposizione Internazionale d'Arte Cinematografica, devenită Festivalul de film de la Veneția, a consacrat și alte creații cinematografice autohtone.

Odesa în flăcări avea o distribuție din care făceau parte actori și vedete din România, alături de colegii italieni mai experimentați. Distribuit în cinematografele din România de către „Industrie Cinematografice" cu titlul alternativ *Cătușe roșii*, versiunea internațională numită *Odessa in fiamme* era vorbită exclusiv în italiană[53]. Un alt factor important e dat de faptul că firma Industrie Cinematografiche Italiane (I.C.I.) era o casă de producție italiană ce a realizat zeci de filme în epoca fascistă care includeau colaborări și cu alte țări și artiști, printre care s-a numărat Ungaria și regizorul maghiar Sándor Szlatinay, chiar Gallone fiind angajat de către companiile maghiare de film, unde a realizat *Fils d'Amerique* sau *Le roi des palaces*, care au relansat și producțiile locale maghiare[54].

Filmul lui Garrone avea ca personaj principal o vedetă din România, soprana și actrița Mari Cebotari, care era deja o „starletă" a filmului italian și german, ea fiind distribuită tot de Gallone în filmul germano-italian *Mutterlied* (1937), unde cântăreața de origine basarabeană juca rolul Fiamma Vanni, alături de apreciatul tenor Benjamino Gigli, care era personajul principal, acompaniați de germanul Michael Bohnen. Cebotari va mai juca în filmele italiene, în 1943 ea a fost distribuită în povestea despre cântăreața spaniolă Maria Malibran, regizat de Guido Brignone. Cebotari joacă rolul tragic al unei artiste din Basarabia românească, Maria Teodorescu. Povestea începe melodramatic cu familia Teodorescu „destrămată" de amantlâcul lui Mihai (jucat de popularul actor italian Carlo Ninchi), care își părăsește familia pentru Florica (jucată de Rubi D'Alma). Tema

[53] cf. https://easterneuropeanmovies.com/drama/odessa-in-flames.

[54] cf. Frey, David. Jews, *Nazis and the Cinema of Hungary: The Tragedy of Success, 1929-1944*. London: I. B. Tauris, 2017.

sentimentală primește o dimensiune dramatică atunci când, în lumea fericită și bucolică a satului românesc, unde toată lumea cântă și dansează, apare zvonul că „vin bolșevicii". Urmează o serie de noi scene dramatice, cu „bejania" țăranilor de frica bolșevicilor, totul culminează cu momentul în care „doamna" ajunge acasă, unde descoperă pereții mânjiți cu secera și ciocanul și faptul că „Nico" (Nicolae), fiul ei multiubit, e răpit de sovietici. În retorica vizuală, sovieticii sunt prezentați ca niște brute, sunt numiți chiar „animale", ei adună oamenii în centre de detenție și lasă bătrânii și copiii să moară. Comisarul sovietic, cu numele de cod „Smirnof", chiar îi spune unei mame, îmbrăcată într-un costum popular demn de muzeul satului, că fiul ei, „dacă nu e sănătos, nu merită să trăiască pe lume". La polul opus sunt membrii „Axei" care, spre deosebire de sovietici, ajută localnicii și chiar trimit medici să salveze copiii bolnavi. Într-o întorsătură narativă ușor comică, Mihai/Michele apare acum în uniformă de căpitan și începe să-i boteze pe localnici, ca și când ar fi fost nu un simplu latifundiar, ci un adevărat preot. Opoziția bine-rău, român-sovietic este accentuată și de diferențele dintre „comisăreasa" sovietică, infama „Ruba" (Olga Solbelli), cea care organizează operațiunea „bolșevică" de răpire a băieților tineri din Basarabia și Maria, cântăreața sufletistă și blondă. Contrastul dintre femeia familistă și femeia sovietică este subliniat de faptul că Ruba îl trimite pe Nico „spre nord" ca să o pedepsească pe Maria, iar la final îl împușcă pe tovarășul Smirnof, care nu era destul de fanatic comunist. Ea este și principala instigatoare la crime, este fără emoții, crudă și fără milă, îl obligă pe Smirnof să semneze execuții gratuite, iar când acesta are mustrări de conștiință, îl arestează. Când Smirnof o întreabă pe comisăreasă „câți oameni să mai omorâm", ea îi răspunde „oricât e necesar". În același timp, Maria este întruchiparea inocenței și a bunătății. Ea e șocată când descoperă că Sergiu, prietenul lor de familie, care îi făcea declarații de iubire, era agentul „Smirnof" (Sergio e jucat de actorul italian Filippo Scelzo), care o șantajează după răpirea fiului ca să semneze un document prin care acceptă să cânte pentru sovietici, care vor să îi folosească „vocea" pentru propaganda regimului bolșevic. Șantajul o face pe Maria să cânte în săli supravegheate de soldați înarmați, dar și în restaurante sovietice, unde, din motive necunoscute, interpretează piese în limba italiană. La fel de ciudată este și secvența în care Maria interpretează o faimoasă arie din „Tosca" chiar pe scena frumosului teatru din Odessa, unde spectatorii sovietici ascultă Puccini și versurile despre femeia credincioasă, care se roagă și care o impresionează chiar și pe odioasa „Ruba".

Partea a doua (faimosul „Secondo tempo") a filmului, care începe cu imagini de arhivă din România interbelică, îl reintroduce pe Mihai Teodorescu, acum parte a războiului împotriva URSS. Asistăm la scene eroice cu cavaleria noastră avansând spre Chișinău, care este în cele din urmă eliberat, iar apoi un spicher de radio care anunță la radio că forțele germane, italiene și române au spart defensiva sovietică în Ucraina, iar „forțele Axei", pe fundal sunt prezentate prin imagini reale cu miile de soldați capturați. Mihai Teodorescu, care reapare în funcția de căpitan al Armatei Române, află că soția lui „a plecat spre Infern", desigur cântând, pentru că Maria este la Odessa, unde interpretează

piese în limba italiană într-un restaurant sovietic, ca mamă disperată refugiată în consumul de alcool. Copiii, ținuți în catacombele orașului Odessa, aflat sub bombardamentul artileriei române, se organizează și pregătesc o evadare spectaculoasă, care coincide cu eroismul tatălui, care devine spion infiltrat în Odessa în haine comice de „bolșevic". Scenele finale au loc chiar pe faimoasele scări pe care a filmat Sergei Eisenstein capodopera sovietică *Crucișătorul Potemkin*, imaginile filmate în contraplonjeu, din perspectiva mamei disperate care așteaptă vești despre copilul ei, fiind create în mod conștient ca „reacție" la filmul regizorului rus. Impactul filmului e amplificat de inserarea, la fel de revoluționară, a unor imagini reale, cu bombardamentele aeriene asupra Odessei.

Deznodământul fericit este reuniunea de familie, ce are loc în catacombe, unde Mihai dinamitează zidurile și vrea să îi salveze pe copii, iar Maria aude vocea lui Nico și îl vede pe soțul ei sub dărâmături. Imaginea finală, cu ziarul „Universul" care titrează „Odessa a căzut", ne arată trupele române ce se îndreaptă eroice spre turlele frumoasei biserici a mănăstirii Sfântul Pantelimon din centrul orașului și distrug cu securea emblema cu steaua roșie.

Un alt produs al colaborării româno-italiene a fost *Escadrila albă* (a nu se confunda cu *Lo squadrone bianco*, regizat de Augusto Genina în 1936), de data aceasta regizată de un autor autohton, directorul Teatrului Național, Ion Sava. Tendința industriei filmului românesc de se autonomiza va fi blocată, ca și cariera lui Sava și a altor creatori implicați în aceste procese, de război. Realizat de ONC împreună cu „Artisti Asociati" din Italia, *Escadrila albă* (1944) a avut premiera în „Republica de la Salò". Deși producția a fost demarată în 1942, datorită complexității sale, o parte din imagini fiind realizate pe teren, chiar pe Frontul de Est, filmările de studio erau realizate la Cinecittà, în mai 1944, când a fost încheiat montajul, deja România fascistă era în pragul colapsului. Acest film, în care a jucat și Lucia Sturza-Bulandra, marea actriță care a condus, după 1947, teatrul bucureștean omonim, alături de vedete italiene precum Claudio Gora sau Mariella Lotti, ilustrează faptul că o colaborare româno-italiană putea fi făcută pe criterii de egalitate.

Povestea, al cărei coscenariști erau românii Ion Sava, N. Kirițescu și debutantul italian Diego Calcagno, era inspirată din cartea omonimă a scriitorului George Acsinteanu, subintitulată *Biruitorii, oameni cu suflete de zei* și publicată în 1942 la editura Cugetarea (prima parte apăruse deja în 1937). Cartea aparținea genului „reportajelor de război", dar filmul nu va fi o adaptare cinematografică a abordării scriitorului român, rămas de altfel marginal. Acest volum, acompaniat chiar de un mesaj al „Conducătorului Statului", mareșalul Ion Antonescu, era scris în stil reportericesc, copios ilustrat cu fotografii realizate chiar pe front. Acsinteanu, el însuși voluntar în „plotoanele de propagandă" de pe Frontul de Est, descoperă poveștile „îngerilor albi", femei remarcabile, cum erau prințesa Marina Știrbei sau Mariana Drăgescu. Povestea escadrilelor „albe", compuse din piloți și infirmiere, care au fost prezente pe frontul din URSS, participând la toate campaniile militare, de la Odessa la Stalingrad fusese descoperită de un propagandist

italian faimosul scriitor, jurnalist și aventurier Curzio Malaparte, în acea perioadă corespondent de război în Rusia.

Romanul eroiza războiul din Est, autorul pornind de la faimosul ordin al lui Antonescu (citat uneori doar prescurtat „vă ordon treceți Prutul"), în care generalul, mai târziu mareșal, cerea Armatei române să lupte împotriva „ jugului roșu al bolșevismului" și să „sdrobească vrăjmașul din Răsărit". Așa se face că, după eliberarea Basarabiei, care a fost justificarea intervenției noastre militare, soldații români vor ajunge în Transnistria și apoi vor pieri cu sutele de mii la cotul Donului. În acel moment, însă, „războiul nostru sfânt", după cum scria și Acsinteanu[55], ar fi fost „imperios cerut de întreaga ființă creștină, de toată simțirea românească", ce trebuia să lupte cu „mercenarii lui Stalin", care erau „însetați de sânge creștin". Printre acești eroi erau și „pilotele" noastre, cum le spune Acsinteanu, toate absolvente ale școlii de pilotaj „Cantacuzino". De altfel, prima femeie care a primit brevetul de pilot în România era chiar Marina Știrbei Brâncoveanu, verișoara faimosului „as al aerului" Constantin „Bâzu" Cantacuzino, care a instruit și alte aviatoare, cum erau membrele escadrilei sanitare.

Din păcate, subiectul proto-feminist și eroismul femeilor care pilotau avioane sanitare în plin război a fost ratat atât de către Acsinteanu, cât și de regizorul filmului, interesul pentru povestea acestor femei extraordinare fiind reluat abia după 2000, când au apărut mai multe articole și cărți[56] pe aceste teme, care merită ecranizate. Problema principală a filmului, distribuit internațional cu titlul italian *Squadriglia bianca*, poate deriva din experiența teatrală a lui Sava, care era apreciat autor „de scenă". Tensiunea dramatică dintre Maria, aviatoarea timidă, dar curajoasă și Elena, indisciplinată și voluntară, este simplificatoare. Filmările exterioare, realizate pe aeroportul din Chișinău, care a fost una dintre bazele escadrilei în campania din URSS, erau completate de imaginile de studio, filmate la Cinecittà cu scenografia arhitectului și pictorului român O. Doicescu.

Ca și cartea, lăudată în presa fascistă ca expresie a popularității „războiului nostru sfânt"[57], participarea României la conflictul anti-sovietic, care ar aduce în sufletele cititorilor „eroismul armatelor noastre" și „parfumul faptelor trăite", filmul era o producție tipică amestecului dintre melodramatic și propagandă. Sava, care a supraviețuit conflagrației mondiale și a încercat să se adapteze noului regim, publicând cronici în revista „Veac nou", spune o poveste prea siropoasă, chiar dacă inspirată din acțiunile femeilor care erau piloți sanitari. Eroina principală, numită „Elena Musciat" (Mușat în română), este

---

[55] Acsinteanu, George. *Escadrila albă. Biruitorii, oameni cu suflete de zei.* Cartea a II-a. București: Editura Cugetarea, 1942, 43.

[56] de ex. Ionescu, Cristian. *Zece femei împotriva morții. Escadrila Albă*, București: Editura Militară, 2003; Crăciunoiu, Cristian și Jean-Louis Roba. *Escadrila Albă/ The White Squadron*. București: Editura Modelism, 2001; Turturică, Sorin. *Aviatoarele României. Din înaltul cerului în beciurile Securității*. București: Editura Vremea, 2015.

[57] „România Eroică", an 6, nr. 12, 1943, 437.

jucată de Mariella Lotti. Lotti fusese deja distribuită în mai multe roluri principale în producțiile din epoca fascistă, printre care eroine luptătoare ca în *La Gorgona* (1942 r. Guido Brignone) sau *Mater Dolorosa* (1943, r. Giacomo Gentilomo). Ea o reprezenta pe o tânără bogată (ca și prințesa Știrbey), pătrunsă de iubire de Patrie și cuprinsă de spirit de aventură, care învață să piloteze și se îndrăgostește de Alexandru (Alessandro) Manta, un as al aerului, jucat de unul dintre cei mai îndrăgiți actori italieni din acea perioadă, Claudio Gora. Încercând să-l cucerească pe Alexandru, în timpul testului pentru obținerea brevetului, tânăra femeie ia decizii riscante, ajunge rănită la spital și nu mai intră în escadrilă. După ce începe războiul iar „Escadrilla albă" este trimisă pe front, Elena e primită doar ca infirmieră a „Crucii Roșii". Când Alexandru, care comanda o formațiune de avioane de vânătoare e doborât, Elena ia un avion și pleacă în căutarea căpitanului Manta, ea însăși fiind doborâtă de artileria anti-aeriană sovietică.

Deși propagandiștii autohtoni prezintă escadrila românească în termeni entuziaști, ca și când ar fi fost unică, ea nu era prima din lume. În timpul războiului civil din Finlanda a fost creată organizația „Lotta Svärd" (numele fictiv al soției unui soldat finlandez din „Garda Albă"), zeci de mii de femei finlandeze au luptat în diverse eșaloane militare, inclusiv în aviație, povestea lor remarcabilă fiind descrisă de filmul *Lupaus* (2005), regizat de Ilkka Vanne. Mobilizarea femeilor în efortul de război al Germaniei naziste a fost fără precedent, nu doar că „Crucea roșie" germană avea peste 400.000 de femei implicate, dar, până la sfârșitul conflagrației, proporția dintre femei și bărbați în armatele germane era de una la douăzeci de soldați bărbați, parte a conceptului de „Război total" (Totaler Krieg).

Merită subliniat că entuziasmul pentru aviație și pentru aviatori în mod special a fost unul dintre traseele preferate de propagandă în Italia fascistă, dar și în Germania nazistă. Institutul LUCE promova sistematic figuri eroice, cum era Italo Balbo, al cărui zbor transatlantic a fost filmat și prezentat în toate cinematografele din lume, ca și „aventura" acestuia din iunie 1929, când a zburat cu escadrila sa de hidroavioane până la Odessa în URSS, unde Italia avea un consulat general. Călătoria a inclus și o oprire la Constanța[58]. La finalul aventurii, viitorul mareșal fascist va publica o carte intitulată *De la Roma la Odessa*, scrisă ca mărturie „de aventurier"[59].

Genul filmelor de aviație a fost inițial cultivat în Germania nazistă, unul dintre primele filme de acest gen fiind *Feuertaufe* (1940), producție de propagandă nazistă, distribuită în toate țările europene, în care erau folosite imagini reale din timpul campaniei din Polonia. Scris și regizat de Hans Bertram, el însuși pilot militar, timp de 90 de minute filmul glorifică acțiunile echipajelor (escadrile) care au distrus Polonia. Distribuit de Tobis-Klangfilm, filmul prezintă pozitiv efectele devastatoare ale Luftwaffe

[58] aici imaginile din arhiva LUCE, youtu.be/9exAl7J-9ck?si=PrNqSXlvAIAhkUfo.

[59] Balbo, Italo. *Da Roma a Odessa. Sui cieli dell'Egeo e del Mar Nero. Note di Viaggio*. Milano: Fratelli Treves, 1929.

prin imagini spectaculoase care oferă, din punct de vedere cinematografic, semnificații acestei creații militariste, ce promovează o ideologie criminală. Același Bertram s-a specializat în povești despre escadrilele naziste, inclusiv foștii membri ai infamei legiuni Condor, cei care au distrus Guernica, care au participat la atacarea Poloniei și au efectuat zboruri deasupra orașelor Angliei. În Germania nazistă filme precum *Vulturii de oțel* (Stukas, 1941) sau *Kampfgeschwader Lützow* (Escadrila Lützow 1941), dar și *Besatzung Dora* (Echipajul „Dora", 1943), care este povestea camaraderiei escadrilelor de recunoaștere italo-germane, care au luptat în Africa și în Europa de Est, au fost extrem de populare.

Fenomenul nu e specific pentru România, dar nici prejudecățile de gen, așa cum arată Evelyn Zegenhagen[60], au permis minimalizarea rolului acestor aviatoare extraordinare, cum era și Liesel Bach, prima femeie care a primit în Germania autorizația de instructor de zbor și care zburase cu faimoasele „Stuka" ale Luftwaffe (Junkers Ju 87), prima femeie care a zburat peste Everest, deși era mai cunoscută pentru zborurile ei din timpul campaniilor electorale în favoarea lui Hitler, sau Elly Beinhorn, pilot de acrobație. Perpetuând un tip „hegemonie masculină"[61], bazată pe modelul unei identități patriotice militarizate și masculinizate, aceste povești nu sunt despre curajul femeilor, cât mai degrabă despre poziția lor secundară în lumea bărbaților. Într-un alt studiu, Evelyn Crellin (Zegenhagen)[62] arată cum în perioada interbelică, mai ales în Germania, care era afectată de restricțiile Tratatului de la Versailles, utilizarea femeilor în industria aeronautică a fost puternic motivată politic, iar apariția acestor aviatoare (aviatrix) oferea „agendei" națiunilor lor o „față atrăgătoare" fără să le promoveze personal. Sunt și alte exemple de aviatoare germane, precum Marga Etzdorf, prima femeie pilot care a traversat singură Siberia, sau Elly Beinhorn, prima femeie care a pilotat un avion comercial (și care s-a sinucis în urma unui eșec aviatic), dar și exemplul nefast al Hannei Reitsch, aviatoarea preferată a lui Hitler, care la numai 25 de ani ajungea prima femeie căpitan de linie aeriană din lume, care a antrenat alte femei pilot. Aviatoarea, devenită „superstar" al Celui de-al Treilea Reich, a fost pilot de testare înainte de război, iar în timpul războiului a zburat pe avioanele experimentale rachetă, de tip Me 163 și chiar o variantă a rachetei V-1, cu echipaj uman, dar a rămas o nazistă fanatică, negând până la sfârșitul vieții, în 1979, atrocitățile naziste.

În cele din urmă merită menționat un alt film remarcabil, produs tot de către I. Cantacuzino, pe care autorul îl menționează doar în trecere[63]. *Țara Moților* (1938)

[60] Zegenhagen, Evelyn. *Schneidige deutsche Mädel. Fliegerinnen zwischen 1918 und 1945*. Göttingen: Wallstein, 2007.

[61] Donaldson, Mike. „What is hegemonic masculinity?", *Theory and Society* 22, 1993, 643-57.

[62] Evelyn Crellin (Zegenhagen). „Women Sport Pilots and their Contributions to Expansionist Policies in Germany and Great Britain between 1918 and ca. 1935", în Katharina Hoffmann et. al *Myths, Gender and the Military Conquest of Air and Sea*. BIS-Verlag, 2015.

[63] Cantacuzino, Ion. *Momente…*, 33.

produs de nou-creatul Oficiu Național Cinematografic (ONC) și regizat de Paul Călinescu. A fost prima producție premiată la Festivalul de Veneția, unde calitățile sale au fost recunoscute în contextul transformărilor estetice ale cinematografiei italiene, astfel că, dincolo de aspectele ideologice ale acestei producții, trebuie să apreciem inovațiile sale estetice. Contextualizarea aceasta e necesară pentru a permite înțelegerea semnificației acestui film românesc premiat internațional, înainte de producțiile „noului val românesc" din anii 2000 sau cele ale mult-premiatului *Anul Nou care n-a fost* (2024), regizat de Bogdan Mureșanu. Documentarul lui Paul Călinescu, *Țara Moților* (1938), recompensat în 1939 cu premiul pentru „cel mai bun film documentar", ca de altfel și celălalt documentar al regizorului român, *România în lupta contra bolșevismului*, la rândul său premiat, făceau parte dintr-o mutație artistică importantă. Chiar dacă, printr-o întorsătură stranie a istoriei, Paul Călinescu a fost integrat în industria cinematografică din România socialistă în pofida acestor producții de propagandă anti-sovietică, el devenind chiar primul regizor al „epocii socialiste", cu filmul *Răsună valea* (1949). Fără să își mai exprime aceste „tendințe", faptul relevant, remarcat și de către Căliman[64] (104), rămâne acela că *Țara Moților* a fost cu adevărat prima producție de tip „ciné-vérité" din istoria industriei cinematografice românești. Documentarul despre locuitorii Munților Apuseni poate fi vizionat azi online[65], are o serie de „calități" pseudo-antropologice, folosește o stilistică asociată cu estetica *neorealistă*, cultivată de către o parte a cineaștilor italieni după Al Doilea Război Mondial, dar care era tot o inovație fascistă.

De fapt, așa cum explică Mosse[66], a fost o ideologie *revoluționară*, care încuraja sistematic „lupta cu ordinea existentă". Fasciștii, argumentează Mosse, aspect evident din asocierea cu expresioniștii și futuriștii, foloseau filmele, dar și automobilele sau avioanele, ca instrumente ale dominației, dar și ca tehnologii care forțau limitele sociale și artistice. Chiar dacă unii critici de film, cum era teoreticianul francez André Bazin[67], afirmă în mod hazardat că stilistica numită „neorealism" era o creație post-belică, evoluția acestui limbaj cinematografic nu s-a produs prin filmele postbelice ale unor regizori precum Roberto Rossellini, Vittorio de Sica, sau ale altor cineaști italieni care ar fi creat această formulă artistică după război, în mod real ea a fost un rezultat al „laboratoarelor" fascismului. Sigur că neorealismul italian, după cum afirma criticul francez, era în „contrast" cu formele anterioare de cinema, dar nu atât cu moștenirea expresionistă sau în opoziție cu cinemaul sovietic, ci mai ales cu filmele „hollywoodiene".

---

64 Căliman, Călin. *Istoria filmului românesc (1987-2017)*. București: EuroPress Grup, 2017, 104.

65 youtu.be/k9VTWjODlLk?si=-iHDwvOHdzBIlFPS

66 Mosse, George L. *The Fascist Revolution*. *Toward a general theory of fascism*. New York: Howard Fertig, 1998.

67 Bazin, André. *What is Cinema*, essays selected and translated by Hugh Gray, vol. I. Berkeley: University of California Press, 1967, 35.

E relevant că filmul marelui regizor italian Luchino Visconti, *Ossessione* (1943), inspirat din romanul lui James M. Cain și considerat una dintre cele mai importante producții ale acestei stilistici, a fost finanțat în același an cu filmul lui Ion Sava, producția începând în 1942, în plină epocă mussoliniană. Visconti, înainte de a fi cineast, a fost critic de film la revista „Cinema", condusă de fiul „Ducelui", Vittorio Mussolini, unde a publicat un manifest al acestei noi mișcări[68]. Tot în revista „Cinema" a publicat și Michelangelo Antonioni, un alt mare neorealist, care, în 1939, scria un articol relevant în care punea problema dinamicii dintre abordarea de tip documentar și cea ficțională.

După cum demonstrează cercetătorul italian Giovanni Sedita[69], care analizează dinamica dintre fiul cel mare al „Ducelui" și apariția *neorealismului* italian, trebuie să înțelegem, ca și în cazul unor regizori italieni de prestigiu, ca Roberto Rossellini sau Vittorio de Sica, că dezvoltarea tehnicilor lor a început în anii 30 pe platourile fasciste. Aici explicațiile avansate de Ruth Ben-Ghiat[70] sunt convingătoare fiindcă pornesc de la ideea că estetica realismului și realismul ca stilistică trebuie cuplate cu aceste experimente din epoca fascistă. Realismul fascist a fost dezvoltat ca alternativă atât față de la realismul sovietic, cât și dintr-un spirit revoluționar antiburghez și anti-american, chiar dacă a fost parte a propagandei. Pornind de la filmul lui Rossellini, *Roma città aperta* (1945) și de la romanul lui Elio Vittorini, se analizează relația dintre politică, estetică și memorie, și relația dintre intelectualii italieni și fascism. Faptul că *Roma, oraș deschis* a fost în mod evident realizat ca un film *anti-fascist* a indus o falsă concluzie, aceea că realismul e o manifestare a „Rezistenței" anti-fasciste, reprezentarea „reală a realității" derivă din valori politice antifasciste. Utilizarea acestui tip de estetică realistă în film sau literatură, subliniază Ben-Ghiat, a evoluat încă de la începutul anilor 30, ca o reacție a mediului intelectual italian, manifestare a dorinței de a crea o cultură care să reflecte principiile fascismului ca o „a treia cale", atât împotriva liberalismului, cât și a marxismului. Roberto Rossellini și-a început cariera ca scenarist al filmului lui Goffredo Alessandrini, *Luciano Serra, pilota* (1938), care a fost supervizat chiar de către Vittorio Mussolini, iar la rândul lui, Alessandrini a fost colaborator al lui Blasetti pentru realizarea unui film ca *Giarabub* (1941), film amplasat în Africa, în care joacă același Carlo Ninchi, și care descrie *rezistența eroică a trupelor italiene asediate de către britanici în oaza Giarabub, promovând aspirațiile colonialiste ale regimului fascist.* Ca și cele trei producții ale lui Rossellini realizate în epoca fascistă – *La nave bianca* (1941), *Un pilota ritorna* (1942) și *L'uomo dalla croce* (1943) – deși amplasate în context propagandistic, ele sunt expresii ale unor tehnici consacrate

[68] Visconti, Luchino. „Cadaveri", în revista *Cinema*, iunie 1941, https://alla-ricerca-di-luchino-visconti.com/2017/05/05/cadaveri/.

[69] Sedita, Giovanni. „Vittorio Mussolini, Hollywood and neorealism" în *Journal of Modern Italian Studies*, 15(3) 2010, 431–457.

[70] Ben-Ghiat, Ruth. „Fascism, Writing, and Memory: The Realist Aesthetic in Italy, 1930-1950", în *The Journal of Modern History*, v. 67, n. 3, sept., 1995, pp. 627-665.

apoi în *estetica neorealistă*, artistul italian folosind doar actori neprofesioniști, unii chiar membri ai echipajului navei medicale pe care are loc acțiunea.

Deși trebuie tratate ca filme fasciste, parte a propagandei ideologice, politice și militare, producțiilor discutate trebuie să le fie recunoscut rolul și locul în evoluția limbajelor artistice, ca și relevanța lor în procesele de schimburi culturale internaționale.

Gli anni difficili dei rapporti diplomatici, culturali e finanziari romeno-italiani dopo l'instaurazione del regime comunista in Romania (1947–1952)

Anca Stângaciu[*]

Rezumat. Anii dificili ai raporturilor diplomatice, culturale și financiare româno-italiene după instaurarea regimului comunist în România (1947 – 1952). Caracterul particular și privilegiat al relațiilor dintre România și Italia, desăvârșit, după lungi perioade de acumulare culturală și mai ales de valorificare a identității comune istorice, în epoca interbelică, a suferit de pe urma dificultăților create de instaurarea regimului comunist care a afectat continuitatea optimă a schimburilor interstatale și chiar a dus la deteriorarea gravă a contextului bilateral și la finalul investițiilor italiene în perioada stalinistă.

Cuvinte-cheie: interferențe bilaterale, raporturi diplomatice, legături culturale, schimburi comerciale, investiții, regim dictatorial

Premesse

Le interferenze culturali, ma anche quelli diplomatici ed economici tra Romania e Italia si sono costruiti sulle similitudini e realtà identitarie, storici e linguistici; le affinità tra lo spazio italiano e quello romeno, nate dallo spirito comune della latinità, si sono dimostrati sempre molto evidenti, sebbene questa rilevanza abbia avuto intensità diverse.

Alla storia comune e alle radici dell'antichità daco-romana, con l'intera colonizzazione della Dacia, sono seguiti la lunga tradizione della latinità e il riferimento a Roma cristiana, al "latinismo cristiano" come diceva Aloisie Tăutu, scopritore del rito latino di Niceta di Remesiana, ancora non diversificato, dei secoli IV–V e seguenti[1], e all'intera realtà storica del cristianesimo latino promossa dai rappresentanti della Scuola Ardeleana. Si sono succeduti poi modelli di sviluppo culturale successivi al Rinascimento, con Constantin Cantacuzino, integrato nello spazio culturale padovano, e

[*] Prof. associato UBB Cluj, email: anca.stangaciu@ubbcluj.ro.

[1] Aloisie Ludovic Tăutu, *Temeliile dogmatice ale unirii*, Beiuș, Tiparul Tipografiei „Ateneul", 1930, pp. 10–48; Idem, *Sfântul Niceta de Remesiana*, București, Logos, 1995.

il ruolo fondamentale che l'università italiana ha avuto nella formazione dell'élite locale romena, le confluenze del 1848 e lo spirito di Nicolae Bălcescu a Palermo, Dora D'Istria con tutta la profondità della sua permanenza nel 1860 a Firenze e Venezia, ma anche con i legami stabiliti con Enrico Panzacchi, Bartolomeo Cecchetti, Mario Ruffini o Giovenale Vegezzi Ruscalla[2], fino a Ciprian Porumbescu presente nel 1882 a Nervi[3] o le personalità romene dell'epoca tra le due guerre legate all'Italia, come il maresciallo Alexandru Averescu, laureato alla Scuola Superiore di Guerra di Torino e sposato con la celebre soprano milanese Clotilda Caligaris, o lo scrittore e diplomatico a Roma, Duiliu Zamfirescu. Quest'ultimo, grazie al matrimonio nel marzo 1890 con Henriette Allievi, il cui padre, il senatore e direttore generale della Banca Generale di Roma, Antonio Allievi, insieme a Enrico Tampelli Allievi, rappresentava una figura di rilievo della finanza italiana, è riuscito a entrare a far parte di una nota famiglia di banchieri, fatto che gli ha facilitato le conessioni con importanti imprenditori italiani[4].

È stata poi rilevante l'attività universitaria a favore della promozione della cultura romena da parte dei lettori di lingua e civiltà romena in Italia, un brillante gruppo tra le due guerre che ha continuato, forzatamente, la propria attività culturale in esilio dopo il 1947–1948[5].

Infine, l'importanza delle relazioni politici ed economici romeno-italiani si è iscritta anch'essa in una tradizione e in una profondità dovuta in particolare alla struttura del commercio estero romeno, ai prestiti, ecc. Tutta questa bilateralità comporta però necessarie sfumature, offerte da una certa realtà qualitativa e quantitativa. Per la Romania, i rapporti con l'Italia sono sempre stati considerati di riferimento, tramite iniziative e sforzi di collaborazione diplomatica o economica; al contrario, da parte dell'Italia verso la Romania l'interesse è stato meno evidente, fatta eccezione per alcuni gesti di natura politica e diplomatica compiuti in un contesto internazionale particolare o per reazioni simbolici come la donazione nel 1921 di due copie della Lupa Capitolina da parte del governo italiano allo stato romeno. Pertanto, nonostante Alexandru Averescu si sia impegnato per incoraggiare la collaborazione politica, diplomatica ed economica con l'Italia, realtà riflessa nella firma del Patto d'Amicizia e Collaborazione Cordiale del settembre 1926, la Romania ha contato per l'Italia solo in piccola misura o

---

2 Carmen Burcea, *Diplomație culturală. Prezențe românești în Italia interbelică,* București, Institutul Cultural Român, 2005, p. 58.

3 George Lăzărescu, *Prezențe românești în Italia*, București, 100+Gramar, 2004. p. 103.

4 Alexandru Săndulescu, *Pe urmele lui Duiliu Zamfirescu,* București, SportTurism, 1989, pp. 22–23; Anca Stângaciu, *Investiții și investitori italieni (1919–1952),* Cluj-Napoca, EFES, 2006, pp. 200–201, 211, 219, 226–228; *Banque Commerciale Italienne et Roumaine*, București, no. 3, 1922, p. 484.

5 Claudiu Isopescu, *Storia del Risorgimento Italiano*, Venezia, Bologna, 1939; *Idem*, „Italia e Romania nel loro sviluppo storico", *Augustea*, XV, no. 6, 1940; Teodor Onciulescu, „Gheorghe Caragață", *Revista Scriitorilor Români*, no. 15, 1978, p. 150; Carmen Burcea, *op. cit*., pp. 60-69, 86, 134.

comunque molto meno rispetto agli stati capitalisti sviluppati, verso i quali aveva interessi prioritari.

Quindi, i dati sulla distribuzione percentuale dei capitali esteri presenti in diversi stati europei fornitori di materie prime mostrano che, nel 1928, gli investitori prioritari in Romania furono il Regno Unito (20,6%), la Francia (16,4%), il Belgio (10,8%), seguiti dagli Stati Uniti (5,8%) e dall'Italia. In quel periodo, l'Italia era maggiormente interessata a investimenti in Bulgaria (9,8%) e solo in seguito in Romania o Jugoslavia (4,9%). Tuttavia, dal punto di vista del commercio estero, nel 1931 la Romania occupava il secondo posto tra i paesi dell'Est per importazioni da parte dell'Italia (2,8%), dopo la Jugoslavia (3,5%) — un dato che rifletteva le esportazioni di materie prime — mentre nelle esportazioni italiane la Romania occupava solo il quinto posto (1,17%), dopo Austria (3,8%), Turchia, Jugoslavia e Cecoslovacchia[6].

Una sfumatura da sottolineare è che l'Italia ha avuto, partendo dalle sue ambizioni di diventare una grande potenza[7] (quindi anche una grande potenza danubiano-balcanica) un interesse per l'Europa Balcanica, come dimostra l'espansione bancaria italiana nell'Europa Centro-Orientale, situata tra obiettivi di politica estera e strategie finanziarie e industriali[8].

Per quanto riguarda la partecipazione dello stato italiano a 9 dei 13 prestiti internazionali concessi tra il 1923 e il 1930 a stati dell'Europa Centro-Orientale, del valore di 1 miliardo di lire italiane effettivamente offerte dall'Italia, 3 prestiti furono destinati all'Austria, 5 all'Ungheria, e rispettivamente 2 a Polonia, Albania, Bulgaria, Romania e Grecia; in termini di valore, i crediti furono diretti prioritariamente verso Polonia (337 milioni lire correnti), Austria (254 milioni), Albania (242 milioni) e poi Romania (200 milioni), seguita da Ungheria (154 milioni) e altri[9].

Ci fu soprattutto un approccio particolare da parte degli investitori italiani dell'epoca interbellica che, nel contesto della complementarità tra l'economia italiana e quella romena, cercarono di ottenere considerevoli vantaggi bancari e industriali nello spazio romeno. La Romania era il paese che poteva fornire importanti materie prime necessarie all'economia italiana in piena evoluzione, fatto che delineò la prospettiva di consistenti scambi commerciali bilaterali, nonché la possibilità di solidi investimenti privati.

Infatti, nell'economia romena tra le due guerre la preponderanza degli investimenti di capitale italiano è appartenuta a tre grandi banche italiane - Banca Commerciale Italiana,

---

[6] Roberto Di Quirico, *Le banche italiane all'Estero 1900-1950. Espansione bancaria all'estero e integrazione finanziaria internazionale nell'Italia degli anni tra le due guerre*, Fucecchio, European Press Academic Publishing, 2000, p. 320.

[7] Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna. Il fascismo e le sue guerre. 1922-1939*, Feltrinelli, Milano, 2014, f. 17.

[8] Roberto Di Quirico, *op. cit*., pp. 69-88.

[9] Gian Carlo Falco, „La bilancia dei pagamenti italiana, 1914-1931", in *Ricerche per la storia della Banca d'Italia*, Roma Bari, Laterza, 1993, volume VI, pp. 166-179.

Credito Italiano e Banca di Sconto –, banche che hanno agito nel senso dello sviluppo di partecipazioni bancarie, industriali e commerciali, di accreditamenti ed altri tipi di finanziamenti. In effetti, anche se a parte il capitale bancario ci sono state alcune società italiane in ambito industriale (il caso della società petrolifera AGIP), commerciale o delle assicurazioni che hanno svolto attività di investimento in Romania, possiamo ammettere che in grandi linee non è stata possibile la promozione di una politica di penetrazione economica senza l'appoggio diretto o indiretto delle grandi banche italiane. Inoltre, il ruolo di primo piano delle grandi banche private italiane nel sostegno degli investimenti bancari e industriali o commerciali esteri ha costituito una particolarità del sistema bancario italiano nel periodo tra le due guerre.

La partecipazione più consistente del capitale bancario italiano all'economia romena è stata quella appartenente alla Banca Commerciale Italiana di Milano, in breve Comit, tanto in maniera diretta, quanto tramite la filiale romena Banca Commerciale Italiana e Romena, in breve Romcomit; le altre due banche italiane soprannominate, presenti sul mercato del capitale in Romania, hanno avuto una partecipazione più ridotta al capitale finanziario.

Il contributo effettivo del capitale bancario italiano allo sviluppo delle strutture finanziarie e industriali romene bisogna vederlo in primo luogo dalla prospettiva delle partecipazioni, dei finanziamenti e dei crediti, perché queste azioni hanno permesso alla finanza italiana di partecipare alla crescita del capitale di alcune aziende, rispettivamente alla loro gestione e organizzazione. In seguito, bisogna tener conto della fornitura di tecnologia e di attrezzature, del coinvolgimento di personale qualificato e spesso di uno staff manageriale di alta qualità professionale. Lungo il terzo decennio del secolo scorso, il capitale bancario italiano ha avuto una percentuale di 3,52% del totale degli investimenti del capitale straniero in Romania, rispettivamente di solo 2% del capitale economico romeno nelle condizioni in cui l'intero capitale italiano investito in Romania non ha superato il 4,9% del capitale straniero[10].

L'instaurazione del regime comunista in Romania modificò negativamente la dinamica dei rapporti bilaterali e costrinse i romeni a rifugiarsi in forme di esilio anticomunista configurate anche — o forse innanzitutto — nello spazio italiano, dove la città eterna era l'universo per eccellenza del ritrovamento identitario.

L'impasse diplomatico

Il difficile contesto postbellico delle relazioni diplomatiche con l'Italia e la Santa Sede fu determinato dall'instaurazione del regime comunista in Romania e dalla creazione di strutture di potere e strumenti istituzionali che portarono all'instaurazione dell'oppressione, del controllo, del terrore e della repressione nel paese, tra cui la Milizia,

[10] Anca Stângaciu, *op. cit*., p. 319.

la Gendarmeria, la Giustizia e, dall'agosto 1948, la Securitate/Sicurezza del Popolo, divenuta poi Securitate/Sicurezza dello Stato. Gli inizi della comunizzazione e della sovietizzazione della Romania, la nazionalizzazione dell'industria, la collettivizzazione dell'agricoltura, la flagrante violazione dei diritti delle persone, gli arresti, le condanne, le epurazioni, l'emarginazione, la confisca della proprietà privata e tutte le altre forme abusive furono applicate con estrema durezza durante gli anni stalinisti fino al 1953 e, in misura diversa, anche dopo.

Il rapporto con il clima esterno fu anch'esso sconvolto. I diplomatici accreditati a Bucarest dovettero affrontare pressioni e gravi violazioni dell'immunità diplomatica; inoltre, il contesto politico interno, estremamente instabile, fu tale da disorientare l'intero corpo diplomatico in missione a Bucarest.

La prima partenza forzata del corpo diplomatico proveniente dalla Penisola Italica fu legata alla dimensione romeno-pontificia, con il ritiro del nunzio apostolico Andrea Cassulo.

Andrea Cassulo fu dichiarato *persona non grata* dalle autorità comuniste l'11 maggio 1946[11], dopo che il suo nome era apparso più volte durante il processo al maresciallo Ion Antonescu, in cui era stato richiesto come testimone della difesa, ma al quale non si era presentato. Inoltre, era accusato di sostenere il "centro di spionaggio del Vaticano a Bucarest" e "l'agenzia di Timișoara". Tutto ciò portò al suo richiamo da parte del Vaticano già nel giugno 1946. Tuttavia, solo il 19 febbraio 1947 si imbarcò a bordo della nave passeggeri "Transilvania", alla quale si presentò anche il diplomatico Pietro Gerbore, sposato con Valeria Gerbore, considerata successivamente "la madre protettrice dei romeni in esilio"[12].

Il 29 gennaio 1947, cioè poche settimane prima dell'imbarco del nunzio Andrea Cassulo, arrivò in Romania Patrick O'Hara, nominato ufficialmente dalla Santa Sede come reggente della Nunziatura Apostolica di Bucarest il 19 febbraio 1947[13]. Le autorità comuniste affermarono che con tale nomina "il servizio di spionaggio americano aveva preso direttamente il comando del centro di spionaggio della Nunziatura Apostolica di Bucarest", fatto che divenne pretesto per la successiva denuncia unilaterale del Concordato con la Santa Sede. Inoltre, il tentativo di Bucarest di ostacolare al massimo l'attività della Nunziatura, così come l'origine americana del prelato — in un contesto in cui il ricorso da parte del Vaticano a diplomatici di origine americana nell'Europa dell'Est aveva già suscitato l'insoddisfazione dei governi comunisti — costituirono le premesse

[11] Alfredo Canavero, „La stampa vaticana e la persecuzione dei cattolici in Romania (1945–1952)", *Transylvanian Review*, 2 (supplement), 2023, p. 37.

[12] Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității/ Archivi del Consiglio Nazionale per lo Studio degli Archivi di Sicurezza (ACNSAS), Reţea, fascicolo (fasc.) 423230, fila (f) 7, 10–11.

[13] Rita H. Delorme, „Gerald P. O'Hara, Bishop of Savannah, papal diplomat", *Southern Cross*, 2 luglio 2009, p. 5.

della ferma opposizione del governo Groza e di Mosca, che ritardarono l'insediamento del nuovo rappresentante. Di conseguenza, l'approvazione (il gradimento) della nomina di O'Hara arrivò solo il 19 febbraio 1947, e le credenziali furono presentate solo il 14 maggio 1948[14].

Va detto, tuttavia, che in quel contesto il giornale *L'Osservatore Romano*, organo ufficiale della Santa Sede, non pubblicò alcuna informazione né sul nunzio apostolico Andrea Cassulo né sulla nomina di monsignor O'Hara come reggente della Nunziatura, il che significa che "si seguiva l'evoluzione politica della Romania, ma quasi mai si affrontava il problema religioso"[15].

D'altra parte, è poco noto il fatto che, sebbene fosse stato eletto membro titolare dell'Accademia Romena nel 1947 e presidente dell'Unione dei Preti Democratici di Romania, vicina al Partito Comunista Romeno, il teologo e scrittore Gala Galaction fu colui che intervenne presso il Ministero degli Affari Esteri per facilitare il rilascio del visto d'ingresso in Romania a John Kirk, segretario del nuovo rappresentante della Nunziatura, il vescovo Gerald Patrick O'Hara, successore di Andrea Cassulo[16].

La denuncia unilaterale da parte dello stato romeno del Concordato stipulato nel 1927 con la Santa Sede avvenne con il Decreto n. 151 del 17 luglio 1948 della Presidenza della Grande Assemblea Nazionale, pubblicato nella Gazzetta Ufficiale n. 164 del 19 luglio 1948, che portò al deterioramento delle relazioni bilaterali. A questa seguì, il 23 luglio 1948, la nota verbale del monsignor O'Hara, che protestava contro la decisione unilaterale della parte romena che violava l'articolo XXIII del Concordato.

Nel frattempo, lo stato comunista intensificava le misure repressive, e la Sicurezza[17] procedeva alla creazione e all'espansione di reti d'informatori in Italia e in altri stati capitalisti. Inoltre, la polizia politica romena aveva come obiettivo la sorveglianza informativa delle personalità pontificie e italiane etichettate come "nemici dello stato", "calunniatori"[18] e sostenitori dei romeni. I Fascicoli di Sorveglianza Informativa aperti sulla Nunziatura Apostolica e sulla Legazione Italiana a Bucarest furono trasmessi alla giustizia, il primo nel giugno 1950 e il secondo nel settembre 1951[19].

Il processo intentato tra il 28 e il 30 giugno 1950 ai rappresentanti della diplomazia pontificia, considerati un "gruppo di spie e traditori" — in realtà una terribile farsa

---

[14] Alfredo Canavero, *op. cit*.

[15] *Ibidem*.

[16] Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, București, Curtea Veche, 2005, pp. 13–14.

[17] Anca Stângaciu, *Securitatea și exilul intelectualilor români în Italia*, Cluj-Napoca, Mega, 2018, p. 271.

[18] ACNSAS, SIE, fasc. 96, f. 6.

[19] Adrian Nicolae Petcu, (coord.), *Partidul, Securitatea și cultele: 1945–1989*, București, Nemira, 2005, p. 146.

giudiziaria — dimostrò l'accentuazione delle misure abusive dello stato romeno mediante processi per "spionaggio", come avveniva in tutto il blocco comunista[20].

Per la Nunziatura Apostolica le misure si fecero però ancora più estreme a partire dalla sera del 4 luglio 1950, quando il Ministero degli Affari Esteri della Repubblica Popolare Romena, guidato da Ana Pauker, dichiarò indesiderabili monsignor Gerald Patrick O'Hara, il suo segretario Guido Del Mestri[21], il segretario Kirk C. John e l'auditor Mestri Schönberg; il fatto si concluse con la loro espulsione dalla Romania entro tre giorni, come richiesto. Così, il 7 luglio 1950 fu espulso l'ultimo rappresentante diplomatico del Vaticano a Bucarest, il reggente originario di Scranton, Pennsylvania, insieme alle persone menzionate, e le relazioni diplomatiche della Romania con la Santa Sede (o "Vaticano", come indicato costantemente nei documenti della Sicurezza) furono interrotte fino al 1990.

Dopo 12 giorni dalla chiusura dell'istituzione e dell'edificio della Nunziatura, il 19 luglio 1950, furono arrestati i dipendenti della Nunziatura Apostolica di Bucarest, insieme ai preti e ai monaci della Cattedrale "San Giuseppe", accusati di essere "spie del Vaticano", sottoposti a interrogatori, umiliazioni e inchieste. Il cosiddetto "processo del Vaticano", ovvero l'altro processo contro la Nunziatura — più precisamente contro alcuni dei suoi dipendenti arrestati il 19 luglio 1950 e poi inclusi in un gruppo di 14 "traditori" — ebbe luogo nell'aprile del 1952 e si concluse con condanne ai lavori forzati a vita, oppure a 25 o 15 anni di lavori forzati, o con condanne amministrative. Suor Clara (Ecaterina Laslău), amministratrice della Nunziatura, fu condannata a 15 anni di lavori forzati, mentre le altre suore ricevettero condanne tra 4 e 10 anni.

E tutto questo, dopo che tra il 10 e il 17 settembre 1951 si era già tenuto un altro processo stalinista, "contro spie, traditori e cospiratori al servizio del Vaticano e del centro di spionaggio italiano", istruito dal Tribunale Militare di Bucarest[22]. L'obiettivo della Sicurezza era quello di reprimere definitivamente la gerarchia romano-cattolica ancora attiva in Romania. Il gruppo era formato da 10 persone tra cui Iosif Schubert, parroco della Cattedrale "San Giuseppe", legato a Guido Del Mestri della Nunziatura;

---

[20] Claudiu Secașiu, „Preliminariile unui proces politic îndelung amânat", in *Analele Sighet. Anii 1954–1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului*, București, Fundația Academia Civică, 2000, p. 376; Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, București, Curtea Veche, 2003, p. 31; Giuliano Caroli, „Denuncia del concordato e repressione anti-cattolica nella Romania comunista, 1948–1958. Testimonianze italiane", *Archivum Historiae Pontificiae*, vol. 45, 2007.

[21] Il segretario apostolico Guido Del Mestri arrivò in Romania il 30 aprile 1943, momento a partire dal quale servì con lealtà il nunzio Andrea Cassulo fino al 1950. In seguito, Del Mestri divenne, tra il 1975 e il 1984, nunzio apostolico in Germania. In ogni caso, negli anni '70–'80 fu una figura importante della nuova *Ostpolitik*, che prevedeva la normalizzazione delle relazioni della Chiesa Cattolica con gli stati del blocco comunista.

[22] Claudiu Secaşiu, *op. cit*., p. 376.

Gatti Clemente Pietro Ernesto, parroco della chiesa italiana di Bucarest; Pintori Eraldo, funzionario della Legazione Italiana (rilasciato nel 1955); 3 cattolici di Timișoara; 3 ex deputati della Grande Assemblea Nazionale; e il vescovo Augustin Pacha, processato per "tradimento della patria, complotto contro la Sicurezza dello Stato", "intensa attività profascista" (!) e la onnipresente accusa di "spionaggio" svolto con l'approvazione del Vaticano. Le pene furono anche questa volta pesanti, con condanne ai lavori forzati a vita e detenzioni tra 10 e 18 anni. In realtà, ciò che univa gli accusati, laici e religiosi, era proprio la Legazione Italiana, accusata di essere una rete di spionaggio, e ovviamente il Vaticano, considerato il tramite del sostegno alla gerarchia cattolica.

D'altro canto, le rappresentanze diplomatiche straniere a Bucarest sostennero una certa forma di democrazia, gravemente violata, anche attraverso la facilitazione della corrispondenza — via valigia diplomatica — tra i romeni in patria e quelli in esilio. Il nazional-contadino Augustin Popa, stabilito in America, corrispondeva fino al 1950 con i nazional-contadini del paese tramite la Nunziatura Pontificia in Romania[23]. Inoltre, "finché la nunziatura rimase nel paese, [il vescovo greco-cattolico Alexandru] Todea inviava rapporti al Vaticano attraverso la nunziatura. Dopo la partenza dei rappresentanti della nunziatura (luglio 1950), Todea trasmise i rapporti al Vaticano tramite il canale dei francescani Mihoc Martin, Tătaru Ștefan, Gatti Clement e la Legazione Italiana. Il contatto con questi fu stabilito da Guțiu, incaricato a tal fine dalla nunziatura"[24].

Infine, alla situazione problematica della Legazione Italiana si riferì anche il medico Livio Zanolini, italo-romeno partito nell'agosto 1948 dalla Romania comunistizzata, unico figlio della famiglia di Enrico Zanolini e Maria Georgescu, con studi liceali al Liceo "San Sava" e cinque anni di Medicina a Bucarest. Secondo le sue testimonianze: «Nel 1948, dopo un "consiglio di guerra" con mio padre e mia madre, decisi di partire per l'Italia, feci i documenti a fatica, ottenni dall'Ambasciata Italiana il famoso "permesso di soggiorno"», insieme a molti altri italiani. Partimmo in agosto circa 300 persone, con un convoglio organizzato dall'Ambasciata Italiana, in treno, da Bucarest, Budapest, Vienna, Venezia, due giorni e due notti[25]. Infine, arrivai "il 23 agosto 1948 a Venezia e in Piazza San Marco c'era un bel sole!"[26].

Il regresso degli scambi culturali

Il periodo tra le due guerre e gli anni '40 offrirono lo scenario di collaborazioni, connessioni e incontri fruttuosi e notevoli, tradotti nella presenza di romeni in Italia e di

[23] ACNSAS, SIE, fasc. 779/1, f. 110.

[24] *Idem*, Documentar, fasc. 13078, vol. 6, Il problema greco-cattolica, f. 11.

[25] Crina Suceveanu, "Viața doctorului Livio Zanolini între București, Roma și Padova", *Orizonturi Culturale Italo-române/Orizzonti Culturali Italo-Romeni*, no. 5, maggio 2012.

[26] *Ibidem*.

italiani in Romania. Le affinità culturali italo-romene resero davvero possibile lo sviluppo di un discorso didattico e di una costruzione storiografica sempre più delineata nelle preoccupazioni degli intellettuali romeni o italiani. Dagli anni Venti e Trenta, la nuova tendenza interculturale si ampliò in Romania grazie al contributo scientifico dei lettori italiani Ramiro Ortiz (dal 1909 al 1933), Giandomenico Serra (dal 1921 al 1939) e Francesco Anelli (dal 1931 al 1937): il primo arrivato a Bucarest su raccomandazione di Ioan Bianu e Pio Rajna, il secondo nominato a Cluj su proposta di Matteo Bartoli e Karl Jaberg, e il terzo ex allievo di Michele Rosi e Giovanni Gentile.

Un percorso di generosa vicinanza alla cultura romena fu quello di Francesco Anelli (1898–1986), laureato all'Università "La Sapienza" di Roma, lettore di lingua italiana all'Università di Cluj (1931–1935), *docente* per le scuole superiori locali e poi collaboratore, tramite corsi e conferenze, dell'Istituto Italiano di Cultura di Bucarest (1936–1937). Contribuì alla promozione delle relazioni culturali bilaterali e soprattutto alla conoscenza della cultura romena in Italia tramite studi di storia e letteratura romena, traduzioni (Ștefan Baciu, Yvonne Rossignon) e l'amicizia con personalità della cultura romena come Vasile Bianu, Dimitrie Goga, Alexandrina Mititelu, Nicolae Lascu, Ștefan Delureanu. Dopo aver lasciato Cluj, tra il 1936 e il 1937 Anelli continuò a tenere lezioni e corsi presso l'Istituto Italiano di Cultura, diretto da Bruno Manzone, e scrisse inoltre articoli dedicati alla letteratura romena e ai rapporti italo-romeni su *Nuova Antologia* e sul *Giornale di politica e di letteratura*[27]. Dopo la guerra, a Venezia, entrò in contatto con gli esuli romeni in Italia e partecipò all'attività della Società Accademica Romena, fondata nel 1957 a Roma.

La durezza e la repressione degli anni immediatamente successivi all'instaurazione del regime comunista in Romania per mano dell'Armata Rossa ebbero ripercussioni durature sia sui programmi culturali e universitari bilaterali in Romania, sotto il patrocinio dell'Istituto Culturale Italiano e dell'Università di Bucarest, sia sui lettorati di lingua e civiltà romena in Italia, che furono in gran parte salvati grazie alla generosità e apertura offerta dalle università e dallo Stato italiano. Si può dire che questi lettorati romeni perpetuatisi dopo il 1947–1948 costituirono una sorta di colonna vertebrale culturale dell'esilio romeno in Italia, fortemente connessi alla cultura romena e alla sua promozione nel Mondo Libero, a beneficio dei romeni e per l'arricchimento degli stranieri.

I primi passi verso il consolidamento del regime comunista in Romania, il clima istituzionale sempre più repressivo, dominato dal terrore, dalla censura e dal controllo, e l'ostilità diplomatica nei confronti della Nunziatura Apostolica e della Legazione Italiana in Romania imposero decisioni radicali, portando alla partenza definitiva di varie categorie di italiani dalla Romania, soprattutto tra il 1947 e il 1952.

---

[27] Otilia Ştefania Damian, "Identità della Cattedra di lingua e letteratura italiana a Cluj nel periodo interbellico", *Qvaestiones Romanicae X* (2), p. 167.

In primo luogo, bisogna specificare che agli espulsi della Nunziatura nel 1950 si aggiunse Bruno Manzone, direttore dell'Istituto Italiano di Cultura di Bucarest, istituzione fondata nell'aprile 1924 su iniziativa privata, ma trasformata in istituzione statale italiana nell'aprile 1933. Manzone arrivò in Romania nel 1935 e riuscì a riunire intorno a sé molti intellettuali locali, tra cui gli italianisti Alexandru Marcu, già segretario di Stato presso il Ministero della Propaganda negli anni di guerra, e Alexandru Balaci, che continuò a promuovere la cultura italiana in Romania anche nei decenni successivi. Va anche detto che Bruno Manzone, insieme a intellettuali italiani come Marcello Camilucci, Vittorio Vettori o Francesco Carnelutti, una volta giunto in Italia, sviluppò una stretta collaborazione con gli esuli romeni e fu molto attivo all'interno della Società Accademica Romena (SAR) di Roma[28]. Così, al congresso SAR del 1970 a Parigi, l'ex direttore italiano, insieme a intellettuali come Mircea Popescu, Petru Iroaie, Sanda Stolojan, Monica Lovinescu o Virgil Ierunca, "fece appello alla saggezza e al senso di equilibrio dei membri della SAR per mettere in risalto l'amore per la patria, la libertà e la lotta culturale contro la dittatura e l'occupazione straniera"[29]. Del resto, Mircea Popescu fu considerato, insieme proprio a Bruno Manzone, un pilastro della Società Accademica Romena[30]; il pubblicista romeno ottenendo nel 1940 una borsa di studio per Roma, concessa dall'Istituto Italiano di Cultura di Bucarest, conclusa con il conseguimento di un dottorato in Lettere e Filosofia (1942). Un altro borsista dell'Istituto Italiano di Cultura di Bucarest, inviato a studiare a Roma nel 1940, fu Eugen Coșeriu, che realizzò poi un'eccezionale carriera di linguista nell'esilio in Uruguay e Germania.

L'evoluzione dell'Istituto Italiano fu influenzata dagli eventi complessi delle relazioni politiche italo-romene negli anni 1943–1944, per poi essere chiuso, sotto il regime comunista, nel 1948 per ordine delle autorità. La situazione durò quasi vent'anni, fino alla riapertura seguita alla firma, l'8 agosto 1967, del nuovo Accordo Culturale tra Italia e Romania.

I professori italiani in Romania si trovarono anch'essi in situazioni estremamente difficili; il contesto orientale complicato e soprattutto la situazione tesa nello spazio romeno ne accelerarono la partenza, ma non intaccarono l'attaccamento alla cultura romena, rimasto indistruttibile.

Rosa Del Conte ha rappresentato da questo punto di vista un'assoluta eccezione, essendo messaggera dell'interculturalità italo-romena e profonda conoscitrice del

---

[28] ACNSAS, SIE, fasc. 158, vol. 3, ff. 71–72, Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945–1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații,* București, Editura Compania, 2010, p. 651; Adrian Popescu, „Societatea Academică Română", in *Nord Literar*, no. 6–7 (49–50), giugno-luglio 2007.

[29] Florin Manolescu, *op. cit*., pp. 649–651.

[30] Nicolae Florescu, *Întoarcerea proscrișilor. Reevaluări critice ale literaturii exilului*, București, Editura Jurnal Literar, 1998, pp. 109, 152.

folclore e della cultura antica romena. Laureata in Lettere all'Università Statale di Milano (1931), nel 1942 fu inviata dal Ministero degli Esteri italiano all'Istituto Italiano di Bucarest, riuscendo così a delineare la sua carriera di italianista come lettrice di lingua italiana all'Università di Bucarest presso la cattedra del professor Alexandru Marcu (1945/1946–1947) e all'Università di Cluj (1947–1948), dove conobbe Lucian Blaga. In tutti quegli anni svolse un'intensa attività didattica, di ricerca e di traduzione. L'instaurazione sempre più brutale del regime comunista la costrinse a lasciare la Romania nel novembre 1948, senza però rinunciare all'insegnamento della lingua e letteratura romena, prima alla Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università Cattolica del Sacro Cuore di Milano, dove tenne la cattedra di lingua e letteratura romena (1948–1963), poi all'Università "La Sapienza" di Roma (1956–1977), dove ottenne la cattedra nel 1967[31]. Tradusse in romeno opere di Elio Vittorini, Salvatore Quasimodo o Eugenio Montale, ma soprattutto tradusse in italiano autori come Lucian Blaga, Tudor Arghezi, Vasile Voiculescu o Mihai Eminescu, essendo riconosciuta per il volume *Mihai Eminescu o dell'Assoluto*, come una delle più grandi eminescologhe. Rosa Del Conte, la professoressa che si impose profondamente tanto negli studi di italianistica in Romania quanto in quelli di romenistica in Italia, succedette nella cattedra di lingue e letterature neolatine al professor Claudiu Isopescu, che aveva creato nel 1926 a Roma il primo lettorato di lingua romena, contribuendo allo sviluppo degli studi di romenistica nella Penisola e formando un'intera generazione di filoromeni, tra cui Marcello Camillucci ed Enzo Loreti. Infine, Rosa Del Conte sembra aver seguito "in tutta la sua attività l'illustre modello di Ramiro Ortiz, vero ponte tra la cultura romena e quella italiana"[32].

Ramiro Ortiz, celebre storico della letteratura, filologo e professore presente per oltre 20 anni all'Università di Bucarest[33], ebbe come allieva a Padova, dopo il suo ritorno in Italia, Nina Façon, lettrice di lingua e letteratura romena nel prestigioso ambito universitario padovano dal 1937 al 1939, e poi, dal 1945, professoressa all'Università di Bucarest, dove svolse un ruolo importante nella fondazione della scuola romena di italianistica, per poi essere costretta dai comunisti a dimettersi. Il professor Ortiz lasciò un'impronta importante anche nella formazione professionale di Alexandrina Mititelu e Nicolae Caranica.

Ma vale la pena soffermarsi in particolare sulla figura di Ramiro Ortiz, dottore in Lettere e Filosofia all'Università di Napoli, diplomatico all'Istituto Reale di Studi Superiori, Pratici e di Perfezionamento di Firenze e poi diplomatico della Società "Dante Alighieri", poiché realizzò alcune opere eccezionali nello spazio romeno: a partire dal

---

[31] Luisa Valmarin, „Alla ricerca dell'assoluto. In memoriam Rosa Del Conte (1907–2011)", *Studia UBB Philologia*, LVI, 3, 2011, pp. 3–6.

[32] Rosa Del Conte, *Eminescu sau despre absolut*, prefazione di Marian Papahagi, Argomento finale di Mircea Eliade, Cluj-Napoca, Dacia, 2003, p. 11.

[33] Vedi, Carmen Burcea, *Ramiro Ortiz*, București, Noua Alternativă, 2004.

suo ruolo pionieristico nella cattedra di italiano all'Università di Bucarest nel 1913, alla pubblicazione della prima rivista di cultura italiana in Romania, *Roma*, nel 1921, fino alla fondazione e direzione dell'Istituto di Cultura Italiana di Bucarest nel 1924.

Un'altra categoria di uomini di cultura italiani, amanti dello spazio culturale romeno e conoscitori della sua storia, fu in contatto con professori e lettori romeni dell'Italia del dopoguerra e beneficiò anche del contatto diretto con la cultura romena attraverso borse di studio e scuole estive in Romania. Tra questi, Bruno Mazzoni, collaboratore del professor Teodor Onciulescu dell'Università di Napoli, fu presente in Romania già dal 1967 come borsista ai corsi estivi di Sinaia organizzati da Boris Cazacu, e poi, tra il 1970 e il 1973, come lettore di lingua italiana all'Università di Bucarest e conferenziere all'Università di Cluj. Dopo il 1990, fu un eccezionale promotore degli scrittori romeni, in particolare di Mircea Cărtărescu. Del resto, come prosecuzione degli sforzi di Onciulescu, anche altri due suoi discepoli arrivarono a tenere corsi di lingua romena: Pasquale Buonincontro e Adriana Senatore. D'altra parte, l'incontro di Teodor Onciulescu a Napoli fu determinante anche per l'orientamento di Mariano Baffi verso lo studio e l'approfondimento della lingua, della letteratura, della storia e della cultura romena. Quest'ultimo fu attivo intensamente in Romania all'interno della Missione culturale italiana, sotto la direzione di Bruno Manzone, come direttore degli Istituti di Cultura Italiana di Brașov (1938–1940) e Alba Iulia (1940–1941)[34].

Il filologo e linguista Lorenzo Renzi, che studiò e poi tenne corsi all'Università di Padova, ebbe il suo primo contatto diretto con la cultura romena nel 1967, quando ottenne una borsa di studio di un anno all'Università di Bucarest. Con il tempo fu sempre più attivo nello spazio universitario romeno o accanto a grandi figure della cultura romena in esilio: Mircea Eliade, Constantin Noica, Emil Cioran, Ana Blandiana.

D'altra parte, la realtà creata dal nuovo regime politico in Romania colpì fortemente il destino dei lettorati di lingua e letteratura romena in Italia: a Roma (Università "La Sapienza"), Milano (Università Cattolica del Sacro Cuore), Firenze — dove Gheorghe Caragață rimase, rifiutandosi di obbedire all'ordine di richiamo in patria, continuando a tenere corsi nello spirito del romenismo anche senza stipendio — Padova, Palermo, Bologna, Venezia. Il Consiglio dei Ministri romeno decise, nell'agosto 1947, la soppressione dei lettorati in Italia e il richiamo dei lettori in patria[35]. Il salvataggio, alla fine, venne dalle università italiane che li mantennero nei rispettivi incarichi. Alcuni lettorati, come quelli di Bari, Napoli (Istituto Universitario Orientale) e Genova, erano già stati soppressi dal 1946.

È certo che, tramite questi centri di promozione della lingua e cultura romena, sostenuti in Italia dalla Scuola Romena di Roma fino al 1947 e successivamente, dal

[34] Gabriela Mircea, "Din viața și activitatea lui Mariano Baffi (1910-1994). Referințe bio-bibliografice și inedite", *Terra Sebus*, 3, 2011, pp. 553, 555.

[35] Anca Stângaciu, *op. cit*., pp. 99-106.

1969[36], dall'Associazione Culturale Italo-Romena di Giulio Bertoni, si è realizzata una profonda diffusione della spiritualità romena nella Penisola Italiana, e il fenomeno dell'interculturalità è riuscito a creare una generazione di italiani disposti a fare da *lobby* culturale per la Romania. Del resto, molti di loro si ritrovarono poi sia in università di prestigio che all'interno delle strutture diplomatiche dello stato italiano in Romania. Uno di questi fu il professor Vito Grasso, discepolo di Petru Iroaie e direttore dell'Istituto Italiano di Cultura di Bucarest negli anni 1978–1983, 1999–2000 e 2001–2005. Senza dubbio, la Scuola Romena di Roma, diventata dal 1990 l'Accademia di Romania, ha contribuito in modo straordinario alla promozione della cultura romena, inclusi i primi anni dell'esilio, quando è entrata in "una fase drammatica"; nel gennaio 1948, i membri della Scuola, tra cui l'archeologo Dinu Adamesteanu, allora bibliotecario, furono evacuati, e l'edificio venne chiuso e poi rilevato dallo Stato romeno dal gennaio 1948 fino al 1968, quando verrà riaperto come biblioteca[37].

La fine degli investimenti italiani in Romania

La comunistizzazione dell'economia romena ebbe conseguenze disastrose e irreversibili per l'ambiente imprenditoriale (incluso quello italiano), limitando la libertà di movimento e, infine, annullando la proprietà privata. In una formula più sfumata, si può parlare — nel caso del capitale italiano — del periodo 1945–1947 come della fase degli ultimi tentativi d'investimento, e del periodo 1948–1952 come degli anni finali, segnati dalla liquidazione delle imprese italiane in Romania[38].

Di fatto, nel periodo successivo alla fine della guerra e fino alla fine del 1947, cioè in un'epoca estremamente instabile dal punto di vista politico ed economico, l'attività delle società con capitale italiano fu una lotta per la sopravvivenza. In un contesto dominato dal controllo sovietico, dall'inflazione monetaria, dalle difficoltà economiche e dalla legislazione di stampo comunista, il capitale italiano realizzò investimenti molto ridotti. Il carattere limitato degli investimenti italiani risulta anche dal numero ristretto di aziende e dai pochi settori di interesse. In tutto questo periodo, le imprese italiane non solo realizzarono pochi investimenti, ma registrarono anche perdite.

La fine degli investimenti del Comit in Romania fu legata al contesto internazionale venutosi a creare dopo la Seconda Guerra Mondiale, più precisamente a quello delle relazioni italo-sovietiche[39]. Secondo le disposizioni del Trattato di Pace di Parigi del 1947,

[36] Veronica Turcuș, *Școala Română din Roma: (1922–1947),* Cluj-Napoca, Școala Ardeleană, 2016, pp. 308-309.

[37] Gheorghe Mândrescu, *Patrimoniu sfânt*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2020, p. 537.

[38] Arhivele Naționale, Filiala Municipiului București/Archivi nazionali, filiale del Comune di Bucarest (ANFMB), BCIR, fasc. 6/1938, f. 460.

[39] Norman Kogan *L'Italia del dopoguerra. Storia politica dal 1945 al 1966,* Roma-Bari, Laterza, 1974, p. 33.

l'Italia avrebbe dovuto cedere allo stato sovietico le proprietà italiane in Ungheria, Bulgaria e Romania, come parte dei risarcimenti — cosa che avvenne concretamente nel 1948, con la creazione della commissione mista italo-sovietica per la valutazione dei beni delle affiliate Comit in quei paesi[40]. Naturalmente, la legislazione romena sulla nazionalizzazione rispettò tali disposizioni, e gli accordi firmati nel 1949 tra lo stato italiano e quello sovietico — gli Accordi La Malfa — consolidarono questa realtà[41].

È importante insistere in questo contesto sulla particolarità della liquidazione della Romcomit e sul ruolo ingrato assunto da Leo Valiani, incaricato della tutela degli interessi italiani, che assistette così alla drastica riduzione della rete estera della famosa Banca Commerciale Italiana. Di fatto, la chiusura delle filiali della banca milanese a New York e Londra, in seguito alle disposizioni del Trattato di Pace di Parigi, fu immediatamente seguita dalle nazionalizzazioni attuate dai nuovi regimi politici dell'Europa dell'Est[42]. Leo Valiani, di origine ebraica, nato Weiczen, militante antifascista e successivamente aderente al Partito Comunista Italiano e al Partito d'Azione, partecipò al processo di liberazione del paese e fu vicino all'ambiente della banca milanese.

Nel 1948, quando fu istituita la Commissione mista Italo-Sovietica per i beni delle affiliate Comit in Bulgaria, Romania e Ungheria, Valiani assunse il ruolo di responsabile per l'Italia all'interno di questa commissione. Fu chiamato a sostenere il peso diplomatico della nazione italiana nei confronti del Cremlino, e riuscì a farlo con responsabilità, grazie alla sua esperienza e professionalità, ovviamente entro i limiti dell'epoca, comprese le nazionalizzazioni imposte nei paesi dell'Est come la Romania. Al momento delle attività della Commissione, Romcomit richiese 2,2 milioni di dollari — una somma ritenuta sovrastimata — mentre i sovietici offrirono soltanto il valore "di mercato" del momento: 200.000 dollari. Alla fine, la parte italiana accettò il valore finale proposto dopo pesanti riduzioni da parte sovietica. Nel calcolo del valore attivo della Romcomit, la parte sovietica prese in considerazione tutte le cifre del bilancio del 1948, tranne quelle relative agli immobili, per i quali verificarono i bilanci bancari del 1932. I documenti mostrano che, nelle conversazioni private, i sovietici lasciarono intendere che le cifre proposte potevano essere almeno tre volte superiori[43].

Infine, le società con capitale italiano in Romania furono cedute effettivamente allo stato sovietico a partire da gennaio 1949; l'unica a sopravvivere fino al 1952 fu la Romcomit.

---

[40] Archivio Storico della Banca d'Italia (Roma) (ASBI), Studi, prat., no. 377, fasc. 2.

[41] Roberto Di Quirico, *op. cit*., p. 270.

[42] Francesca Romana Lenzi, *Italia e Romania tra sviluppo e internazionalizzazione. L'esperienza della Banca Commerciale Italiana e Romena (1920-1947),* Roma, Carocci, 2013, pp. 144-149.

[43] *Ibidem*, p. 147.

„Devierea de dreapta" și epurările din aparatul local al Partidului Muncitoresc Român (1952–1953)

Bogdan Ivașcu*

Abstract. During the 1952-'53 period, the party was struck by another significant purge. It was the consequence of the power struggle at the top. Gheorghe Gheorghiu-Dej managed to become the undisputed leader of the Romanian Workers Party by eliminating his rivals Ana Pauker, Teohari Georgescu and Vasile Luca. The whole process triggered a shock wave of purges at local and regional level, where many party aparatchiks were accused of being supporters of the „right wing deviationists". This article attempts to point out which categories of the party and state apparatus were most affected, as well as the most common charges faced by those who were purged.

Key words: purges, right wing deviationists, power struggle, party, activist

După încheierea marii verificări a cadrelor de partid din perioada 1948-1950, Partidul Muncitoresc Român (PMR) a intrat foarte curând într-o nouă perioadă agitată. Poate că atmosfera ar fi putut fi mai relaxată, dacă nu ar fi intervenit în acești ani și lupta pentru putere în partid. Deși desfășurată la nivel central, aceasta a avut consecințe deosebite în teritoriu. Acest conflict a culminat în 1952 cu eliminarea „grupului antipartinic" Ana Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu și cu afirmarea lui Dej ca unic conducător al Partidului.

În istoriografia dedicată subiectului există mai multe interpretări privind cauzele acestui conflict și motivele pentru care el a avut deznodământul cunoscut – victoria lui Dej și îndepărtarea celor trei de la conducerea PMR. Pentru Robert King este semnificativ faptul că tranșarea problemei supremației în partid s-a produs tocmai în acest an – 1952. În opinia sa, Dej a declanșat atacul final doar atunci când a fost sigur că poziția sa în PMR s-a întărit considerabil în urma verificărilor și a alegerilor organelor conducătoare de partid din 1951. La aceasta s-a adăugat și alegerea atentă a contextului extern favorabil – în anii '51-'52 sionismul înlocuise titoismul ca erezie oficială.[1] Încercând o trecere în revistă a cauzelor care au determinat succesul lui Dej, Kenneth Jowitt identifică cinci motive principale: controlul lui Dej asupra aparatului de partid care s-a dovedit mai

* dr. muzeograf; e-mail: bogdanv.ivascu@gmail.com

1 Robert King, *A History of the Romanian Communist Party*, Stanford University Press, 1980, p. 93.

important decât atuurile celorlalți – Finanțele (Luca), Ministerul de Externe (Pauker), sau Internele (Teohari); preferințele elitei sovietice pentru o politică de „străpungere revoluționară" și industrializare rapidă ce necesita concentrarea puterii; faptul că dominația sovietică nu a însemnat și suprimarea luptei pentru putere în partidele vasale; epurarea planificată de Stalin spre sfârșitul vieții, un bun pretext pentru tranșarea conflictelor latente; în sfârșit, abilitatea lui Dej de a-i demonstra lui Stalin că un comunist autohton nu însemna neapărat un comunist național.[2]

În ceea ce privește interpretările privind semnificația acestui conflict, majoritatea istoricilor convin asupra faptului că miza sa principală a fost puterea. Aceste epurări la vârf nu au fost o manifestare a luptei între "grupul moscovit" și cel al "comuniștilor patrioți" – Teohari Georgescu, român și care fusese și el închis alături de Dej pe durata războiului, este și el epurat; nu a fost o manifestare de antisemitism – doi dintre aliații lui Dej, Leonte Răutu și Iosif Chișinevschi, erau evrei; în fine, epurarea din 1952 nu a însemnat prefațarea politicii de autonomie a lui Dej de la începutul anilor '60.[3]

Nu poate fi vorba, după cum arată Ghiță Ionescu, nici de o dispută pe chestiuni ideologice; înlăturarea celor trei nu a dus la o modificare a liniei partidului; ea a dorit să facă PMR mai popular fără o schimbare substanțială a ideologiei și metodelor. Partidul Muncitoresc Român a rămas cel mai refractar la destalinizare, inclusiv după moartea lui Stalin.[4]

Consecințele înlăturării „grupului antipartinic" au fost cât se poate de nefaste pentru o bună parte din cadrele de conducere din teritoriu. Abia ieșită din campania de verificări din 1948-1950, elita de partid locală s-a văzut confruntată cu un nou val de epurări. Toate regionalele de partid trebuiau să dea exemple privind manifestările „devierii de dreapta" în organizațiile proprii. Nu arareori aceasta s-a soldat cu excluderi și demiteri la vârful aparatului de partid local.

Raportul de activitate pe trimestrul al 2-lea al Regionalei PMR Cluj, înaintat către C.C., arată că, în urma prelucrării scrisorii închise, „a crescut vigilența revoluționară și spiritul de combativitate… Membrii de partid s-au ridicat cu hotărâre împotriva împăciuitorismului manifestat în activitatea lor". Datorită acestei „vigilențe crescute" se arată că au fost excluse „783 de elemente inactive, dușmănoase din Partid", de la publicarea scrisorii închise. A fost de asemenea „demascată" activitatea „oportunistă" din trecut a unor activiști importanți ca Dan Ștefan, Nagy Istvan și Veress Pavel, care, cu ocazia prelucrării articolului redacțional din „Scânteia", ar fi manifestat „atitudine

---

[2] Kenneth Jowitt, *Revoultionary Breakthrough and National Developement. The case of Romania 1944-1965*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1974, pp. 139-140.

[3] Denis Delletant, *România sub regimul comunist*, Fundația Academia Civică, 1997, pp. 99-100.

[4] Robert King, *op. cit.*, pp. 174-175; Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, Editura Litera, București 1964, passim.

împăciuitoristă față de deviatori”[5]. Toți cei trei erau activiști vechi, iar unul dintre ei, Veress Pavel, activase în ilegalitate, fiind o figură importantă printre ilegaliștii maghiari transilvăneni. Este posibil ca acțiunea să se fi înscris într-un context mai larg, de îndepărtare a apropiaților lui Luca din filialele regionale.

În ședința de birou din 30 iulie 1952 a aceleiași Regionale, este discutată „combaterea devierii de dreapta în domeniul agrar”, participând și niște reprezentanți ai C.C. Acuzele acestora sunt foarte dure față de Regionala Cluj, instructorul C.C. Boriga afirmând că aceasta a făcut foarte puțin pentru combaterea devierii de dreapta și că „mulți tovarăși activiști șovăie la scoaterea chiaburilor”. Celălalt instructor C.C. participant la ședință cere nici mai mult, nici mai puțin decât sancționarea întregului Birou Raional Cluj și prelucrarea sancțiunii la toate comitetele raionale. Ca urmare a presiunilor pentru identificarea de „deviatori”, au loc acum mai multe sancțiuni și excluderi a unor cadre importante din aparatul de partid și de stat: Ioan Bitănici, activist al Comitetului Raional Jibou, descoperit a fi fost informator al Siguranței horthyste; Hencz Alexandru, director al Întreprinderii Locale Regionale de Construcții Cluj, destituit din funcție pentru că în trecut ar fi fost „exploatator”, colaborator al social-democraților, „a trădat interesele clasei muncitoare”; Simion Pop, director-adjunct al SMT Dej, exclus pentru că în timpul războiului ar fi împușcat partizani sovietici; Erős Ioan, director la „Herbak Janos”, sancționat cu vot de blam pentru „susținerea unor elemente dușmănoase de la care primește cadouri”; Gheorghe Popescu de la fabrica Industria Sârmei Câmpia Turzii, sancționat cu admonestare scrisă pentru că s-a lăsat influențat de „elemente dușmănoase”; Ioan Lazăr, secretar Regional al Crucii Roșii, sancționat cu vot de blam deoarece în timpul verificărilor a avut atitudine „împăciuitoristă”, nu a denunțat un fost legionar; Ileana Pop, activistă a Comitetului Regional PMR Cluj, destituită din funcție și retrimisă în producție pentru că tatăl ei fusese descoperit ca fost șef de cuib legionar.[6]

Într-o altă ședință de lucru, din 20 iunie 1952, este propusă scoaterea din muncă a lui Traian Moș, redactor-șef la „Făclia Ardealului”, pentru că, deși era activist din 1947, ar fi manifestat dezinteres, „familiarism și protecționism”, introducând o serie de rude și prieteni în colectiv. Atunci când trebuia să îndepărteze din redacție „elementele dușmănoase”, lăsa să se înțeleagă că este un simplu executant al hotărârilor Biroului Regional și că nu are nimic în comun cu acestea. Pe deasupra, ar fi avut drept rude astfel de „elemente dușmănoase”, fiind influențat de ele. „Cele arătate mai sus dovedesc clar carierismul lui Moș Traian, atitudinea lui nepartinică și neîncrederea lui în Partid”[7].

Avalanșa de excluderi din Regionala Cluj a ajuns să îngrijoreze la un moment dat Comitetul Central care, printr-o adresă din 26 aprilie 1952, sesiza excluderea din această

[5] DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 13, dosar 17/1952, f.30.
[6] DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 13, dosar 11/1952, f. 52-58.
[7] DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Regional PMR Cluj, fond 13, dosar 13/1952, f. 246-247.

filială a unui număr prea mare de muncitori și țărani săraci. Răspunsul Comitetului Regional PMR Cluj a fost că toate excluderile sunt întemeiate, pentru că mulți s-au manifestat dușmănos față de hotărârile de Guvern și de Partid, în timp ce alții au refuzat categoric să fie membri de partid.[8]

Cel mai puternic lovit de valul epurărilor din 1952 a fost aparatul de stat, în special serviciile financiare, deoarece acestea fuseseră sub controlul direct al celor înlăturați, în special al lui Vasile Luca. Într-un raport de activitate înaintat C.C. de către Comitetul Regional Cluj se arată că „o atenție deosebită în această direcție (epurarea, n.n.) s-a acordat scoaterii elementelor dușmănoase, necorespunzătoare din posturile de conducere de la Sfaturile Populare, din sectoarele de muncă cooperatist și financiar, unde s-au strecurat cele mai multe elemente de acest fel". În urma acțiunii cadrelor locale, 400 de astfel de „elemente dușmănoase" au fost înlăturate din posturile pe care le dețineau. În continuare se arată că „prin lichidarea elementelor dușmănoase din aparatul de stat și din celelalte domenii de activitate s-a dat o lovitură serioasă elementelor capitaliste, exploatatoare, care în urma devierii de dreapta s-au strecurat în munci de răspundere și-și duceau acolo acțiunile dușmănoase de subminare a regimului de democrație populară"[9].

La data de 23 martie 1952, Biroul Comitetului Regional PMR Hunedoara, reunit în ședință extraordinară, a luat în discuție „scrisoarea închisă". Peste alte cinci luni, un raport întocmit de prim-secretarul regionalei Vintilă Marin și de către Șoimoși Ștefan, șeful Secției Organe Conducătoare de Partid, Sindicale și UTM prezenta munca de promovare a cadrelor din Regionala Hunedoara, prin prisma documentelor de partid privind devierea (scrisoarea închisă și articolul redacțional din „Scânteia"). În raport se arată că, în urma prelucrării acestor documente, s-au luat măsuri practice de îndepărtare a „elementelor necorespunzătoare" din posturile de conducere din diverse sectoare economice, agricole și industriale, precum și din aparatul de partid și din organizațiile de masă. Numai în organizațiile de bază au fost schimbați în această perioadă 71 de secretari. Se menționează că asemenea cazuri au fost și în cadrul aparatelor de partid de la raioane și chiar în aparatul Comitetului Regional. Este dat, de exemplu, cazul raionului Brad, unde au fost excluși doi instructori și doi șefi de sectoare descoperiți ca având trecut legionar.[10]

Cel mai afectat de epurări a fost și aici aparatul de stat și mai ales secțiile financiare ale Sfaturilor Populare. Astfel, au fost epurați Traian Crișan, șef adjunct al Secției Financiare Deva, împreună cu mai mulți colaboratori ai săi. Este demis și directorul Sovrom Cărbune Petroșani, inginerul Panaitescu, exclus din partid pentru „sabotaj al procesului de producție", ca și directorul fabricii de cărămidă Sântimbru, Megyesfalvi

[8] *Ibidem*, f. 172.

[9] DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Regional PMR Cluj, fond 13, dosar 1771952, f. 19.

[10] DJAN Hunedoara, Arhiva Comitetului Regional PMR Hunedoara, dosar 436/1952., f. 32-33.

Nicolae, acuzat de prietenie cu chiaburii. La 25 august 1952, este întocmit un raport cu privire la funcționarii administrativi îndepărtați din posturile importante în perioada 15 martie – 15 iulie 1952. Sunt enumerate șapte astfel de cazuri, între care Nicolae Berca șeful Secției Financiare, și Augustin Bideanu, șef al Serviciului Financiar[11]. Un tabel întocmit la 24.8.1952 privind „elementele îndepărtate din Sfatul Raional Brad" prezintă o listă de 17 funcționari deținând posturi importante. Motivațiile excluderii sunt în totalitate politice, cuprinzând învinuiri ca șovinism, împăciuitorism, colaborare cu dușmanul de clasă, trecut compromițător. Dintre aceștia, 12 aparțineau Ministerului de Interne, trei de Ministerul Comerțului și doi de Ministerul Agriculturii.[12] Ministerul de Interne conducea în topul epurărilor, ca departament ce fusese în subordinea unuia dintre "deviatorii" principali (Teohari Georgescu).

Regionala PMR Bihor dedică la rândul ei o serie de ședințe „devierii de dreapta" și manifestărilor sale în regiune. Nota din 7 aprilie 1952 a C.C. al PMR vine cu exemple privind reflectarea „devierii de dreapta" în munca Comitetului Regional PMR Oradea: menținerea a 100 de chiaburi în gospodăriile colective din Regiune, menținerea unor „elemente dușmănoase" în aparatul regional de partid – este dat exemplul lui Ioan Bondor care a lucrat chiar în colectivul Sectorului de Verificare a Cadrelor. Alte asemenea manifestări enumerate în raportul pe trimestrul I al Comitetului Regional ar fi fost: scoaterea de la impozit în mod nejustificat a 40.000 de gospodării țărănești, colectarea impozitului la un venit mult inferior față de cel real, reducerea numărului chiaburilor în mod artificial, tolerarea „dușmanului de clasă" în conducerea cooperativelor și a aparatului financiaro-fiscal.[13] La 23 martie 1952, are loc o ședință a Comitetului Regional Bihor, în care este citită și discutată scrisoarea închisă a Comitetului Central. Comitetul Regional își face autocritica cu această ocazie pentru că n-a venit în sprijinul C.C. în combaterea devierii, ba mai mult, a avut „atitudine împăciuitoristă". Cifra de 1587 chiaburi, câți erau identificați la acea oră în regiune, era considerată mult prea scăzută, având în vedere că, în 1950, numărul lor fusese estimat la 6500. Reducerea numărului lor era considerată bineînțeles o manifestare clară a „devierii de dreapta". Este criticată și menținerea vechilor cadre în aparatul financiar afirmându-se că secțiile financiare ale Sfaturilor Populare sunt infestate cu „elemente necorespunzătoare" și că ar fi ajuns „stat în stat"[14]. Ședința Comitetului Regional, din 15 august 1952, consemna că, în urma prelucrării articolului redacțional până jos în organizațiile de bază, au fost eliminați 272 de "chiaburi" și au fost înlăturate „51 de elemente capitaliste, foști speculanți" din

[11] *Ibidem*, f. 33, 169.
[12] *Ibidem*, f. 176, 177.
[13] DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Regional PMR Oradea, dosar 1/1952, f. 78, 84.
[14] *Ibidem*, f. 101-103.

comerțul de stat.[15] Tot acum este readusă în discuție înscrierea fără discernământ din perioada 1945-1947, arătându-se că s-au făcut înscrieri pe grupe, pe bază de liste, că țăranii aduși în 1945 la Oradea din fosta Plasă Centrală pentru serbări au fost obligați să se înscrie în partid. Înșuși prim-secretarul regional Pusztai Emeric, împreună cu directorul școlii de cadre de trei luni Silye, recunosc că au organizat astfel de acțiuni, drept pentru care procedează la autocritică.[16]

Scrisoarea închisă va fi prelucrată și în Regionala PMR Arad, la 23 martie 1952, în cadrul Comitetului Regional, și la 26 martie, în ședința cu activul regional. Principala consecință va fi și aici o epurare drastică a Sfaturilor Populare. Văzute drept puncte forte ale "devierii de dreapta", ele trebuiau curățate și puse sub controlul unor oameni de încredere. Măsura care a fost luată în acest sens, se pare la inițiativa lui Dej, a fost scoaterea din întreprinderi a 8000 de muncitori care trebuiau instalați la sfaturile populare în locul celor epurați. Se considera că instalarea în aceste funcții a unor „elemente muncitorești" era o garanție a păstrării liniei Partidului[17]. În sensul acestei directive, în Regiunea Arad, planul de muncă din 13 iunie 1952 prevedea verificarea a 300 de membri de partid și UTM, muncitori calificați și necalificați pentru promovarea lor în sfaturile populare. Pentru aceasta, câte un colectiv de activiști a fost instalat la fiecare raion și la Regiune.[18] În ședințele organizațiilor de bază urma să se facă prelucrarea cazurilor celor care refuzau aceste însărcinări, cărora trebuia să li se arate că astfel se împotrivesc Partidului. Până la 9 iulie 1952 trebuiau instalați noii președinți și secretari de Sfaturi Populare, iar până la 15 august, Comitetul Regional trebuia să informeze C.C. despre cum muncesc cei promovați; „în caz că nu corespund, se pot pune cei vechi care au muncit cinstit". Se exprima și îngrijorarea că, din cauza scoaterii atâtor muncitori din uzine pentru a fi avansați în funcții la sfaturile populare, vor fi greutăți în producție.[19]

Elita de partid arădeană va fi puternic afectată de epurări în acest an. Aproape întreaga conducere a școlii de partid de trei luni (cea care forma activiștii pentru raioane) va fi învinuită de a fi căzut sub influența „devierii de dreapta". În referatul alcătuit unuia dintre asistenți, Aurel Ardelean, se afirmă că folosea „metode de comandă și critici ironice față de elementele muncitorești din cadrul școlii, a sprijinit elevii de origine socială mic-burgheză", criticând în plus măsurile luate contra lui Luca și exprimându-și disprețul față de URSS. Aceleași acuze sunt îndreptate și contra altor doi asistenți, Ioan Fekete și Ioan Bâvnariu, învinuiți de „împăciuitorism" și „toleranță față de dușmanul de

[15] DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Regional PMR Oradea dosar 3/1952, f. 1.
[16] DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Regional PMR Oradea, dosar 1/1952, f. 88.
[17] DJAN Arad, Arhiva Comitetului Regional PMR Arad, dosar 14/1952, f. 240, 243.
[18] *Ibidem*, f. 159, 160.
[19] *Ibidem*, f. 240-241.

clasă". Ioan Bâvnariu este destituit și pentru grave abateri de la morala proletară – „a neglijat sarcinile de asistent, lipsind zile întregi în care făcea chefuri urmate de scandaluri". Din vechiul colectiv de cadre al școlii de partid, de trei luni rămân doar directorul Iszo Alexandru și o asistentă, Maria Roșu.[20]

Însă cele mai drastice acțiuni de epurare vor avea loc în aparatul comitetelor raionale ale Regiunii Arad, mai exact în raioanele Chișinău-Criș, Gurahonț și Ineu. Mai ales situația din primul raion a fost considerată o manifestare foarte gravă a „devierii de dreapta", o comisie C.C. condusă de Alexandru Moghioroș deplasându-se la Arad pentru a demara investigațiile.

Ședința din 20 iunie 1952 cu activul regional, la care participă Moghioroș Alexandru și instructorul C.C. Raia Vidrașcu, este dedicată acestor probleme. Prim-secretarul raionului Chișinău Criș, Bickski Andrei, este acuzat de sabotarea liniei Partidului și pactizarea cu „elemente dușmănoase", alături de cei doi secretari raionali, Ioan Solovăstru și Lörincz Ștefan. Din discuțiile care au loc reiese că prim-secretarul Bickski fusese profund nemulțumit de decizia Biroului Regional de a-l retrimite ca prim-secretar la raionul Chișinău-Criș, după un stagiu de câteva luni la Regională, timp în care ocupase funcția de adjunct al Secției Organe Conducătoare de Partid, Sindicale și UTM. Bickski privise această măsură ca o retrogradare în funcție și refuzase să-și mai dea vreun interes ca prim-secretar de raion, pretinzând că este bolnav. În lipsa sa, se pare că cei doi secretari, Lörincz și Solovăstru, preluaseră conducerea raionului și au privit cu mare neplăcere reîntoarcerea lui Bickski ca prim-secretar; profitând de dezinteresul acestuia, au continuat să conducă raionul.[21]

Nimic deosebit până aici: un prim-secretar dezinteresat de responsabilitățile sale, și doi subalterni care profită de ocazie pentru a i se substitui. În contextul general al anului 1952, era însă pretextul ideal pentru punerea în scenă a unei veritabile teorii a conspirației: subminare și sabotare a liniei Partidului, favorizarea „reacțiunii" și a „elementelor dușmănoase", manifestare a „devierii de dreapta" în cea mai gravă formă, toate crimele posibile sunt aruncate acum în spinarea activiștilor din Chișinău-Criș. Interogatoriul condus de Moghioroș se remarcă prin duritatea extraordinară, comuniștii români demonstrând că și-au însușit perfect stilul anchetelor de tip sovietic și al proceselor de tip stalinist în care inculpatul este acuzat de cele mai inimaginabile fapte. Am redat mai jos un fragment ce ni s-a părut deosebit de sugestiv:

„**Moghioroș:** Cine te-a pus la cale să descompui partidul?

Bickski: Nici gând n-am avut să descompun, nici n-am știut, abia acum mi-am dat seama.

Moghioroș: De ce n-ai mers la ședința de instructaj, să instruiești activiștii de partid?

[20] DJAN Arad, Arhiva Comitetului Regional PMR Arad, dosar 19/1952, f. 133.

[21] DJAN Arad, Arhiva Comitetului Regional PMR Arad, dosar 14/1952, f. 199.

Bickski: După câte știu eu, o singură dată n-am fost.
Moghioroș: Cine minte, tu sau Solovăstru?
Bickski: N-am fost când s-a prelucrat problema chiaburilor.
Moghioroș: De ce nu ești sincer? Cine te-a pus la cale să descompui partidul?
Bickski: Nimeni.
Moghioroș: Cu cine ai avut legături, cu cine ai dus muncă de descompunere a partidului?
Bickski: În afară de activiști, n-am avut legături.
Moghioroș: De ce ai dus muncă de descompunere?
Bickski: Nu mi-am dat seama ce repercusiuni o să aibă.
Moghioroș: Atunci de unde ai avut astfel de poziție, de unde vine?
Bickski: Nu știu.
Moghioroș: Trebuie să știi. Cărui îndemn i-ai ascultat?
Bickski: Legături afară de activiști n-am. Tovarășii mă cunosc toți, n-am legături cu nimeni.
Moghioroș: Cine a introdus acest element dubios sârb, Petrovici?
Bickski: Eu.
Moghioroș: De ce?
Bickski: N-am cunoscut care este situația lui.
Moghioroș: Cum folosești un om căruia nu-i cunoști situația, în Partid?
Bickski: A fost o lipsă gravă de vigilență, am considerat că-l cunosc de la Sânteu, unde era referent la sfat și a muncit, și credeam că putem să-l folosim. Când m-a anunțat tovarășul Andor de la sectorul de verificare, atunci mi-am dat seama.
Moghioroș: Cine ți-a încredințat această muncă contrarevoluționară?
Bickski: Nimeni.
Moghioroș: Ai făcut-o singur?
Bickski: Am făcut fără să-mi dau seama.
Moghioroș: Ești un copil așa nevinovat? Crezi că poți să ne duci de nas? Ai dus o muncă contrarevoluționară, lichidatoristă, de descompunere a partidului.
Bickski: Eu nu mi-am dat seama că lipsurile mele se răsfrâng până jos.
Moghioroș: Te sfătuim, mai bine să vii deschis în fața partidului.
Bickski: Sunt deschis. Răspund sincer că nu mi-am dat seama ce fac prin aceasta."[22]

Nu deținem date ulterioare privind destinul activiștilor din Chișinău-Criș. Însă limbajul în care aceștia au fost atacați lasă puțin loc de dubii: numiți „bandiți", „elemente descompuse", „trădători", ei nu puteau fi decât excluși din partid și dați pe mâna Securității pentru anchetare. În rechizitoriul de final, având rolul de a trage concluziile, Moghioroș se exprimă în felul următor: „Partidul nostru a fost lovit, opera partidului a fost subminată, activitatea acestor elemente a cauzat politicește pagube enorme partidului, a aruncat partidul înapoi, a împiedicat dezvoltarea sa normală, pentru care plătesc zeci de mii de oameni cinstiți din această regiune și alte regiuni, pentru că, deși este un raion, lovitura dușmanului într-un raion se poate simți în întregul organism. Descompunerea, putreziciunea unei părți are efecte asupra întregului.

[22] *Ibidem*, f. 210-211.

De aceea trebuie tăiată cangrena aceasta fără milă, fără nici o considerație. Înainte de toate, trebuie să avem în față partidul, cauza partidului."[23]

Intensitatea acestor epurări va cunoaște o diminuare de-abia în anul 1953. Moartea lui Stalin și lupta pentru succesiunea sa au adus un suflu nou în întreg lagărul sovietic. Noii conducători de la Kremlin promovau acum politica „Noului Curs", axată pe destinderea în relația cu Occidentul, accent pe producția de bunuri de larg consum și o oarecare relaxare în relația cu societatea. Această tendință s-a făcut remarcată și în România. La 24 noiembrie 1953 a intrat în funcțiune o nouă lege a salarizării ce-și propusese stimularea producției industriale și îmbunătățirea salariilor muncitorilor. Tot în sensul îmbunătățirii condițiilor de trai ale populației, la 27 decembrie 1954 au fost desființate cartelele și abandonată raționalizarea la principalele produse de consum.[24] În ceea ce-i privește pe țărani, în septembrie 1953 au fost reduse impozitele producătorilor agricoli.[25]

Noua politică PMR este sintetizată în „Hotărârea Plenarei Lărgite a C.C al PMR din 19-20 august 1953 cu privire la îmbunătățirea muncii de partid și întărirea legăturii partidului cu masele".

În mod neobișnuit, la capitolul „slăbiciuni", în prim plan sunt aduse încălcarea democrației interne de partid și lipsa conducerii colective. Birourile regionale din Bacău și Oradea sunt criticate pentru lipsa muncii colective, în timp ce prim-secretarul Comitetului Regional Arad (Ioan Beldeanu, n.n) este prezentat drept exemplu negativ de înăbușire a criticii și autocriticii. Aspru criticată este și lipsa legăturii organelor de partid și de stat cu oamenii, birocratizarea muncii – în acest sens este dat exemplul regiunii Stalin (Brașov) care, în trei luni, a primit din partea organelor centrale 9100 de hotărâri, instrucțiuni, circulare și note telefonice, însumând peste 17200 de pagini și a emis, la rândul său, 17.000 de astfel de circulare, note, etc., însumând 26588 de pagini.[26]

În consecință, plenara hotăra în planul de măsuri respectarea cu strictețe a principiului conducerii colective, strângerea legăturii cu masele, „stricta respectare a liberului consimțământ în procesul transformării socialiste a agriculturii". Unul din obiectivele principale stabilite era crearea unui activ de partid pe țară de 80 – 100.000 de persoane. Nu este vorba de elita partidului, desigur, dar este clar că cei incluși în această categorie se deosebeau de membri de rând și constituiau o pepinieră de cadre din rândul cărora erau recrutați cu prioritate cei propuși pentru funcții înalte.[27]

---

[23] *Ibidem*, f. 221.
[24] Ghiță Ionescu, *op. cit*., p. 268.
[25] *Ibidem*, f. 271.
[26] *Rezoluții și Hotărâri ale C.C. al PMR*, vol. II (1951-1954), Editura PMR, 1955, pp. 455-459.
[27] *Ibidem*, pp. 460-465.

Hotărârile plenarei C.C. se vor repercuta în viața filialelor din teritoriu. În ședințele de birou ale comitetelor regionale se constată o nouă ordine a priorităților atunci când vine vorba despre lipsurile și slăbiciunile vieții de partid. Dacă, până atunci, marile teme erau ascuțirea luptei de clasă, combaterea „devierilor" și întărirea „vigilenței", constatăm acum o deplasare a accentului pe munca colectivă, democrația de partid, combaterea birocratismului, măsuri în sensul celor enunțate de plenară. Din august-septembrie 1953, aproape fiecare ședință de birou menționează aceste probleme.[28]

La sfârșitul anului 1953, se poate spune că elita politică comunistă la nivel local este deja structurată într-o formulă de o oarecare stabilitate. După 1953, va urma o perioadă de relativă acalmie până în anii '57-'58, când Dej va reinstaura teroarea în urma evenimentelor din 1956 din Ungaria.

În 1953, elita de partid locală se constituise deja ca un grup distinct în filialele din teritoriu prin putere, privilegii și apartenența la anumite structuri de comandă inaccesibile cetățeanului sau chiar membrului de partid. Raportat la numărul de membri din teritoriu, doar o mică parte gestionau procesul decizional și contau cu adevărat în organizația de partid respectivă. Ei reprezentau „noua clasă", așa cum îi denumise Milovan Djilas, sau „oamenii cu interese asigurate", după expresia lui Ghiță Ionescu. Deși fluctuația cadrelor rămâne o problemă (activiștii sunt mutați de la un raion la altul, de la o secție la alta sau chiar între regiuni), după 1953 riscul de epurare se diminuase considerabil. Chiar dacă sunt schimbați din funcții, acești oameni sunt redistribuiți tot într-o poziție importantă, ei nu mai părăsesc circuitul închis al nomenclaturii cu avantajele și privilegiile sale.

[28] A se vedea, în acest sens, DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Regional PMR Cluj, fond 13, dosare 11/1953, 12/1953; DJAN Arad Arhiva Comitetului Regional PMR Arad, dosare 44/1953, 45/1953; DJAN Hunedoara Arhiva Comitetului Regional PMR Hunedoara, dosare 892/1953, 893/1953; DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Regional PMR Oradea, dosare 7/1953, 8/1953, 9/1953. Dosarele citate conțin procesele-verbale ale ședințelor de birou ale comitetelor regionale respective.

Migrazioni come cartografie del potere: una lettura critica e geopolitica

Antonio Ricci[*]

Riassunto. Migrazioni come cartografie del potere: una lettura critica e geopolitica. Il saggio interpreta le migrazioni come *cartografie viventi* del potere globale, mostrando come i movimenti di persone rivelino la geografia mutevole delle disuguaglianze, dei conflitti e dei regimi di controllo. Ripercorrendo l'evoluzione della geopolitica – dalla tradizione classica, deterministica e spesso funzionale a progetti imperiali, alle prospettive critiche attente a linguaggi, narrazioni e immaginari – si evidenzia come media, discorsi politici e dispositivi istituzionali contribuiscano a costruire il "migrante" come minaccia o vittima, legittimando forme di contenimento.In un mondo segnato dalla crisi della sovranità statale e da confini sempre più porosi e delegati a Paesi terzi, le rotte migratorie emergono come indicatori di squilibri economici, crisi ambientali e conflitti, ma anche come esito di regimi differenziali di mobilità, basati su passaporti, origine, utilità economica e criteri culturali. La nozione di *sovranità differenziale* e l'esternalizzazione delle frontiere delineano una geopolitica per procura che moltiplica confini mobili e opachi, fino a sfiorare dimensioni necropolitiche.Il saggio critica inoltre i paradigmi statocentrici che leggono i flussi come minacce identitarie o strumenti di guerra ibrida, proponendo invece una prospettiva centrata sull'*agency* migrante: rotte adattive, reti diasporiche e pratiche di resistenza che generano nuovi spazi politici e forme di cittadinanza oltre lo Stato-nazione. Le migrazioni emergono così non come un capitolo della sicurezza, ma come una lente fondamentale per leggere le trasformazioni del sistema-mondo e per ripensare modelli di convivenza più equi e democratici.

Parole chiave: migrazioni, cartografie viventi, potere globale, disugualianze, rotte migratorie, sovranità differenziale, geopolitica, minace identitarie.

Rezumat. Migrațiile drept cartografii ale puterii: o lectură critică și geopolitică. Studiul interpretează migrațiile înțelese drept *cartografii vii* ale puterii globale, arătând cum mișcările de persoane dezvăluie geografia schimbătoare a inegalităților, a conflictelor regimurilor de control. Străbătând din nou evoluția geopoliticii – de la tradiția clasică, deterministă și adesea funcțională la proiectele imperiale, perspectivele critice atente la

[*] Centro Studi e Ricerche IDOS email: antonio.ricci@dossierimmigrazione.

limbaje, narațiuni și imaginare – evidențiază modul în care mass-media, discursurile politice și mecanismele instituționale contribuie la construirea „migrantului" ca amenințare sau victimă, legitimând forme de atitudine. Într-o lume marcată de criza suveranității statale și de frontiere din ce în ce mai permeabile delegate către țări terțe, rutele de migrație apar ca indicatori ai dezechilibrelor economice, ai crizelor de mediu și ai conflictelor, dar și ca rezultat al unor regimuri de mobilitate diferențiale bazate pe pașapoarte, origine, utilitate economică și criterii culturale. Noțiunea de *suveranitate diferențială* și externalizarea frontierelor conturează o geopolitică prin procură care multiplică frontierele schimbătoare și opace, până la punctul de a atinge dimensiuni necropolitice. Eseul critică, de asemenea, paradigmele centrate pe stat care interpretează fluxurile ca amenințări identitare sau instrumente ale războiului hibrid, propunând, în schimb, o perspectivă centrată pe *agenția* migranților: rute adaptive, rețele ale diasporei și practici de rezistență care generează noi spații politice și forme de cetățenie dincolo de statul-națiune. Migrația apare astfel nu ca un capitol al securității, ci ca o lentilă fundamentală pentru a înțelege transformările sistemului mondial și pentru a regândi modele de conviețuire mai echitabile și democratice.

Cuvinte-cheie: migrații, cartografii vii, putere globală, inegalități, rute migratorii, suveranitate diferențială, geopolitică, amenințări identitare.

Le migrazioni come "cartografie viventi" delle disuguaglianze globali

Nell'epoca della globalizzazione, intesa non solo come intensificazione delle connessioni globali ma come profonda ristrutturazione dei rapporti di potere su scala mondiale, la mobilità umana emerge come tema centrale per interpretare le dinamiche dell'ordine internazionale. La crisi della tradizionale sovranità statale, soprattutto nella sua dimensione territoriale e simbolica, si manifesta nella crescente incapacità degli Stati-Nazione a esercitare un controllo esclusivo sui propri confini. Questi ultimi, da linee statiche di demarcazione, si trasformano in spazi porosi, negoziabili e selettivi.

In tale contesto, si impone la necessità di rivedere le categorie analitiche con cui si studiano le migrazioni: non semplici spostamenti geografici, ma complessi fenomeni politici inscrivibili nelle asimmetrie strutturali del "sistema-mondo"[1]. Le migrazioni

[1] Si veda in particolare il lavoro di Saskia Sassen, che ha posto l'accento sulla necessità di ripensare le categorie classiche della sovranità, del territorio e dei diritti alla luce delle trasformazioni indotte dalla globalizzazione. In *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages* (Princeton University Press, Princeton, 2006), Sassen analizza come le configurazioni storiche di autorità e appartenenza siano state riorganizzate nei processi globali contemporanei. In *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy* (Belknap Press, Cambridge, 2014), mostra come le logiche dell'economia globale generino nuove forme di esclusione e mobilità forzata, contribuendo a ridefinire la mappa globale delle migrazioni.

rappresentano così "cartografie viventi" delle disuguaglianze globali, tracciando le linee visibili dei conflitti geopolitici e delle gerarchie internazionali.

Il saggio ripercorre le origini e l'evoluzione della geopolitica, ponendo l'accento sul passaggio da una concezione classica e neutrale a una prospettiva critica che interpreta la geopolitica una costruzione discorsiva, espressione e veicolo di rapporti di potere. I media, le istituzioni e gli Stati modellano immaginari collettivi attraverso la "Popular Geopolitics", influenzando il consenso e orientando le politiche pubbliche. Lo spazio geografico, in questa prospettiva, è politicamente investito e culturalmente costruito.

Le migrazioni, analizzate in chiave geopolitica, evidenziano non solo chi detiene il potere e come lo esercita, ma diventano esse stesse agenti di trasformazione geopolitica. Autori come Bauman e Appadurai hanno sottolineato come i movimenti migratori rendano visibili le fratture tra Nord e Sud del mondo, tra Stato e individuo, tra cittadinanza e umanità. Le politiche migratorie – e in particolare la strategia dell'esternalizzazione dei confini – rappresentano strumenti centrali di una *"governance differenziale"*, ovvero dispositivi che modulano la sovranità statale per produrre mobilità privilegiate e immobilità forzate.

Un esempio paradigmatico di questa dinamica è dato dagli accordi bilaterali e multilaterali che trasferiscono la gestione dei flussi migratori a Paesi terzi (come l'Italia con la Libia nel 2017, o l'UE con la Tunisia nel 2023), spesso privi di adeguate garanzie democratiche. Queste intese, più che cooperazioni internazionali, rappresentano forme di proiezione selettiva e gerarchica del potere, che moltiplicano i confini e li rendono discriminatori. L'accordo tra Italia e Albania del 2023, che prevede la gestione extraterritoriale di centri per migranti sotto giurisdizione italiana, esemplifica la pratica della delega sovrana, sollevando rilevanti interrogativi sul rispetto dei diritti fondamentali, incluso il principio di *non-refoulement*.

La distinzione giuridica tra "migrante" e "rifugiato" costituisce essa stessa uno strumento di selezione politica, capace di produrre protezioni diseguali. Anche meccanismi apparentemente inclusivi, come i corridoi umanitari, finiscono per rafforzare questa logica selettiva, destinando accessi regolati solo a categorie ritenute "accettabili", a fronte di respingimenti sistematici e detenzioni arbitrarie per gli altri.

L'approccio geopolitico consente di superare visioni riduttive, emergenzialiste o puramente economiche delle migrazioni. Permette di decifrare le logiche di inclusione, esclusione e dominio globale che ne regolano i flussi, rivelando le strategie con cui il potere si reinventa attraverso il controllo della mobilità. In questo senso, la "sovranità differenziale", come vedremo, descrive un regime di mobilità ineguale, in cui il diritto a muoversi è sempre più un privilegio differenziato e non un diritto universale.

A sostegno di questa lettura, il saggio prende in esame due paradigmi classici ancora dominanti nel discorso pubblico e politico: il primo interpreta le migrazioni come

processi di territorializzazione[2] che minacciano la coesione nazionale, rafforzando logiche neosovraniste; il secondo le concepisce come strumenti di guerra ibrida, utilizzati da attori statali o parastatali per destabilizzare avversari, come nei casi dei profughi afghani[3] alla frontiera bielorusso-polacca (agosto 2021) o di quelli siriani alla frontiera turco-greca (2015-2016). Entrambi i paradigmi, però, non colgono la dimensione proattiva e strutturale delle migrazioni nel riconfigurare sovranità, sicurezza e spazio politico.

Comprendere i flussi migratori in una prospettiva geopolitica significa analizzare non solo le cause immediate o le rotte fisiche, ma le configurazioni di potere che li rendono possibili, li orientano e li trasformano. La migrazione si rivela così terreno privilegiato per osservare le nuove forme di esercizio del potere globale. È nei movimenti di corpi e soggettività che si giocano le sfide decisive del presente. Per affrontarle è necessario sviluppare un approccio multilaterale e fondato auspicabilmente su principi di giustizia globale, diritti umani, canali legali di mobilità e cooperazione sostenibile con i Paesi di origine e transito.

Origine e sviluppo concettuale della geopolitica: dalla teoria classica all'approccio critico

Il termine *geopolitica* affonda le sue radici nell'etimologia greca, risultando dalla combinazione *di gē* (γῆ, "terra") e *politikḗ* (πολιτική, "politica"), a indicare, fin dalla sua formulazione linguistica, l'intima connessione tra spazio geografico e potere politico. Tuttavia, la sua codificazione come categoria analitica autonoma avviene solo alla fine del XIX secolo, in un contesto segnato dall'emergere di nuove sensibilità strategiche legate alla territorialità e alla competizione tra potenze.

È il politologo svedese Rudolf Kjellén4 a coniare il termine "geopolitica" nel 1899, influenzato profondamente dalle teorie del geografo tedesco Friedrich Ratzel, promotore di una concezione organicistica dello Stato. Kjellén elabora un modello in cui lo Stato è concepito come un organismo vivente, inserito in un ambiente geografico da cui trae nutrimento e in cui lotta per la sopravvivenza, secondo logiche darwiniane di

[2] In questa visione, la presenza o l'assenza di popolazioni migranti viene associata alla (ri)definizione dei confini politici, alla trasformazione del paesaggio demografico e alla ristrutturazione degli equilibri sociali ed economici locali. Le migrazioni, in tal senso, sono trattate come strumenti attraverso cui si "colonizzano" nuovi spazi o si presidiano zone marginali. Esemplare è il caso di politiche statali che incentivano l'insediamento di specifiche popolazioni in aree strategiche o periferiche – come avvenuto storicamente nei processi di *nation-building* o, più recentemente, nei progetti di sviluppo transfrontaliero.

[3] https://www.hrw.org/report/2021/11/24/die-here-or-go-poland/belarus-and-polands-shared-responsibility-border-abuses.

[4] Si vedano in particolare le opere *Samtidens stormakter* (*Le grandi potenze di oggi)*, 1914, e *Staten som lifsform* (*Lo Stato come forma di vita)*, 1916.

competizione e adattamento. Questa impostazione fortemente deterministica, che pone l'accento sulla rilevanza strutturale dello spazio fisico nella definizione delle potenze politiche, costituisce il nucleo fondativo della cosiddetta "geopolitica classica". A questa corrente si affiancano, nei primi decenni del Novecento, altre figure centrali come Alfred Thayer Mahan, Halford John Mackinder e Karl Haushofer, ciascuno dei quali contribuisce a delineare un quadro teorico in cui il controllo di determinati spazi strategici – dai mari agli *"heartland"* continentali – è visto come elemento decisivo per l'egemonia globale.

Nel corso del tempo, tuttavia, la geopolitica ha conosciuto una trasformazione profonda, abbandonando progressivamente gli approcci rigidamente deterministici in favore di prospettive più articolate e critiche. In particolare, a partire dagli anni '90, con l'affermarsi della *"critical geopolitics"*, si è assistito a una rilettura del concetto come costruzione discorsiva e performativa, capace di interrogare non solo le pratiche di potere nello spazio, ma anche i linguaggi, le rappresentazioni e le narrazioni attraverso cui tali pratiche si legittimano e si riproducono.

La "geopolitica classica"

Questo approccio, inscrivibile entro un paradigma organicistico e deterministico, interpretava lo spazio geografico (e il suo controllo) come una risorsa strategica fondamentale per l'affermazione e la proiezione del potere statuale. All'interno di tale cornice concettuale, la geopolitica si configurava come l'espressione della *coscienza geografica dello Stato* (Haushofer), ovvero come disciplina finalizzata all'analisi delle relazioni sistemiche tra entità politiche e spazio, nella prospettiva di individuare le condizioni territoriali che favoriscono o ostacolano l'espansione della potenza.

La funzione primaria della "geopolitica classica" consisteva nel coordinamento strategico dei rapporti tra Stato e territorio, secondo il presupposto che la forza di una nazione sia direttamente connessa sia alla sua collocazione geografica sia alla sua capacità di esercitare un controllo effettivo su nodi e aree considerate vitali per l'equilibrio internazionale. Da questa visione discendeva una classificazione gerarchica delle regioni del mondo in base alla loro rilevanza geostrategica, funzionale all'elaborazione di strategie espansionistiche o difensive, nonché alla definizione di zone d'influenza e di interesse prioritario.

Un esempio paradigmatico del pensiero geopolitico classico è rappresentato dalla celebre "*Heartland Theory*" elaborata da Halford John Mackinder, geografo e stratega britannico, nella sua relazione del 1904 intitolata *The Geographical Pivot of History*[5]. In essa,

[5] Mackinder Halford John, *The Geographical Pivot of History*, in "The Geographical Journal", vol. 23, no. 4, 1904, pp. 421-437.

Mackinder sosteneva che il controllo della regione dell'Europa orientale – da lui definita esplicitamente *pivot area* o *Heartland* – avrebbe assicurato la supremazia sull'intero continente eurasiatico e, per estensione, sul mondo. Una sua celebre massima riassume questa visione: "Whoever rules the Eastern Europe will rule the Heartland, whoever rules the Heartland will rule the World Island, and whoever rules the World Island will rule the world!"[6].

Questa impostazione strategica, fondata su una concezione spaziale deterministica del potere, esercitò un'influenza duratura sul pensiero geopolitico del XX secolo, ispirando dottrine militari, strategie di contenimento e politiche imperiali. In particolare, tali teorie furono riprese e radicalizzate in chiave ideologica dai teorici della geopolitica tedesca tra le due guerre mondiali, tra cui Karl Haushofer, che tradusse l'approccio mackinderiano in una visione esplicitamente pangermanista.

Il concetto hitleriano di *Lebensraum* ("spazio vitale")[7], che mirava all'espansione territoriale verso Est per assicurare la sopravvivenza e l'egemonia del popolo tedesco, si fondava in parte su queste elaborazioni. Esso incorporava elementi delle teorie di Kjellén e Haushofer, connotandoli però di un contenuto apertamente razzista, imperialista e genocidario.

In questo senso, la geopolitica classica non fu soltanto uno strumento di analisi, ma anche un dispositivo ideologico funzionale alla giustificazione di progetti di dominio territoriale e alla naturalizzazione di gerarchie tra Stati, popoli e razze.

Dopo la Seconda Guerra Mondiale, la geopolitica conobbe un lungo periodo di discredito accademico e politico, in gran parte dovuto al suo impiego ideologico nei regimi totalitari, in particolare nel nazionalsocialismo tedesco, dove fu utilizzata per legittimare l'espansionismo territoriale e la gerarchizzazione razziale. Tuttavia, a partire dagli anni Settanta, il termine tornò in auge, riformulato all'interno delle nuove logiche della Guerra Fredda. In questo contesto, figure centrali come Henry Kissinger reintrodussero una concezione strategica della geopolitica, fondata sul principio del *realismo politico* e sull'equilibrio di potere (*balance of power*) tra le superpotenze globali

[6] Mackinder Halford John, *The Democratic Ideals and Reality*, Henry Holt and Company Inc., New York, 1919, p. 150.

[7] Anche nel pensiero fascista italiano si ritrova il concetto di "spazio vitale" a giustificazione delle ambizioni espansionistiche del regime. Tuttavia, a differenza del nazismo, che fondava tale concetto sul razzismo scientifico e sul genocidio, il fascismo italiano mirava a un'egemonia fondata sull'idea di una missione civilizzatrice della razza italiana, ritenuta portatrice di una civiltà superiore da diffondere attraverso la rivoluzione fascista. Rodogno Davide, *Il nuovo ordine mediterraneo: le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003, p. 72.

USA e URSS. Kissinger, nella sua opera *Diplomacy*[8], affermava che "la politica estera è l'arte di stabilire priorità geopolitiche in un mondo di limiti e risorse".

Contestualmente, altri intellettuali come Zbigniew Brzezinski, consigliere per la sicurezza nazionale del presidente USA Jimmy Carter, contribuirono a modellare una nuova geopolitica centrata sull'analisi delle aree sensibili del pianeta. Nella sua opera *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*[9], Brzezinski delineava l'Eurasia come lo "scacchiere globale" per eccellenza, sostenendo che chi controlla questa regione detiene le chiavi della supremazia mondiale.

Parallelamente, Samuel P. Huntington propose una lettura culturalista dei conflitti globali con la sua controversa teoria *dello scontro di civiltà*[10], secondo la quale le fratture principali del sistema internazionale non sarebbero più ideologiche o economiche, bensì culturali e religiose. Huntington individuava in tali differenze il nuovo motore delle tensioni geopolitiche del XXI secolo, spostando così l'attenzione dall'interesse strategico allo scontro identitario.

Queste riformulazioni contribuirono alla ri-legittimazione del pensiero geopolitico in chiave realista e strategica, preparando il terreno per le successive evoluzioni critiche e multidimensionali che si sarebbero affermate a partire dagli anni Novanta.

La "geopolitica critica"

Negli anni Novanta del Novecento, in reazione all'approccio tradizionale e deterministico della "geopolitica classica" e in parallelo alla fine della Guerra Fredda, si sviluppò un nuovo paradigma teorico noto come *Critical Geopolitics* ("geopolitica critica"). Questo orientamento, promosso da studiosi come Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby e John Agnew, si propone di decostruire le narrazioni dominanti e di indagare le fondamenta epistemologiche e ideologiche della disciplina, evidenziando come la geopolitica non sia una scienza neutrale, bensì una costruzione discorsiva. Essa riflette e riproduce rapporti di potere, agende politiche e visioni del mondo elaborate da attori egemoni, come gli Stati, i media e le istituzioni strategiche.

Secondo la "geopolitica critica", lo spazio geografico non è un dato oggettivo e immutabile, bensì il risultato di narrazioni e rappresentazioni che attribuiscono significati politici e culturali ai luoghi. Gli studiosi di questo approccio analizzano le modalità con cui gli Stati, i media e le istituzioni strategiche costruiscono la percezione del mondo attraverso rappresentazioni spaziali che influenzano le politiche

[8] Kissinger Henry, *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York, 1994.

[9] Brzezinski Zbigniew, *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, Basic Books, New York, 1997.

[10] Huntington Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.

internazionali. Queste rappresentazioni contribuiscono a legittimare strategie di dominio, come si osserva, ad esempio, nella contrapposizione tra Occidente civilizzato e Oriente barbaro, o nella rappresentazione del Terzo Mondo come uno spazio di arretratezza, instabilità e minaccia migratoria. Tali immagini spaziali, spesso semplificate e stereotipate, svolgono una funzione normativa e prescrittiva, orientando decisioni di politica estera e sicurezza.

Un caso paradigmatico e di straordinaria attualità è costituito dalla crisi ucraina, avviata nel 2014 con l'annessione della Crimea da parte della Federazione Russa e radicalmente intensificata con l'invasione militare su vasta scala del febbraio 2022. Questo conflitto ha riportato in primo piano le logiche classiche della geopolitica – potenza, controllo dello spazio, ridefinizione delle sfere d'influenza – dimostrando quanto i territori e i confini continuino a essere dispositivi centrali nella configurazione dell'ordine internazionale. La narrazione dominante in Occidente, che rappresenta la Russia come una potenza revisionista e minacciosa per la stabilità europea e l'Ucraina come un avamposto della democrazia e della sovranità nazionale, riflette processi discorsivi costruiti e diffusi attraverso strumenti simbolici e mediatici, esattamente come analizzato dalla "geopolitica critica". In questo quadro, mappe, dichiarazioni ufficiali, retoriche politiche e coperture giornalistiche non si limitano a descrivere la realtà, ma la plasmano: costruiscono uno spazio simbolico funzionale alla legittimazione di sanzioni economiche, allargamenti delle alleanze militari (come la NATO) e riorientamenti strategici in ambito energetico e securitario.

Analogamente, nel Mediterraneo, la narrazione dominante descrive le migrazioni come un'"emergenza" permanente, trascurando di prendere in considerazione le dinamiche strutturali e globali che le generano. Il Mediterraneo diventa così un "confine liquido"[11] e, insieme, un teatro di frontiera securitaria dove si legittimano politiche di esternalizzazione dei confini, accordi bilaterali asimmetrici (come quelli con la Libia del 2017 o la Tunisia del 2023) e retoriche dell'invasione.

[11] Il confine non è più semplicemente una linea tracciata sul terreno: è diventato una *condizione*, una *funzione*, che può essere esercitata all'interno come all'esterno del territorio nazionale. Citando Balibar: […] there can be no doubt that, in national normality, the normality of tile national citizen-subject, such an appropriation is also *internalized* by individuals, as it becomes a condition, an essential reference of their collective, communal sense, and hence, once again, of their identity (or of the order, the ranking, by which they arrange their multiple identities). As a consequence, borders cease to be purely external realities. They become also – and perhaps predominantly – what Fichte, in his *Reden an die deutsche Nation,* magnificently termed 'inner borders' *[innere Grenzen];* that is to say – as indeed he says himself – *invisible borders*, situated everywhere and nowhere. Balibar Etienne, *Politics and the Other Scene*, Verso, London-New York, 2002, pp. 75-86 (cit.: p. 78).

La costruzione del "migrante" come "altro pericoloso" oppure come "vittima da salvare" si inscrive in un più ampio dispositivo discorsivo che contribuisce alla formazione dell'immaginario collettivo sulla mobilità umana. Tale rappresentazione dicotomica – che oscilla tra la minaccia securitaria e la pietà umanitaria – non è neutra, ma risponde a logiche di potere, contribuendo alla produzione sociale e politica della figura del migrante come soggetto radicalmente altro, estraneo e marcato.

Questa dinamica rientra a pieno titolo in ciò che Gearóid Ó Tuathail (Gerard Toal) ha concettualizzato come "geopolitica popolare" (*Popular Geopolitics*)[12], ovvero l'insieme dei modi attraverso cui i discorsi geopolitici e le rappresentazioni dello spazio vengono costruiti e diffusi tramite i media, la cultura popolare e le pratiche quotidiane, contribuendo così a formare l'immaginario geopolitico collettivo. Attraverso film, telegiornali, talk show, narrativa visiva e linguaggi politici semplificati, la figura del migrante viene incorporata in narrazioni emotive e simboliche che servono interessi strategici: legittimare politiche di controllo, rafforzare confini, giustificare interventi umanitari selettivi, ma anche alimentare consenso interno.

Nel contesto europeo – e in particolare in quello italiano – questa forma di geopolitica culturale ha trovato un terreno fertile, alimentata da emergenze dichiarate e da un uso sistematico dei media come moltiplicatori di panico morale. Le campagne elettorali, la cronaca quotidiana e i dispositivi narrativi istituzionali hanno spesso contribuito a rappresentare le migrazioni come "invasioni" o "ondate", con un linguaggio bellico e naturalizzante che reifica il migrante come oggetto di gestione piuttosto che come soggetto politico. Questa narrazione, oltre a legittimare misure repressive e dispositivi di contenimento, rafforza l'idea di un'Europa assediata, di un "noi" da difendere, tracciando confini morali e culturali che vanno ben oltre quelli fisici.

Lo scopo della "geopolitica critica" è quindi quello di decostruire qualsiasi approccio deterministico e le ambiguità concettuali della "geopolitica classica", evidenziando il ruolo che esse stesse rivestono nella formazione delle politiche estere e di sicurezza, mettendo in discussione ogni tentativo di naturalizzare le relazioni di potere, denunciando le radici coloniali e imperialiste della geopolitica classica, spesso intrisa di nostalgie per passati regimi autoritari.

---

[12] La "geopolitica critica" distingue tre livelli analitici: i. *geopolitica pratica,* che riguarda le azioni strategiche di Stati e attori globali adottate per perseguire i propri interessi, come l'uso di droni nel controllo delle frontiere marittime o il dispiegamento della NATO nell'Est Europa; ii. *geopolitica formale,* in grado di formulare teorie accademiche che interpretano le dinamiche globali, comprese quelle sul "rimodellamento" degli equilibri geopolitici in epoca post-bipolare; iii. *geopolitica popolare,* che attiene le rappresentazioni, diffuse da film, media e cultura di massa, che plasmano la percezione collettiva dello spazio e dei conflitti, come per esempio la figura del migrante nei notiziari o la mitologia dell'"assedio" migratorio. Ó Tuathail Gearóid, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.

Nonostante la crescente diffusione dell'approccio critico, il discorso pubblico e il dibattito mediatico restano spesso ancorati a modelli tradizionali, come la competizione tra potenze per il controllo di territori e risorse. Tuttavia, nel corso del tempo, la geopolitica ha progressivamente ampliato il proprio raggio d'azione, evolvendosi da disciplina centrata esclusivamente sulle dinamiche territoriali di potere a campo di studio intermedio tra la geografia e le scienze politiche. In questa prospettiva, essa si configura oggi come uno strumento analitico volto a interpretare le strategie statali e le interdipendenze che modellano l'ordine internazionale contemporaneo, integrando nuove variabili di natura tecnologica, ambientale e socioeconomica. Tra queste, assumono particolare rilievo le trasformazioni legate alla sicurezza cibernetica, i cambiamenti climatici – generatori di mobilità forzata –, i flussi migratori transnazionali e le catene globali del valore.

Un caso paradigmatico di questa riconfigurazione è rappresentato dalle rotte energetiche nel Mediterraneo orientale, le quali connettono dimensioni ecologiche, economiche e strategiche in un intreccio che alimenta rivalità geopolitiche tra attori regionali, come Grecia, Turchia e Cipro, e potenze esterne quali Russia e Israele. Tali tensioni illustrano come lo spazio marittimo diventi oggetto di contesa e di proiezione di potere, in un contesto in cui le risorse naturali e le infrastrutture energetiche assumono una funzione cruciale nella ridefinizione degli equilibri internazionali.

Oggi il termine "geopolitica"[13] è stato riabilitato anche in ambito accademico per indicare un campo di studi interdisciplinare, che analizza le relazioni internazionali alla luce delle configurazioni spaziali e delle rappresentazioni del potere. La sua evoluzione riflette il passaggio da un paradigma statico e deterministico a uno dinamico e costruttivista. In questa prospettiva, la geopolitica serve a comprendere le interazioni tra attori internazionali tenendo conto di variabili geografiche[14] come posizione, clima, topografia, demografia, risorse naturali e infrastrutture[15].

Come osserva Lucio Caracciolo[16], fondatore di *Limes. Rivista Italiana di Geopolitica*, la geopolitica è "l'analisi dei conflitti di potere in spazi determinati" e richiede il confronto

[13] Si noti che, ancora oggi, da un punto di vista teorico, la geopolitica resta un concetto polisemico, la cui definizione varia in base alle scuole di pensiero. Le differenze emergono, per esempio, nelle definizioni fornite da autorevoli dizionari: Devoto-Oli (1984): "lo studio delle motivazioni geografiche che influenzano l'azione politica"; Robert (1965): "lo studio dei rapporti tra i dati naturali della geografia e la politica degli Stati"; Grand Larousse Universel (1962): "lo studio dei rapporti che uniscono gli Stati, le loro politiche e le leggi di natura"; Dictionnaire de la Géographie (1979): "lo studio dei rapporti tra i fattori geografici e le azioni o le situazioni politiche".

[14] Evans Graham & Newnham Jeffrey, *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin, London, 1998.

[15] Devetak Richard et al., *An Introduction to International Relations*, Cambridge University Press, 2012, p. 492.

[16] https://www.limesonline.com/rubriche/il-punto/cos-e-la-geopolitica-e-perche-va-di-moda-14729217/.

tra "diverse rappresentazioni dei soggetti in competizione per un dato territorio". Essa non è una scienza in senso stretto – non formula leggi né prevede eventi – ma uno strumento analitico per interpretare il mondo in continuo cambiamento, incrociando storia, geografia, economia, antropologia e scienze sociali. In definitiva, la geopolitica contemporanea si configura come un campo complesso e fluido, essenziale per comprendere le tensioni e le trasformazioni che attraversano lo spazio globale.

Le migrazioni globali sotto la lente geopolitica

Nella società contemporanea, le migrazioni assumono una duplice valenza: da un lato, costituiscono una manifestazione tangibile delle disuguaglianze sistemiche che attraversano il tessuto globale; dall'altro, si configurano come dispositivi attivi di ristrutturazione delle relazioni internazionali, contribuendo alla ridefinizione dei rapporti di forza tra Stati, regioni e attori non statuali. Questo duplice ruolo è stato messo in evidenza, tra gli altri, da Zygmunt Bauman[17], il quale, attraverso il concetto di "modernità liquida", ha messo in luce l'instabilità e la precarietà che caratterizza le società contemporanee. Se la modernità "solida" garantiva un ancoraggio istituzionale stabile, con confini chiari e modelli di sviluppo lineari, la modernità odierna è segnata dall'erosione di tali certezze, sostituite da flussi mobili e frammentati di capitali, informazioni, soggettività e corpi. In questo contesto, la mobilità umana cessa di essere una mera scelta individuale e diventa una condizione strutturale dell'esistenza: al tempo stesso opportunità e necessità, vincolo e risorsa.

La riflessione di Arjun Appadurai[18] integra e complica ulteriormente questo quadro teorico. Con l'idea di "modernità in polvere", egli sottolinea il carattere profondamente deterritorializzante dei processi globali, che disarticolano i legami tra identità, luogo e istituzioni. I suoi "paesaggi globali" – *etnoscapes*, *financescapes*, *mediascapes*, *technoscapes e ideoscapes* – delineano una configurazione reticolare del potere, in cui la circolazione transnazionale di persone, capitali, simboli, tecnologie e narrazioni plasma nuove geometrie del potere, dell'inclusione e dell'esclusione, imponendo un ripensamento delle coordinate epistemologiche con cui leggere le trasformazioni in atto. In questo orizzonte teorico, i flussi migratori non si limitano a denunciare le fratture dell'ordine globale, ma diventano indicatori privilegiati di trasformazioni profonde nei rapporti tra centro e periferia, Nord e Sud, Stato e individuo. Basti pensare, a titolo esemplificativo, alle migrazioni intra-africane verso i centri urbani emergenti come Lagos o Nairobi,

[17] Bauman Zygmunt, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge, 2000 (*Modernità liquida*, Laterza, Bari-Roma, 2011).

[18] Appadurai Arjun, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996 (*Modernità in polvere*, Meltemi, Roma, 2001).

oppure alle traiettorie diasporiche delle comunità latinoamericane verso gli Stati Uniti, che riplasmano tanto le economie informali quanto le geografie culturali transfrontaliere.

La migrazione, dunque, non è soltanto un effetto della globalizzazione, ma uno dei meccanismi attraverso cui essa si manifesta e si riproduce. I movimenti di popolazione diventano forme incarnate di tensioni sistemiche globali: cartografie viventi delle disuguaglianze geopolitiche, dei processi di accumulazione e marginalizzazione, nonché dei dispositivi istituzionali predisposti per governarli. L'analisi delle migrazioni, pertanto, non può essere ridotta a una lettura demografica o economico-funzionalista, ma deve incorporare una prospettiva geopolitica esplicita, capace di interrogarsi sui regimi di visibilità, controllo, selezione e valorizzazione della mobilità umana.

Adottare una "lente geopolitica" significa partire da un presupposto fondamentale: le traiettorie dei migranti, in particolare quelle forzate, non sono meri spostamenti spaziali, bensì processi intrinsecamente politici e spazialmente situati[19]. Attraversando confini nazionali, varcando spazi ipersecurizzati e transitando in territori marcati da gerarchie di potere, i percorsi migratori diventano rivelatori dell'assetto geopolitico del mondo contemporaneo[20]. Come osserva Gearóid Ó Tuathail, "Geopolitics is not simply something states do; it is also something they say about the world and their interests in it"[21]: la geopolitica non si riduce a ciò che gli Stati fanno, ma include ciò che essi dicono del mondo e dei propri interessi.

Le rotte migratorie, dunque, non sono né neutre né spontanee: esse emergono da rapporti asimmetrici di potere, da conflitti economici e politici, da squilibri ambientali e da processi discorsivi che definiscono chi può attraversare i confini, quando, e con quali diritti. Lo spazio migratorio si configura così come un campo di forze, in cui si confrontano sovranità statali, norme internazionali, pratiche di mobilità e strategie di resistenza individuali.

Indipendentemente dalle cause scatenanti – guerre, disastri ambientali, disuguaglianze economiche, persecuzioni politiche – le migrazioni coinvolgono dinamiche geopolitiche profonde, riconducibili ad almeno cinque assi concettuali fondamentali:

---

[19] Ashutosh Ishan & Mountz Alison, *The Geopolitics of Migrants Mobility*, in "Geopolitics", vol. 17 (2), 2012, p. 352.

[20] Hyndman Jennifer, *The (Geo)politics of Mobility*, in Staehli Lynn A., Kofman Eleonore, Peake Linda J. (eds), *Mapping Women, Making Politics. Feminist Perspectives on Political Geography*, Routledge, New York, 2004, pp. 169-184.

[21] Ó Tuathail nel primo capitolo di *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space* (1996) sviluppo, così, il concetto: "Simply to describe a foreign policy is to engage in geopolitics, for one is implicitly and tacitly normalizing a particular world. One could describe geopolitical reasoning as the creation of the backdrop or setting upon which 'international politics' takes place but such would be a simple view. The creation of such a setting is itself part of world politics. This setting is more than simply a backdrop but an active component of the drama of world politics".

- la geografia fisica e politica, che condiziona accessibilità, percorsi e strategie di transito;
- le frontiere, non più soltanto linee sul territorio, ma dispositivi mobili, negoziabili e selettivi;
- le identità, manipolate per costruire narrazioni securitarie e retoriche dell'invasione;
- la sovranità, esercitata attraverso politiche di selezione, contenimento e gestione dei flussi;
- i conflitti per le risorse, che alimentano sia le cause strutturali della migrazione sia le tensioni nei territori di arrivo.

Nel sistema internazionale contemporaneo, lo Stato-Nazione conserva una funzione centrale nella regolazione della mobilità umana[22]. Esso agisce come arbitro esclusivo dell'ingresso e dell'inclusione, subordinando il riconoscimento dei diritti universali a logiche di sovranità e interesse nazionale. Tale potere si esercita anche a costo della sospensione dei diritti fondamentali, come dimostrano le pratiche diffuse di respingimento, detenzione e contenimento adottate da numerosi Paesi europei e non solo. *L'homo migrans*, in particolare se privo di documenti o di uno status giuridico riconosciuto, si colloca così ai margini della cittadinanza e della legittimità politica.

La storicizzazione della territorialità ha prodotto una stretta identificazione tra identità, confini e appartenenza statale[23]. Come hanno mostrato studiosi post-coloniali e critici della modernità politica occidentale, questa identificazione ha alimentato l'idea dell'esclusività della cittadinanza, fondata su una presunta omogeneità etnico-culturale delle popolazioni che risiedono entro le frontiere dello Stato e sulla gestione selettiva delle migrazioni come strumento di sovranità. Ne deriva una visione rigida dello spazio politico, in cui la differenza è percepita come minaccia e la mobilità come deviazione dall'ordine stabilito. Il migrante, e ancor più il rifugiato, rappresenta così una figura liminale che mette in discussione le categorie normative della sovranità: egli è *nello* Stato, ma non *dello* Stato.

Il diritto internazionale, lungi dall'essere uno strumento neutro di protezione, funge spesso da dispositivo geopolitico di esclusione, piegato agli interessi statali. Le distinzioni tra "migrante", "rifugiato" e "richiedente asilo" – formalizzate nella Convenzione di Ginevra del 1951 e nel Protocollo del 1967 – riflettono i rapporti di forza esistenti tra Stati, lasciando ampi margini di discrezionalità alle interpretazioni nazionali. Da ciò deriva una geografia diseguale della protezione: un afghano può essere accolto in Germania e respinto in Polonia, un eritreo riconosciuto in Italia e internato in Libia con il sostegno europeo. La discrezionalità esercitata dagli Stati si manifesta dunque come una forma mascherata e illegittima di polizia di frontiera, trasformando anche la protezione

[22] Ashutosh Ishan & Mountz Alison, *The Geopolitics of Migrants Mobility. Cit.*, p. 337.

[23] Graziani Tiberio, *Geopolitica e Migrazioni,* in "Eurasia. Rivista di Studi Geopolitici", III, n. 4, 2006.

internazionale in un processo essenzialmente geopolitico[24]: un esercizio di sovranità sotto la veste della tutela dei diritti[25].

Il rifugiato, in quanto individuo privo di appartenenza statuale, rappresenta inoltre una sfida alla logica stessa dello Stato-Nazione, che si fonda sulla stabilità e sulla cittadinanza. Il suo status "anomalo", di individuo perseguitato e da proteggere da un altro Stato-Nazione, viene spesso percepito come una minaccia alla sicurezza nazionale, legittimando l'adozione di misure sempre più restrittive. Tali misure includono il rafforzamento dei controlli alle frontiere, la creazione di zone di detenzione e l'esternalizzazione delle procedure di asilo.

Esemplare è il caso della rotta del Mediterraneo centrale, dove l'Unione Europea ha progressivamente esternalizzato la gestione dei confini, delegando il contenimento dei flussi a Paesi terzi come la Libia, attraverso finanziamenti e supporto logistico. Le operazioni di *Search and Rescue* sono state progressivamente smantellate o criminalizzate, trasformando il mare in uno spazio di morte, dove il diritto è sospeso e la sovranità si esercita sotto forma di omissione. Espressione di quella che il filosofo Achille Mbembe ha definito *necropolitica*[26]: una forma di sovranità che si manifesta nella gestione selettiva della vita e della morte, spesso attraverso la sospensione del diritto.

Questa stessa logica selettiva e funzionale ispira il Nuovo Patto Europeo su Migrazione e Asilo, approvato nel 2024 della Commissione Europea[27]. Questo pacchetto normativo prevede, tra le altre misure, l'introduzione di procedure accelerate di frontiera per l'esame delle richieste di protezione internazionale, la possibilità di trattenere i richiedenti in *hotspot* situati ai margini dell'Unione in attesa di una valutazione preliminare e una cooperazione rafforzata con Paesi terzi finalizzata al rimpatrio e al contenimento dei flussi. L'obiettivo, nemmeno troppo celato, è quello di limitare l'accesso effettivo al territorio europeo, trasformando il diritto d'asilo da garanzia individuale a privilegio selettivo, subordinato a criteri di origine, compatibilità culturale e utilità economica.

Una conferma lampante di questa selettività emerge nel trattamento riservato ai rifugiati ucraini in seguito all'invasione russa del febbraio 2022. L'immediata attivazione della Direttiva europea 2001/55/CE sulla protezione temporanea – mai utilizzata prima – ha consentito l'ingresso regolare e l'integrazione rapida di milioni di cittadini ucraini. L'accoglienza si è articolata attraverso canali umanitari sicuri, supporti economici, accesso diretto al mercato del lavoro e ai sistemi di welfare, evidenziando una volontà politica e istituzionale chiara e diffusa. Tuttavia, questa apertura si è rivelata eccezionale

[24] Ashutosh Ishan & Mountz Alison, *The Geopolitics of Migrants Mobility. cit.*, p. 351.
[25] *Ivi*, p. 336.
[26] Mbembe Achille, *Necropolitics*, Duke University Press, Durham, 2019.
[27] https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en.

e condizionata da una narrazione umanitaria fondata sulla "vicinanza culturale", sulla comune identità europea e sulla "meritevolezza" della fuga.

Al contrario, nel medesimo periodo, migranti e richiedenti asilo provenienti da Afghanistan, Siria, Sudan o Paesi dell'Africa subsahariana continuavano a essere detenuti nei centri di frontiera, respinti in mare o ricacciati collettivamente alle frontiere esterne. In Grecia, a Lesbo e Samos, o in Italia, a Lampedusa e nel Sud, *hotspot* sovraffollati e privi di garanzie adeguate continuano a rappresentare luoghi di sospensione del diritto, veri e propri "non-luoghi giuridici"[28] in cui il principio di protezione cede il passo alla logica dell'esclusione.

Questa disparità di trattamento dimostra come la gestione delle migrazioni sia intrinsecamente geopolitica e selettiva: le categorie di "rifugiato", "migrante economico" o "profugo meritevole" non sono neutre, ma rappresentano costruzioni discorsive e istituzionali che operano attraverso meccanismi di razzializzazione, culturalizzazione e interesse strategico. In tal senso, la migrazione diventa uno strumento di ordinamento dello spazio politico europeo, una "tecnologia di governo" che distingue tra corpi accoglibili e corpi rifiutabili.

Nonostante il predominio esercitato dagli Stati nel tentativo di governare e contenere i flussi migratori, in particolare attraverso le politiche di esternalizzazione delle frontiere – come gli accordi con Paesi terzi (Turchia, Libia, Tunisia, Niger) per il controllo dei confini esterni dell'UE – i migranti non possono essere ridotti alla condizione di soggetti passivi. Al contrario, essi agiscono nello spazio geopolitico in modo attivo, creativo e resistente, mettendo in campo una molteplicità di strategie di resistenza, adattamento, elusione e solidarietà transnazionale, attraverso le quali sfidano quotidianamente i dispositivi di controllo e producono nuove geografie del movimento[29].

In questa prospettiva, la migrazione non va intesa solo come oggetto delle politiche e delle strategie geopolitiche degli Stati, ma anche come una pratica geopolitica autonoma, capace di trasformare i territori, ridefinire i confini e mettere in discussione la sovranità statale. Le "geografie clandestine" – per usare un'espressione cara alla "geografia critica" –, che emergono dai loro percorsi, sfuggono alle logiche della territorialità statuale, configurandosi come forme di "contro-spazialità"[30], ossia spazi prodotti dal basso, non autorizzati, ma dotati di piena realtà materiale e simbolica.

---

[28] Il filosofo Giorgio Agamben, pur non utilizzando testualmente la locuzione "non-luogo giuridico", affronta il concetto nella sua analisi dello "stato di eccezione" e dei "campi" come spazi in cui il diritto è sospeso. Giorgio Agamben, *Stato di eccezione,* Bollati Boringhieri, Torino, 2003.

[29] Ashutosh Ishan & Mountz Alison, *The Geopolitics of Migrants Mobility. Cit.*, p. 345.

[30] Lefebvre Henri, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris, 1974 (*La produzione dello spazio*, Moizzi, Milano, 1976).

Un esempio paradigmatico è rappresentato dalle rotte balcaniche, percorse da migliaia di migranti per raggiungere l'Europa nord-occidentale attraverso l'Europa sud-orientale. Tali rotte non sono fisse, ma continuamente reinventate in risposta alla chiusura dei confini, alla costruzione di muri e all'inasprimento delle misure di controllo. Questa capacità di riorientare i percorsi e di riadattare le strategie rappresenta una forma di agency migrante che sfida quotidianamente l'architettura della sicurezza europea. Parallelamente, si sviluppano forme di auto-organizzazione diasporica, che vanno dalle reti di sostegno tra comunità in esilio alle campagne transnazionali per i diritti dei migranti, come il movimento "Sans Papiers" in Francia o i network di supporto per i rifugiati nei porti italiani e spagnoli. Anche i "corridoi umanitari" promossi da organizzazioni religiose e ONG, inizialmente in Italia e Francia e poi nel resto d'Europa, rappresentano un tentativo di aprire spazi "legali" di mobilità contro l'irrigidimento delle politiche di ingresso: attraverso accordi con le autorità statali, questi dispositivi permettono l'arrivo sicuro e regolato di richiedenti asilo da aree di conflitto come la Siria, il Corno d'Africa o l'Afghanistan, offrendo un'alternativa concreta alle rotte irregolari.

Tali dinamiche dimostrano che la mobilità umana, lungi dall'essere una forza caotica da contenere, è una forza generativa, capace di produrre configurazioni spaziali e politiche alternative. I confini, pertanto, non sono mai linee rigide o immutabili, bensì zone di negoziazione, di tensione e di conflitto, continuamente riplasmate dall'interazione tra il controllo esercitato dagli Stati e la libertà di movimento delle persone. Come afferma Michel Agier, i migranti mettono in discussione la dicotomia tra "inclusi" ed "esclusi", generando "spazi liminari", veri e propri territori di transizione dove il significato stesso di appartenenza, cittadinanza e sovranità viene rinegoziato[31].

In sintesi, la geopolitica delle migrazioni si configura come un campo dinamico di tensioni tra il desiderio degli Stati di riaffermare la propria sovranità territoriale attraverso dispositivi di esclusione e la mobilità umana che, nella sua radicale corporeità, disloca, attraversa e ridefinisce i confini del mondo. Analizzare le migrazioni in termini geopolitici significa dunque superare letture emergenziali e naturalizzanti, per cogliere le profonde implicazioni politiche, simboliche, economiche e spaziali che ogni movimento umano porta con sé. Come osserva Zygmunt Bauman[32], le migrazioni mettono a nudo le contraddizioni di una globalizzazione che, mentre promuove la circolazione senza vincoli di merci e capitali, tenta di limitare e gerarchizzare quella delle persone. E proprio in questo paradosso si inscrive la lotta per l'accesso ai diritti, alla dignità e alla piena cittadinanza.

---

[31] Agier Michel, *On the Margins of the World: The Refugee Experience Today*, Polity Press, Cambridge, 2008.

[32] Bauman Zigmunt, *Strangers at our Door*, Polity Press, Cambridge, 2016 (*Stranieri alle porte*, Laterza, Bari-Roma, 2016).

Paradigmi geopolitici di vecchia scuola: le migrazioni come epifenomeno della competizione tra Stati

L'analisi delle migrazioni contemporanee può ancora essere letta, in parte, attraverso lenti interpretative ereditate dalla "geopolitica classica", che tende a inquadrare la mobilità umana come fenomeno funzionale alla configurazione degli spazi di potere statale. In questa prospettiva "di vecchia scuola", è possibile individuare almeno due paradigmi principali.

1. Migrazioni come processi di "territorializzazione"

Il primo paradigma interpretativo delle migrazioni si basa sull'idea che esse costituiscano processi di *territorializzazione* a valenza extra-etnica o extra-culturale, una prospettiva teorizzata da Tiberio Graziani[33] e in parte influenzata dal pensiero geopolitico di Aymeric Chauprade[34], politologo francese noto per la sua vicinanza ideologica al Rassemblement National di Marine Le Pen. In questa cornice teorica, si parla di "territorializzazione dell'identità" per indicare un processo attraverso il quale l'identità collettiva si ancora saldamente al territorio, favorendo una corrispondenza rigida tra cittadinanza, Stato-Nazione e spazio geografico.

Tale paradigma si oppone esplicitamente alla visione fluida e post-nazionale della modernità liquida proposta da Zygmunt Bauman, che interpreta le identità contemporanee come sempre più deterritorializzate e mobili. Al contrario, la territorializzazione dell'identità promuove un modello in cui lo Stato è percepito come una comunità chiusa, definita da confini netti – fisici, giuridici e simbolici – entro cui si struttura un'appartenenza esclusiva e non negoziabile. In questa ottica, la migrazione non è concepita come un semplice fenomeno di mobilità o un'espressione della globalizzazione, ma come un fattore geopolitico attivo, in grado di alterare l'equilibrio interno degli Stati, modificare la composizione etnica dei territori, incidere sulle dinamiche di potere locali e ridefinire i codici culturali e simbolici dello spazio.

Questo approccio, dunque, interpreta i flussi migratori come forze di pressione e trasformazione territoriale, capaci di generare insicurezza o percezioni di minaccia identitaria, ma anche come strumenti attraverso cui si riorganizzano le geografie del potere, spesso in chiave difensiva o neosovranista. Da qui deriva la centralità attribuita al controllo delle frontiere e alla conservazione dell'"integrità territoriale", assunta come condizione imprescindibile per la sopravvivenza della nazione e della sua cultura.

---

[33] Graziani Tiberio, *Geopolitica e Migrazioni. Cit*.

[34] "L'immigrazione è una realtà geopolitica che può essere definita come un fenomeno di territorializzazione extra-etnica entro un territorio inizialmente omogeneo dal punto di vista etnico", in Chauprade Aymeric, *Introduction à l'analyse géopolitique*, Ellipses, Paris, 1999, p. 110

Graziani identifica numerosi casi storici in cui le migrazioni sono state funzionali a progetti di espansione territoriale e sacralizzazione dello spazio, in particolare nell'ambito delle politiche coloniali e imperialiste. Le migrazioni verso le Americhe, l'Africa del Sud, l'Australia, la Nuova Zelanda e il contesto israelo-palestinese sono esempi emblematici di questo paradigma. In tali casi, i flussi migratori hanno accompagnato l'espropriazione dei territori indigeni, attuata mediante pratiche di conquista, colonizzazione e, in alcuni casi, anche tramite forme di schiavismo, segregazione o etnocrazia. Popolazioni come i nativi americani, gli aborigeni australiani, i maori, gli zulù, i bantù e i palestinesi ne sono state le principali vittime.

Tale modello geopolitico si struttura tipicamente in quattro fasi:

- annessione territoriale mediante la forza;
- migrazione di coloni verso i territori conquistati;
- colonizzazione e sacralizzazione dello spazio, tramite la costruzione ideologica e politica di legami tra popolo e terra;
- nazionalizzazione e stratificazione delle minoranze, attraverso distinzioni tra nativi, immigrati e popolazioni subalterne.

Un caso paradigmatico di "territorializzazione identitaria" è rappresentato dalla formazione storica degli Stati Uniti d'America, dove l'espansione coloniale anglo-protestante fu accompagnata e legittimata dal mito del "destino manifesto" (1845)[35]. Tale concetto implicava la convinzione che il popolo americano fosse "predestinato" a diffondere la civiltà, il progresso e le istituzioni democratiche su tutto il continente nordamericano, a partire da una presunta superiorità morale, razziale e culturale. In questo quadro ideologico, la conquista territoriale non era soltanto un'operazione geopolitica, ma un processo sacralizzato e inevitabile, che rese accettabile – e perfino giusto – l'espropriazione delle terre indigene, l'espulsione forzata delle popolazioni native e, in molti casi, il loro sterminio fisico o culturale.

Questo processo di espansione fu preceduto e concettualmente supportato dalla "dottrina Monroe" (1823), che definiva il continente americano come "sfera d'influenza" esclusiva degli Stati Uniti, segnando l'inizio di una proiezione strategica fondata sull'opposizione a qualsiasi ingerenza europea. Tale visione si è poi evoluta lungo direttrici coerenti con il paradigma della territorializzazione geopolitica: dalla diplomazia del "big stick" di Theodore Roosevelt, fondata sull'uso esplicito della forza per proteggere gli interessi americani nel mondo, fino alla "dottrina del contenimento" elaborata da George Kennan e formalizzata dalla presidenza Truman nel 1947, che inaugurò una lunga stagione di confronto globale con l'URSS durante la Guerra Fredda.

[35] L'espressione fu coniata nel 1845 dal giornalista John L. O'Sullivan, figura di spicco e voce influente del Partito Democratico dell'epoca.

Nel contesto post-11 settembre, questa stessa logica ha assunto nuove forme sotto l'egida della cosiddetta "esportazione della democrazia", promossa dai neoconservatori a partire dalla presidenza George W. Bush. Sotto questa ideologia, lo spazio globale è stato nuovamente territorializzato in base a una dicotomia tra democrazie e regimi "canaglia", riproponendo una visione binaria e interventista dello spazio geopolitico.

Tale percorso storico, fortemente segnato da dinamiche migratorie interne ed esterne, ha inciso profondamente sulla costruzione dell'identità nazionale americana. *L'immaginario della frontiera e della conquista del West* – teorizzato da storici come Frederick Jackson Turner nel suo celebre saggio The Significance of the *Frontier in American History* (1893)[36] – ha alimentato il mito fondativo degli Stati Uniti come nazione di pionieri, liberi e autosufficienti, contribuendo ad attrarre successive ondate migratorie e a strutturare una narrazione nazionale fondata sulla mobilità, l'espansione e la trasformazione del territorio come fonte di legittimazione politica e culturale.

2. Migrazioni come strumenti di guerra ibrida e pressione geopolitica

Un secondo paradigma, più recente e affine alla "geopolitica critica", interpreta le migrazioni non semplicemente come conseguenza di disuguaglianze globali o di conflitti, ma come strumenti deliberatamente utilizzati nel quadro delle cosiddette "guerre ibride" e della competizione geopolitica tra Stati. In questa prospettiva, la mobilità umana non è più un fattore passivo o secondario, bensì una risorsa geopolitica strategica che può essere manipolata per ottenere vantaggi politici, territoriali o militari. Si tratta del fenomeno noto come *weaponization of migration* – la "strumentalizzazione delle migrazioni" – attraverso cui attori statali o parastatali utilizzano i flussi migratori come leve di pressione, destabilizzazione o coercizione verso Stati terzi.

La politologa Kelly M. Greenhill, docente alla Cornell University, ha contribuito in modo decisivo all'elaborazione di questo approccio. Nel suo studio *Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion, and Foreign Policy* (2010)[37], Greenhill definisce tali dinamiche come "migrazioni ingegnerizzate a fini coercitivi" (*coercive engineered migrations*) e le classifica come forme di "armi non convenzionali" impiegate nella politica internazionale. Secondo la studiosa, tra il 1951 e il 2006 si sono verificati almeno 56 casi documentati in cui Stati o gruppi armati hanno deliberatamente provocato o manipolato spostamenti di popolazione con l'intento di influenzare le decisioni politiche o strategiche di altri governi. Le modalità di coercizione identificate includono:

---

[36] Il saggio fu presentato per la prima volta in occasione di una sessione speciale dell'American Historical Association tenutasi durante l'Esposizione Colombiana Mondiale di Chicago del 1893.

[37] Greenhill Kelly, *Weapons of Mass Migration. Forced Displacement, Coercion and Foreign Policy*, Cornell University Press, Ithaca-New York, 2010.

- l'erosione del consenso politico interno nei Paesi target;
- l'innesco di instabilità sociale e tensioni etniche;
- la pressione diretta sulle leadership politiche;
- l'indebolimento delle capacità statuali;
- l'alterazione degli equilibri militari o demografici.

I risultati di tali strategie si rivelano tutt'altro che marginali: nel 73% dei casi, secondo Greenhill, gli attori coercitivi hanno ottenuto almeno un risultato vantaggioso, mentre nel 57% hanno raggiunto pienamente gli obiettivi prefissati. È importante notare che queste forme di coercizione non si affidano esclusivamente all'uso della forza militare, ma comprendono un ampio spettro di strumenti "non convenzionali", tra cui l'apertura selettiva dei confini, incentivi economici, propaganda mirata e accordi bilaterali segreti.

Esempi storici e contemporanei confermano l'efficacia e la diffusione di tale strategia. Durante la guerra civile in Biafra (1967-1970) e quella in Bosnia (1992-1995), i flussi di profughi furono utilizzati per suscitare reazioni internazionali, ottenere assistenza o modificare la percezione dei conflitti. Negli anni '50, l'accoglienza dei profughi vietnamiti da parte degli Stati Uniti servì anche a rafforzare la narrazione anticomunista nella Guerra Fredda. Allo stesso modo, negli anni '80, il leader della Germania Est, Erich Honecker, aprì temporaneamente i confini verso l'Occidente per esercitare pressioni su Berlino Ovest e sui partner europei.

Più recentemente, la gestione dei profughi siriani da parte della Turchia e della Russia ha assunto una dimensione marcatamente geopolitica: Ankara ha utilizzato i rifugiati come merce di scambio per negoziare con l'Unione Europea (si pensi all'*EU-Turkey Statement* del 2016), mentre Mosca ha favorito massicci spostamenti di popolazione per modificare l'equilibrio etnico in Siria e consolidare il potere del regime di Assad.

Un esempio ancora più attuale è rappresentato dalla crisi migratoria al confine tra Bielorussia e Polonia nell'agosto 2021. In risposta alle sanzioni imposte dall'Unione Europea al regime di Aleksandr Lukashenko, Minsk ha deliberatamente facilitato l'arrivo di migranti provenienti da Afghanistan, Iraq e altri Paesi, accompagnandoli fino alle frontiere orientali dell'UE e utilizzandoli come strumento di destabilizzazione e pressione politica. Questa crisi ha messo in luce la crescente vulnerabilità dell'Unione Europea di fronte a strategie ibride in cui i confini non vengono più violati solo da eserciti o armi, ma da flussi umani accuratamente orchestrati.

Nel contesto attuale, caratterizzato da una crescente interconnessione tra dinamiche migratorie, sicurezza e politica internazionale, questo secondo paradigma mette in discussione l'idea che le migrazioni siano fenomeni esclusivamente spontanei o umanitari. Al contrario, suggerisce che i migranti possano diventare agenti passivi di strategie ostili, ovvero strumenti inseriti all'interno di complesse architetture di potere in cui la mobilità umana è al centro di nuove forme di conflitto, negoziazione e controllo spaziale.

I due paradigmi precedentemente esaminati – quello che interpreta le migrazioni come processi di "territorializzazione identitaria" e quello che le considera "strumenti di coercizione geopolitica" – pur muovendosi su registri analitici differenti, condividono un presupposto epistemologico fondamentale: in entrambi i casi, le migrazioni sono concepite come variabili dipendenti dalle logiche statuali, subordinate alla volontà di attori sovrani e inquadrate entro una visione strategica del controllo dello spazio. In questa cornice teorica, i soggetti migranti non sono considerati attori autonomi dotati di agenzia politica, ma piuttosto strumenti o conseguenze di dinamiche di potere esterne a loro.

Ciò che accomuna questi approcci è la negazione della soggettività geopolitica dei migranti: essi non sono riconosciuti come protagonisti capaci di incidere sulle configurazioni spaziali, di ridefinire le sovranità territoriali, né di perturbare gli equilibri geopolitici globali. Eppure, come sottolinea Michel Agier, la figura del migrante non è soltanto quella dell'escluso, ma anche quella del produttore di nuovi spazi di esistenza, di cittadinanza, di legame sociale[38]. Lungi dall'essere meri oggetti della geopolitica, i migranti partecipano attivamente alla produzione dello spazio politico contemporaneo.

Questi paradigmi "di vecchia scuola", pur offrendo strumenti utili per comprendere alcune dinamiche strutturali – ad esempio il ruolo delle migrazioni nei conflitti territoriali o nella diplomazia coercitiva – finiscono spesso per semplificare la complessità della mobilità umana, riducendola a un epifenomeno della competizione tra Stati o a un problema tecnico da gestire. Ne deriva una visione che oscura le aspirazioni individuali, le strategie collettive e le forme di resistenza e innovazione spaziale messe in atto dai soggetti migranti.

Per superare queste letture riduzioniste è necessario adottare un approccio critico, multidimensionale e post-statale, che restituisca alle migrazioni la loro natura di processi sociali e politici autonomi, capaci di generare nuove forme di spazialità, appartenenza e cittadinanza. Come argomenta Zygmunt Bauman nel suo *Strangers at Our Door* (2016), le migrazioni non sono un incidente, ma una componente strutturale della modernità globale, un prodotto inevitabile della diseguaglianza e della mobilità asimmetrica che caratterizzano il nostro tempo[39].

In questa prospettiva, le migrazioni non possono più essere lette esclusivamente come effetti collaterali di crisi economiche o conflitti armati, né come emergenze temporanee da contenere. Esse devono essere comprese come fenomeni strutturali interconnessi con i dispositivi di potere, le logiche di sicurezza e le pratiche di governo della mobilità. Reti diasporiche, forme di solidarietà transnazionale, rotte alternative, mobilità irregolare e corridoi umanitari rappresentano altrettanti esempi di come la mobilità produca contro-spazi che sfidano l'ordine territoriale imposto.

---

[38] Agier Michel, *Governing the World's Refugees: From Camps to Cities*, Polity Press, Cambridge, 2011.
[39] Zygmunt Bauman, *Strangers at Our Door*, cit.

Comprendere appieno queste dinamiche implica un deciso superamento delle narrazioni emergenziali, securitarie e amministrative, che riducono i flussi migratori a episodi da contenere o normalizzare. Occorre invece sviluppare una visione sistemica e geopoliticamente informata, capace di collocare le migrazioni nel cuore delle trasformazioni del sistema internazionale contemporaneo. Solo attraverso questa lente analitica è possibile cogliere la complessità dei rapporti tra mobilità umana, geografia del potere e metamorfosi della sovranità nel mondo multipolare di oggi.

Gli ultimi sviluppi: la sovranità delegata ovvero la geopolitica del contenimento dei flussi migratori per procura

Nonostante l'interesse crescente verso un approccio geopolitico alle migrazioni, l'attuale quadro concettuale rimane segnato da evidenti limiti teorici e metodologici. Nella maggior parte delle analisi, le migrazioni continuano a essere interpretate attraverso le lenti tradizionali della "geopolitica classica", focalizzata sul controllo statale dei confini, sulla sovranità territoriale e sugli equilibri di potere tra nazioni. Questo approccio tende a riprodurre letture parziali e funzionali – di tipo economicista, securitario o umanitario – che, pur offrendo elementi utili, faticano a restituire la complessità intrinseca della mobilità umana.

La geopolitica delle migrazioni dovrebbe invece configurarsi come un campo di indagine autonomo e multidimensionale, in grado di coniugare l'analisi delle dinamiche spaziali con le logiche del potere, della *governance* e della costruzione discorsiva dei fenomeni migratori. Tale prospettiva si avvicina alla "geopolitica critica", che non assume lo Stato come unica unità di analisi né i confini come dati naturali, ma come costruzioni storiche e politiche continuamente rinegoziate. In questo senso, i flussi migratori non devono essere visti soltanto come conseguenze passive di eventi esterni – guerre, collassi economici, cambiamenti climatici – bensì come *fattori attivi* nelle relazioni internazionali, nella ridefinizione dei confini e nella distribuzione del potere globale.

Esempi concreti lo dimostrano. Le rotte migratorie tra l'Africa subsahariana e l'Europa sono oggi teatro di un'intensa negoziazione tra Unione Europea e Paesi terzi, in cui i flussi diventano strumenti di pressione diplomatica e condizionamento politico. Analogamente, le rotte migratorie lungo la frontiera tra Stati Uniti e America Centrale sono state al centro di strategie politiche interne e bilaterali, utilizzate per giustificare misure securitarie, riforme legislative o accordi asimmetrici. Anche il ruolo di potenze emergenti come la Cina si sta intensificando nel Sud-Est asiatico e in Africa, dove le dinamiche migratorie si intrecciano a progetti infrastrutturali e strategie di influenza regionale.

In tale prospettiva, la geopolitica delle migrazioni non è un'appendice delle politiche di sicurezza o una conseguenza delle disuguaglianze globali, ma un prisma

interpretativo fondamentale per comprendere la produzione contemporanea dello spazio politico, la mobilitazione delle identità e la trasformazione delle sovranità nel contesto della globalizzazione frammentata.

Nel contesto attuale, la migrazione internazionale non è più soltanto una questione sociale o economica, ma si configura sempre più come un tema centrale nelle dinamiche geopolitiche globali. Parlare di geopolitica della migrazione significa oggi analizzare il modo in cui gli Stati nazionali e le organizzazioni sovranazionali utilizzano le politiche migratorie come strumenti di potere, controllo e influenza nei rapporti internazionali. In questo quadro, la mobilità umana diventa terreno di confronto e negoziazione tra attori globali, nonché leva strategica per ridefinire alleanze, esercitare pressioni diplomatiche, stabilire gerarchie di cooperazione e rafforzare la propria posizione sulla scena internazionale. La gestione dei confini, in particolare, assume una funzione non più solo amministrativa ma simbolica e politica, andando a incidere direttamente sulla sovranità, la sicurezza e il prestigio degli Stati coinvolti.

Uno degli sviluppi più emblematici della crescente intersezione tra logiche geopolitiche e politiche migratorie è rappresentato dalla tendenza all'esternalizzazione del controllo dei confini. In questo ambito, l'accordo bilaterale firmato tra Italia e Albania nel novembre 2023 – con attuazione a partire dal 2024 – costituisce un caso paradigmatico[40]. L'intesa prevede l'allestimento, sul territorio albanese, di due strutture destinate alla gestione dei migranti intercettati in mare da unità navali italiane operanti in acque internazionali. Si tratta, in sostanza, del trasferimento in centri extraterritoriali – interamente finanziati, gestiti e sottoposti alla giurisdizione italiana, pur trovandosi fisicamente in Albania – di cittadini stranieri soccorsi nel Mediterraneo centrale.

Inizialmente presentate come centri di identificazione e accoglienza temporanea, tali strutture sono state progressivamente ridefinite, sia nel dibattito politico che nei successivi atti normativi, come veri e propri Centri di permanenza per il rimpatrio (CPR).

La trasformazione è di natura non soltanto nominale, ma sostanziale: mentre i centri di identificazione sono preposti alla verifica dell'identità e alla valutazione della posizione giuridica del migrante, nel rispetto del diritto d'asilo, i CPR sono finalizzati alla detenzione amministrativa in vista dell'esecuzione di un provvedimento di rimpatrio. In base alla normativa italiana vigente, sarà possibile trattenere nelle strutture albanesi i migranti fino a 18 mesi.

L'applicazione della giurisdizione italiana su territorio albanese, combinata con la detenzione amministrativa di cittadini stranieri, pone interrogativi sulla conformità dell'accordo ai principi costituzionali italiani, al diritto dell'Unione Europea e alle

[40] Grazie alla Legge n. 14 del 21 febbraio 2024 recante la ratifica ed esecuzione del Protocollo tra il Governo della Repubblica italiana e il Consiglio dei ministri della Repubblica di Albania per il rafforzamento della collaborazione in materia migratoria, fatto a Roma il 6 novembre 2023.

convenzioni internazionali in materia di protezione dei diritti umani (in primis la CEDU). In particolare, essa rischia di compromettere il diritto effettivo di accesso alla procedura d'asilo e di violare il principio di *non-refoulement*, sancito dalla Convenzione di Ginevra del 1951 e dalla Convenzione europea dei diritti dell'uomo (CEDU). La distanza fisica e giuridica delle strutture rispetto al territorio nazionale rende più difficile il controllo giurisdizionale, creando zone grigie di dubbia trasparenza legale.

Il passaggio da centri di accoglienza a centri di rimpatrio riflette l'orientamento sempre più securitario e deterrente della politica migratoria italiana, ispirato da precedenti come l'accordo UE-Turchia del 2016 o il più recente piano Regno Unito-Ruanda. Tali intese, tuttavia, appaiono spesso motivate non tanto da esigenze di gestione efficiente dei flussi migratori, quanto da calcoli di natura politica e simbolica. Gli accordi stipulati da Paesi ad alto reddito con Stati terzi come Ruanda, Albania, Nauru o Papua Nuova Guinea servono a trasmettere un messaggio di fermezza all'opinione pubblica. Si tratta di operazioni ad alta visibilità e basso impatto effettivo, che producono risultati simbolici più che operativi e che comportano costi economici elevatissimi. Il caso dell'Australia è emblematico: il sistema *offshore* di detenzione dei richiedenti asilo, adottato per scoraggiare gli arrivi via mare, ha generato enormi spese pubbliche e diffuse critiche internazionali senza risolvere strutturalmente le cause della migrazione. L'*outsourcing* della responsabilità – morale, giuridica e logistica – produce quindi un effetto boomerang, erodendo la legittimità delle politiche migratorie e aggravando le tensioni sociali. Tali accordi, più che strumenti di politica migratoria, rappresentano "costosi spot pubblicitari" finanziati con risorse pubbliche[41].

L'accordo italo-albanese evidenzia anche le profonde divisioni interne all'Unione Europea in materia di solidarietà e condivisione delle responsabilità. Mentre alcuni Stati membri, tra cui l'Italia, invocano un'equa distribuzione dei richiedenti asilo, altri – come i Paesi del blocco di Visegrád (Polonia, Ungheria, Slovacchia e Repubblica Ceca) – si oppongono a qualsiasi meccanismo obbligatorio di ricollocamento. In questo scenario, l'esternalizzazione si configura come una strategia di compromesso, utilizzata per aggirare l'inerzia europea e rispondere alle pressioni politiche interne, ma che nel lungo periodo rischia di indebolire l'idea di un'Unione coesa e solidale.

Oltre alla dimensione tecnica e giuridica, l'accordo riflette il rinnovato interesse geopolitico per i Balcani occidentali. Per l'Albania, candidata ufficiale all'adesione all'UE, l'intesa con l'Italia rappresenta una leva diplomatica e uno strumento per attrarre investimenti e favori politici: tra questi, si segnala la ratifica dell'accordo bilaterale sulla sicurezza sociale (gennaio 2025), che migliora le condizioni dei lavoratori migranti

[41] Livi Bacci Massimo, *Come liberarsi dei migranti scomodi: dal Ruanda all'Albania*, in "Neodemos", 24 Maggio 2024.

albanesi in Italia. Per l'Italia, invece, si tratta di riaffermare la propria influenza regionale, sfruttando la leva migratoria per consolidare alleanze e contenere i flussi irregolari.

La migrazione si configura sempre più come uno snodo strategico delle relazioni internazionali. I migranti diventano, in molti casi, strumenti inconsapevoli di strategie che rispondono a interessi nazionali ed elettorali. Tuttavia, in un contesto globale e interdipendente, una *governance* migratoria sostenibile non può fondarsi su accordi bilaterali opachi o misure emergenziali. È necessario un approccio multilaterale, fondato sul rispetto dei diritti umani, sulla cooperazione con i Paesi di origine e transito e sulla creazione di canali legali e sicuri per la mobilità. Solo così sarà possibile trasformare la migrazione da problema da contenere a risorsa da governare in modo responsabile e condiviso.

La mobilità umana, ben oltre il suo ruolo di motore di trasformazioni sociali ed economiche, si configura oggi come uno strumento di ridefinizione dei confini – non solo geografici, ma anche politici, simbolici e giuridici – tra gli Stati. Le migrazioni, infatti, non si limitano a sfidare i sistemi di accoglienza e inclusione, ma impongono una revisione profonda delle strategie di politica interna ed estera dei Paesi coinvolti. Gli Stati non sono più semplici regolatori dei flussi, bensì attori che si muovono su un terreno complesso, nel quale esigenze di sicurezza, vincoli economici, interessi geopolitici e obblighi in materia di diritti umani entrano spesso in tensione.

Un caso emblematico di questa dinamica è rappresentato dalla gestione dei rifugiati siriani da parte della Turchia. A partire dal 2011, Ankara ha accolto milioni di profughi in fuga dalla guerra civile in Siria, presentandosi come un attore chiave nel contenimento dei flussi verso l'Europa. Tuttavia, il ruolo della Turchia non si è esaurito nella funzione umanitaria: al contrario, il governo turco ha trasformato la propria posizione geografica e il peso demografico dei rifugiati in una leva geopolitica per ottenere vantaggi strategici e influenzare direttamente le relazioni con l'Unione Europea.

L'accordo UE-Turchia del 18 marzo 2016 costituisce la formalizzazione di questa strategia. Secondo i termini dell'intesa, tutti i migranti irregolari arrivati sulle isole greche dopo il 20 marzo 2016 sarebbero stati trasferiti in Turchia, in cambio del reinsediamento in Europa di un numero equivalente di rifugiati siriani già presenti sul territorio turco. L'accordo prevede anche un sostanzioso pacchetto finanziario da parte dell'UE – inizialmente sei miliardi di euro, poi aumentati fino a nove miliardi entro il 2023 – destinato a migliorare le condizioni di vita dei rifugiati e a sostenere le autorità turche nella gestione dell'accoglienza.

Questa strategia di esternalizzazione delle politiche migratorie europee ha suscitato ampie critiche per le sue implicazioni etiche, giuridiche e politiche. Innanzitutto, la Turchia non può essere considerata un "Paese terzo sicuro" in senso pieno: il deterioramento delle libertà fondamentali, la repressione del dissenso politico, le

limitazioni alla libertà di stampa e le numerose denunce di respingimenti illegali, detenzioni arbitrarie e violenze nei confronti di migranti e rifugiati pongono seri interrogativi sulla conformità dell'accordo agli standard internazionali di protezione dei diritti umani. La Corte Europea dei Diritti dell'Uomo ha più volte sanzionato le autorità turche per violazioni di questi diritti, alimentando il sospetto che l'UE abbia sacrificato i propri valori fondamentali in nome della *realpolitik*.

In secondo luogo, l'intesa ha avuto l'effetto collaterale di aumentare la dipendenza politica dell'UE dalla Turchia. Il presidente Erdoğan ha più volte utilizzato la minaccia dell'apertura delle frontiere – lasciando transitare migliaia di migranti verso la Grecia – come strumento di pressione politica, in occasione di crisi diplomatiche o per ottenere ulteriori concessioni economiche e politiche. Questo squilibrio di potere ha posto l'Europa in una posizione vulnerabile, esponendola al ricatto di un partner autoritario e accentuando l'instabilità delle sue politiche migratorie.

Lo schema negoziale e operativo dell'accordo UE-Turchia è stato poi replicato in altri contesti, consolidando una prassi di "contenimento per procura" affidato a Paesi terzi. È il caso del Memorandum d'intesa Italia-Libia del 2017, rinnovato nonostante le gravi violazioni dei diritti umani documentate nei centri di detenzione libici – luoghi in cui migranti e rifugiati sono esposti a torture, stupri, estorsioni e lavori forzati, come denunciato da numerose ONG e organismi internazionali. Anche il Memorandum UE-Tunisia del 2023, siglato per rafforzare la cooperazione nel contrasto all'immigrazione irregolare, segue questa logica: in cambio di finanziamenti e sostegno politico, l'UE ha chiesto a Tunisi di rafforzare i controlli marittimi e terrestri. Tuttavia, il deterioramento del quadro democratico tunisino e le gravi accuse di respingimenti collettivi e maltrattamenti contro migranti subsahariani hanno sollevato forti preoccupazioni sul rispetto delle garanzie fondamentali.

Tali accordi mostrano come le migrazioni siano divenute veri e propri strumenti di negoziazione geopolitica, in cui i migranti rischiano di trasformarsi da soggetti titolari di diritti a pedine in complesse partite internazionali. L'esternalizzazione delle politiche migratorie, oltre a compromettere trasparenza e responsabilità, espone l'Unione Europea a crescenti rischi: perdita di controllo sulla tutela effettiva dei diritti umani, delegittimazione interna e internazionale, e dipendenza da regimi spesso instabili o autoritari.

In questo quadro, i processi di esternalizzazione costituiscono un caso emblematico. Accordi bilaterali e multilaterali – come il Memorandum d'intesa Italia-Libia del 2017 o il più recente accordo tra l'Unione Europea e la Tunisia del 2023 – non si limitano a regolare i flussi, ma istituiscono una vera e propria architettura della delega sovrana.

Il controllo delle frontiere viene trasferito a Stati terzi, spesso privi di adeguate garanzie democratiche o coinvolti in dinamiche informali e opache. Questa esternalizzazione delle frontiere non può essere ridotta a un semplice atto di cooperazione tra Stati: essa

costituisce una forma avanzata di proiezione del potere, espressione di una politica delle disuguaglianze e manifestazione concreta di una logica geopolitica che ridisegna i confini secondo criteri selettivi e gerarchici.

I confini, lungi dallo scomparire, si decentrano, si moltiplicano, si rendono mobili e discriminatori: chi può attraversarli e chi ne resta escluso dipende da parametri impliciti di desiderabilità, produttività economica e presunta compatibilità culturale. Le politiche migratorie si configurano così come dispositivi attraverso cui si riproducono relazioni asimmetriche di potere e subordinazione, operando processi di selezione che non sono mai neutri, ma radicati in logiche profondamente escludenti e gerarchizzanti.

I respingimenti, la detenzione arbitraria, le violenze sistemiche ai danni delle persone migranti sono spesso frutto di decisioni prese lontano dai riflettori, in nome della sicurezza e del controllo[42]. L'approccio dominante, tutto centrato sull'emergenza e sulla deterrenza, finisce per normalizzare uno stato di eccezione permanente ai confini dell'Europa e per nascondere le cause reali della mobilità: guerre, cambiamenti climatici, povertà, crisi di *governance*, ecc.

La migrazione si configura così come un terreno privilegiato per l'esercizio di una "*governance* differenziale", in cui la sovranità statale non si applica uniformemente, ma opera secondo criteri selettivi che determinano chi può muoversi, a quali condizioni e per quali finalità. È una sovranità modulata, che produce mobilità regolate e immobilità forzate, riflettendo e rinforzando le gerarchie globali.

Il concetto di "sovranità differenziale", come illustrano studiosi come Nicholas de Genova[43] e Sandro Mezzadra[44], aiuta a comprendere come il diritto alla mobilità venga frammentato in regimi multipli e asimmetrici di accesso, controllo e riconoscimento, che

---

[42] A mero titolo di esempio, è a tutti noto che le milizie libiche si configurano come veri e propri custodi esternalizzati del confine europeo, in un assetto che travalica la semplice cooperazione internazionale. Sebbene formalmente incaricate del contenimento della mobilità irregolare, esse stesse sono riconosciute come strutturalmente implicate nei medesimi circuiti del traffico di esseri umani che dovrebbero contrastare, esercitando un potere ambivalente che intreccia controllo, violenza e profitto all'interno di una *governance* migratoria profondamente contraddittoria. Cfr. United Nations-OHCHR Migration Unit, *Nowhere but Back Assisted return, reintegration and the human rights protection of migrants in Libya,* New York, November 2022.

[43] De Genova Nicholas (ed.), *The Borders of Europe. Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*, Duke University Press, Durham, 2017. In questo volume, e in particolare nell'introduzione, De Genova analizza la produzione di soggettività migranti e la gestione asimmetrica dei confini. La nozione di "sovranità differenziale" è discussa in relazione al modo in cui gli Stati esercitano un potere selettivo e gerarchico sulla mobilità.

[44] Mezzadra Sandro, Neilson Brett, *Border as Method, or, the Multiplication of Labor*, Duke University Press, Durham, 2013. Mezzadra introduce il concetto di moltiplicazione delle frontiere e discute in profondità il modo in cui le politiche migratorie segmentano la sovranità e i diritti dei soggetti mobili. La "sovranità differenziale" emerge nell'analisi dei diversi regimi giuridici e dispositivi di controllo applicati selettivamente.

riflettono le logiche stratificate del potere globale: un meccanismo che consente agli Stati di decidere chi può muoversi, dove, come e a quali condizioni, riconfigurando di fatto il diritto alla mobilità come privilegio e non come diritto universale. Ne sono un esempio i cosiddetti "corridoi umanitari", accessibili a pochi rifugiati "accettabili", contrapposti ai respingimenti sistematici di altri migranti – magari in fuga dalle stesse guerre o dalle stesse regioni.

In conclusione, i percorsi migratori sono molto di più che spostamenti geografici: sono mappe viventi del nostro tempo. Costituiscono una matrice interpretativa imprescindibile per decifrare le logiche profonde dell'attuale assetto geopolitico. Essi rendono visibili le strategie di inclusione ed esclusione, le modalità di gestione dei margini, i dispositivi di riproduzione dell'ordine globale. Analizzare i flussi migratori in chiave geopolitica significa dunque non solo tracciarne le rotte o individuarne le cause immediate, ma decifrare le configurazioni di potere che li rendono possibili, li orientano e li trasformano. In altri termini le regole non scritte che governano l'accesso al mondo, le modalità di esclusione e le strategie di dominio.

In un'epoca in cui la mobilità è una delle grandi poste in gioco, comprendere chi può muoversi, come e perché, significa comprendere – in fondo – chi comanda e come il potere si reinventa. È lì, nei movimenti di corpi e soggettività, che si giocano le sfide decisive del presente.

Conclusioni

La geopolitica delle migrazioni, lungi dall'essere un semplice sottoinsieme della disciplina geopolitica tradizionale, si configura come un paradigma analitico essenziale per comprendere la complessità del mondo contemporaneo. Essa non si limita a descrivere lo spostamento di popolazioni su scala globale, ma esamina in profondità le connessioni sistemiche tra fenomeni migratori, strategie statali, conflitti regionali, squilibri economici e trasformazioni climatiche. Le migrazioni, infatti, non sono solo il risultato di spinte esterne – guerre, povertà, disastri ambientali – ma anche strumenti attraverso cui gli attori internazionali esercitano il potere, ridefiniscono alleanze, rinegoziano sovranità e ristrutturano le proprie priorità strategiche.

Un esempio emblematico è rappresentato dalla politica di esternalizzazione adottata dall'Unione Europea, che ha stretto accordi con Paesi terzi – Turchia, Libia, Tunisia, Niger – per contenere i flussi migratori prima che raggiungano il suolo europeo. Questi accordi, pur efficaci nel breve periodo nel ridurre gli arrivi irregolari, sollevano questioni fondamentali in termini di trasparenza, legalità internazionale e rispetto dei diritti umani. Le politiche di contenimento appaltate a regimi autoritari o instabili hanno spesso generato violazioni documentate, come detenzioni arbitrarie, respingimenti collettivi e

trattamenti disumani nei centri di detenzione, trasformando la gestione migratoria in una zona grigia del diritto internazionale.

Nel contempo, le migrazioni diventano un banco di prova cruciale per la coesione interna dell'Unione Europea. L'incapacità di superare l'architettura obsoleta del Regolamento di Dublino, i ritardi nell'attuazione del nuovo Patto su migrazione e asilo, e le divisioni tra gli Stati membri – tra chi invoca la solidarietà e chi erige muri – dimostrano quanto le dinamiche migratorie siano in grado di mettere in crisi non solo le politiche, ma anche i principi fondanti del progetto europeo. Il tema migratorio si è trasformato in una cartina di tornasole della tenuta democratica delle istituzioni europee, sempre più esposte alla pressione di movimenti populisti e sovranisti.

Tuttavia, la geopolitica delle migrazioni non si esaurisce nella dimensione securitaria o emergenziale. Essa comprende anche le strategie di attrazione selettiva messe in atto da Paesi come il Canada, l'Australia o la Germania, che vedono nella mobilità internazionale una leva per il rafforzamento della competitività economica e la compensazione del declino demografico. In questo contesto, i migranti non sono più solo "problemi da gestire", ma diventano risorse da selezionare, formare e integrare. Le politiche migratorie, così intese, si trasformano in strumenti attivi di pianificazione strategica e di *governance* economica.

La geopolitica si configura così non solo come una pratica di potere codificata, ma come una vera e propria grammatica attraverso cui gli Stati definiscono la propria posizione nel sistema internazionale. Essa descrive il modo in cui ogni attore statale rivendica e gestisce le proprie risorse – naturali, strategiche, demografiche – e stabilisce regole di accesso e inclusione o esclusione nei confronti di cittadini di altri Stati. In tal senso, la geopolitica agisce come un "software operativo" del potere territoriale, attraverso cui ogni Stato struttura il proprio spazio politico in funzione delle aspettative e delle percezioni che ha riguardo al comportamento degli altri attori della scena globale.

I grandi eventi della storia contemporanea – come il crollo del Muro di Berlino, la dissoluzione dell'URSS, l'emergere della Cina come potenza globale, le primavere arabe e più recentemente l'invasione russa dell'Ucraina e il conflitto israelo-palestinese riesploso nel 2023 – non hanno dissolto queste logiche, bensì le hanno ridefinite, riaffermando la centralità delle coordinate geopolitiche nella lettura delle dinamiche internazionali. In Europa, ad esempio, il progetto di integrazione sovranazionale si è trovato a confrontarsi con una crescente frammentazione interna proprio sul tema delle migrazioni, generando una "rivincita" della geopolitica che ha messo in crisi i fondamenti stessi della *governance* comunitaria.

Le migrazioni contemporanee rappresentano un nodo critico di queste trasformazioni: con oltre 123 milioni di migranti forzati registrati nel mondo a metà 2024 secondo l'Alto Commissariato delle Nazioni Unite per i Rifugiati (UNHCR), siamo di fronte a un fenomeno che travalica i confini delle tradizionali politiche migratorie,

investendo dimensioni cruciali come la sicurezza, lo sviluppo, la giustizia climatica e la tutela dei diritti umani. Le rotte migratorie dal Sahel al Mediterraneo centrale, dal Corno d'Africa alla penisola arabica, dal Venezuela ai Paesi confinanti e dagli Stati dell'Asia centrale verso la Russia o l'Europa orientale, sono solo alcuni esempi della complessità delle traiettorie che si intrecciano nel quadro geopolitico attuale.

In Europa, la difficoltà nel coordinare le politiche nazionali con quelle comunitarie ha prodotto un sistema disomogeneo, in cui prevalgono approcci emergenziali, securitari e spesso reattivi. Il fallimento del Regolamento di Dublino e le tensioni sul nuovo Patto europeo su migrazione e asilo mostrano chiaramente la crisi di visione strategica dell'Unione. La mancanza di un'analisi geopolitica integrata ha contribuito a questa *impasse*, impedendo di elaborare politiche capaci di cogliere le connessioni tra dinamiche migratorie, equilibri regionali e trasformazioni economiche globali.

Parallelamente, le esigenze demografiche e del mercato del lavoro spingono molti Paesi europei ad attrarre forza lavoro straniera, in particolare nei settori della sanità, dell'assistenza, dell'agricoltura e dell'edilizia. Tuttavia, tale esigenza coesiste con una retorica politica sempre più ostile verso l'immigrazione, alimentando una contraddizione strutturale tra bisogni economici e narrazioni identitarie.

In questo scenario, la geopolitica delle migrazioni si rivela uno strumento analitico indispensabile per comprendere come i flussi migratori siano al contempo effetto e causa di processi geopolitici complessi. L'analisi non può limitarsi alla dimensione statocentrica, ma deve estendersi anche agli attori non statali: dalle agenzie internazionali come l'International Organization for Migration (IOM) e l'Alto Commissariato delle Nazioni Unite per i Rifugiati (UNHCR) alle ONG impegnate nel soccorso e nell'accoglienza, fino alle reti diasporiche che fungono da canali informali di mobilità e mediazione culturale e alle imprese transnazionali che sfruttano il lavoro migrante in filiere globali di produzione. Questi soggetti contribuiscono a costruire spazi transnazionali di mobilità e a definire nuove forme di cittadinanza post-nazionale, fondate sull'appartenenza economica, culturale o simbolica più che sulla mera residenza legale. Le rimesse inviate dai migranti ai Paesi in via di sviluppo – che nel 2024 hanno superato i 670 miliardi di dollari a livello globale – sono solo una delle tante manifestazioni del ruolo attivo che la mobilità gioca nei processi di sviluppo e interconnessione planetaria.

Non da ultimo, occorre considerare il protagonismo crescente dei migranti stessi. Lungi dall'essere soggetti passivi, essi sviluppano forme autonome di agency politica e sociale, organizzano proteste, rivendicano diritti, creano iniziative imprenditoriali, influenzano la cultura pubblica e i dibattiti identitari nei Paesi di arrivo. La loro presenza contribuisce a ridefinire i confini simbolici della cittadinanza e a mettere in discussione visioni monolitiche della nazione, stimolando pratiche di convivenza interculturale e pluralismo normativo.

In conclusione, la geopolitica delle migrazioni non è solo uno strumento interpretativo utile: è una lente indispensabile per cogliere le trasformazioni profonde dell'ordine mondiale. Le migrazioni sono insieme causa ed effetto delle fratture e delle riconfigurazioni geopolitiche del presente. Esse mettono in discussione l'idea stessa di confine come barriera invalicabile, proponendo invece un'immagine dinamica, mobile e negoziabile dello spazio politico. In un'epoca segnata da interdipendenze globali, crisi multiple e sfide planetarie – dalla guerra alla crisi climatica – governare le migrazioni non significa contenerle, ma comprenderle e inserirle in un progetto di coesistenza sostenibile e giusta.

Il vero nodo politico non è se accogliere o respingere, ma come costruire politiche migratorie che siano coerenti con i valori democratici, capaci di garantire diritti e opportunità, e in grado di contribuire a un ordine internazionale più equo. È qui che la geopolitica delle migrazioni rivela tutta la sua portata: come campo di tensione tra interessi e valori, tra strategie e diritti, tra potere e umanità. Ed è in questo campo che si giocherà una parte cruciale del futuro delle relazioni internazionali.

Le relazioni internazionali tra crisi e ricerca di nuovi equilibri

Antonello Folco Biagini*

Rezumat. **Relațiile internaționale între criză și căutarea unor noi echilibre**. În anii optzeci-nouăzeci ai secolului XX, implozia Uniunii Sovietice și, ca urmare, căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală au impus necesitatea de a redefini echilibre și noi raporturi de forță între SUA și Uniunea Sovietică. Victoria SUA și a aliaților ei occidentali a deschis un nou scenariu diferit de sistemul bipolar, în timp ce apar noi puteri asiatice cum sunt China și India și tendințele de globalizare ca proces ireversibil și respectarea Declarației Universale a Drepturilor Omului din 1948, statu-quo-ul codificat prin conferințele aliaților de la Teheran (1943), Yalta (1945) și Potsdam (1945). Au urmat însă dezechilibrele din Germania de Est (1953), Polonia și Ungaria (1956) și Praga (1968), care arătau o realitate deosebită. Intervențiile din Ungaria și Cehoslovacia, chiar fără participarea lui Ceaușescu, în al doilea caz, el urmând un drum național al socialismului, ca și orientarea lui Tito în Iugoslavia, marcau dificultățile impunerilor chiar de la început. Echilibrul bipolar își manifesta slăbiciunile cu războiul din Coreea (1950-1953), cu ridicarea zidului Berlinului (1961), cu criza rachetelor din Cuba (1962) și nevoia unui echilibru nuclear, impun teoria „coexistenței pașnice" și, deci, a acelui statu-quo propus după război. Astfel se ajunge la „cooperarea în sectorul umanitar" stabilită de conferința de la Helsinki (1975), un decalog asupra respectului suveranității. Deci, în concluzie se impune respectarea obligațiilor dreptului internațional. Pentru politica externă sovietică, această impunere a drepturilor umane fusese de negândit până atunci într-un sistem politic totalitar. Pentru URSS apare constrângerea de a mări vânzarea de materii prime pentru a se aproviziona de pe piețele internaționale, în special cu bunuri alimentare. Totodată, au crescut costurile pentru menținerea influenței în Europa Orientală, ca și cele pentru a rezista în fața politicii agresive a SUA sub administrația Reagen. După perioada „stagnării" sub Brejnev, cu a sa doctrină a suveranității limitate (1968) și insuccesul din Afganistan, slăbește și prestigiul militar sovietic. Urmează grava criză economică care îl aduce la putere pe Gorbaciov (1985) ce eșuează în tentativele de liberalizare a Uniunii care sfârșește în dizolvarea URSS. Deficitul de flexibilitate s-a suprapus negativ cu progresul tehnologic în câmpul comunicațiilor care a oferit oamenilor enorme posibilități de informare . Studiul continuă cu analiza pasajului reprezentat de anii lui Elțîn și apoi de

* Professore emerito di Storia dell'Europa Orientale Università di Roma "La Sapienza", e-mail: antonello.biagini@uniroma.it

lunga perioadă a dictatorului Putin în încercarea sa de refacere a imperiului de pe spațiul sovietic, UE, unipolarismul, Cecenia, Georgia, Kuwait, Ucraina.

Cuvinte-cheie: implozia URSS, victoria SUA, sistemul bipolar, apariția Chinei și Indiei, conferințele aliaților, dificultățile impunerilor dictaturii, Helsinki, administrația Reagen, insuccesul din Afganistan, Putin și tensiunile ce urmează, UE, Unipolar, Cecenia, Georgia, Kuwait, Ucraina, Biden, Trump

Negli anni Ottanta-Novanta del XX secolo l'implosione dell'Unione sovietica e di conseguenza il crollo dei regimi comunisti nell'Europa orientale determina la fine della guerra fredda – una guerra combattuta con l'uso di armi come la propaganda ideologica e la competizione tra sistemi economici diversi (democrazia, libero mercato e iniziativa privata contrapposto al totalitarismo e all'economia pianificata o di "comando") – ponendo la necessità di ridefinire gli equilibri e i rapporti di forza tra gli Stati. Per mezzo secolo, a partire dalla fine della seconda guerra mondiale (1945), il sistema internazionale si era stabilizzato intorno a un relativo equilibrio sulla base di una *leadership* degli Stati Uniti d'America e dell'Unione Sovietica che esplicavano la propria egemonia con modalità politiche completamente diverse: attraverso alleanze, più o meno volontarie, la prima, con una vera e propria coercizione di tipo politico-militare la seconda. La vittoria degli Stati Uniti e dei suoi alleati occidentali apre uno scenario nuovo secondo una dimensione internazionale non più governata da un sistema bipolare, mentre vanno emergendo alcune potenze asiatiche come la Cina e l'India. Con qualche fondamento non privo di una certa enfasi, soprattutto negli Stati Uniti, si afferma la teoria secondo cui le liberal-democrazie si sono ormai imposte a livello universale innestando un processo irreversibile di globalizzazione. Tale teoria si basava anche sul convincimento che al diritto internazionale tradizionale si sarebbero aggiunti i diritti umani codificati nel 1948 nella "Dichiarazione universale dei diritti dell'uomo"[1]. La loro applicazione si era scontrata tuttavia con le diverse interpretazioni operate sia nell'ambito delle democrazie liberali che delle democrazie popolari in merito ai principi su cui si fondava il sistema bipolare: sovranità e non ingerenza nella politica interna ai due blocchi, non ingerenza della politica interna degli Stati esterni ai blocchi in cambio del loro allineamento internazionale, convinzione che la stabilità del sistema internazionale dipendesse dalla conservazione di quello *statu quo* codificato nelle tre conferenze degli Alleati: a Teheran (novembre 1943), a Yalta (4/11 febbraio 1945) a Potsdam (luglio 1945). Se pure in prima istanza il rispetto dei diritti umani rimane sullo sfondo, le ribellioni interne al blocco comunista – in Germania Est (1953), in Polonia e in Ungheria (1956), a Praga (1968) – mostrano una realtà diversa poiché nei primi due casi l'ordine viene

[1] La Dichiarazione è composta da un preambolo e da 30 articoli approvata dalle appena costituite Nazioni Unite (ONU) il 10 dicembre 1948.

ristabilito con dure repressioni interne, mentre per l'Ungheria e la Cecoslovacchia si era reso necessario l'intervento armato del Patto di Varsavia con la defezione, nel caso cecoslovacco, del *leader* romeno Ceaușescu sostenitore di una propria via nazionale al socialismo. La Jugoslavia di Tito si era distaccata dalla rigida "osservanza" sovietica già dal 1948 ponendosi quasi come secondo riferimento per i comunisti dei Balcani. La guerra di Corea (1950-1953)[2], la crisi di Berlino con la costruzione del muro che divise la città tra Est e Ovest (1961) e la crisi dei missili a Cuba (1962) sul piano internazionale sembrano mettere in seria discussione l'equilibrio bipolare al punto che oltre alle trattative sulle limitazioni degli armamenti – soprattutto nucleari – prende corpo la teoria della "coesistenza pacifica" a prima vista volta a riaffermare lo *statu quo* di cui si è detto. Nelle trattative che portano alla Conferenza sulla Sicurezza e sulla Cooperazione in Europa (CSCE), tenutasi a Helsinki a partire dal 1973, viene inserita nei tre "panieri" (e precisamente nel terzo) la "cooperazione nel settore umanitario". Il primo agosto del 1975, i capi di Stato e di governo si riuniscono nuovamente a Helsinki per la firma dell'atto finale della Conferenza che stabiliva una serie di principi ispiratori dei rapporti tra gi Stati – un vero e proprio decalogo sul rispetto della sovranità e dunque sul non intervento negli affari interni che significava il non ricorso alla forza, di conseguenza la risoluzione pacifica delle controversie, l'inviolabilità e integrità degli Stati e delle eguaglianza dei diritti e l'autodeterminazione dei popoli, il rispetto dei diritti dell'uomo e delle libertà fondamentali inclusa la libertà di pensiero, coscienza, religione, la libera circolazione delle merci cui si affiancava quella delle persone. In conclusione, gli Stati si impegnavano all'esecuzione degli obblighi previsti dal diritto internazionale. Per gli osservatori più attenti quel trattato rappresentava una vera e propria *debacle* per la politica estera sovietica in quanto soprattutto il rispetto dei diritti umani era impensabile in un sistema politico totalitario e per di più avrebbe fornito strumenti politici agli avversari – come poi avvenne da parte degli Stati Uniti con le sanzioni applicate dall'amministrazione Carter – a riprova della crisi profonda di un sistema politico-economico che stava perdendo tutte le sfide, dalla conquista dello spazio all'innovazione tecnologica. L'Unione Sovietica inoltre sarebbe stata costretta ad ampliare la vendita di materie prime di cui era – ed è ricca – per approvvigionarsi sui mercati internazionali, soprattutto per quanto riguarda i beni alimentari. D'altra parte aumentavano in maniera esponenziale i costi del mantenimento della propria sfera d'influenza nell'area dell'Europa orientale, anche a fronte di una politica decisamente più aggressiva degli Stati Uniti con l'amministrazione Reagan. Dopo il periodo della così detta "stagnazione"

[2] La Corea dopo la fine della seconda guerra mondiale era stata divisa in due parti: la Corea del Nord comunista e la Corea del Sud con un confine al 38°parallelo. La Corea del Nord nel 1950 invade l'altra parte della Corea e le Naszioni Unite, guidate dagli Stati Uniti intervengono respingendo l'attacco nonostante il coinvolgimento cinese. L'armistizio del 1953 ristabilisce il confine al 38°parallelo.

di Brežnev, sostenitore della dottrina della sovranità limitata (che aveva espresso nel suo discorso al V congresso del Partito Operaio polacco del 1968) e gli insuccessi in Afghanistan, viene mano anche il prestigio militare sovietico, la grave crisi economica favorisce l'ascesa al potere di Gorbačëv (1985) con la sua ambizione di modificare e ammodernare un sistema politico non riformabile a causa della struttura istituzionale che vedeva l'esistenza dello Stato dipendere dall'unico partito esistente. È proprio il processo di "liberalizzazione" a mettere in moto le forze centrifughe che determinano la dissoluzione dell'URSS, processo causato dal drammatico deterioramento delle condizioni di vita della popolazione, dalle disfunzioni del sistema economico sovietico, dal corto circuito amministrativo. Il deficit di flessibilità si sovrappose negativamente ad alcuni mutamenti di natura strutturale. Il progresso tecnologico nel campo delle comunicazioni permise a un numero sempre crescente di persone nel mondo di prendere coscienza dell'enorme distanza sia nel godimento dei diritti politici e delle libertà civili, che nelle condizioni materiali di vita, che separavano i cittadini del mondo occidentale da quelli del blocco sovietico. Le disfunzioni dell'economia pianificata, inoltre, avevano reso intollerabili i costi che il suo mantenimento comportava. E non solo per le "periferie" dell'URSS. Anche per il "centro" politico del Paese il peso di un sistema in cui gli Stati satelliti e le altre Repubbliche Socialiste Sovietiche drenavano sempre più risorse era diventato insopportabile. Il 26 dicembre del 1991 l'Unione Sovietica non esiste più e per la Russia, con il governo di El'cin e del suo ministro dell'Economia Gaidar[3], si apre un processo di trasformazione drammatico al punto che in molti ambienti politici – soprattutto statunitensi – si prevede una sua definitiva scomparsa. L'avvento al potere di Putin nel 2000 ha consentito, con difficoltà, la ricostruzione dello Stato russo con iniziali scelte di politica estera dialoganti e collaborative verso l'Europa e gli Stati Uniti che sono poi alla base del consenso di cui Putin ha goduto diffusamente in patria e all'estero. Ciò nonostante, l'allargamento della NATO ai Paesi dell'Europa orientale (a Gorbačëv era stato garantito "verbalmente" che non sarebbe avvenuto) ha concretamente riproposto la sindrome dell'accerchiamento inducendo la politica estera russa a indirizzarsi verso l'Asia (accordi con la Cina, la Corea del Nord, ecc.) nella ferma convinzione di voler conservare il ruolo di grande potenza sullo scenario internazionale. Gli anni che vanno dal 1985 al 1991 segnano dunque un profondo mutamento del sistema internazionale paragonabile a quello prodotto da una "guerra costituente" (guerra dei

[3] Per approfondire questo tema cfr. EGOR T. GAIDAR, *Il collasso di un Impero. Lezioni per la Russia contemporanea*, a cura di G. Natalizia e A. Giannotti, pref. di A. F. Biagini, pp. 447, Ed. Nuova Cultura, Roma 2017. La traduzione del vol. curata da A. Giannotti nacque da un accordo siglato tra la Fondazione Roma Sapienza, di cui ero presidente, e la Fondazione Gaidar. Egor T. Gaidar (1956-2009), politico, storico, economista è stato uno dei principali ideatori e organizzatori delle riforme economiche dei primi anni Novanta. Sotto la sua guida è iniziata la transizione dall'economia pianificata a quella di mercato.

Trent'anni, guerre napoleoniche, seconda guerra mondiale) in quanto viene riscritto l'ordine internazionale in tutte le sue dimensioni. L'implosione dell'URSS e degli altri Stati del blocco sovietico genera la nascita di nuovi soggetti politici mentre prende forma una concentrazione del potere internazionale – mai registrata prima – con un modello "unipolare" e di "sovranità americana universale", peraltro già immaginata (ma non dichiarata) dopo la seconda guerra mondiale. A tutto ciò si affianca – tra messianismo e *realpolitik* – l'idea di una comunità internazionale composta da Stati con regime liberal-democratico. Ne consegue la possibilità di intervento sotto l'egida delle Nazioni Unite nel conflitto in Kuwait (1990-1991) per ripristinarne la sovranità e l'indipendenza nei confronti dell'invasione dell'Iraq senza peraltro prevedere un *regime change*. Un primo, significativo, mutamento avviene con la guerra in Bosnia-Erzegovina (1992-1995), nel cui ambito viene coniata l'idea di "intervento umanitario", con la risoluzione dell'ONU n.836 la quale, di fronte ai ripetuti massacri (Sarajevo, Srebenica) autorizza l'intervento della NATO contro le truppe della Repubblica serba in Bosnia. La guerra si conclude con gli accordi di Dayton (1995) e consolida negli Stati Uniti la convinzione che alcuni regimi siano fondamentalmente pacifici e rispettosi dei diritti umani (regimi democratici) e altri disinteressati alla sorte delle popolazioni civili (regimi autoritari). L'amministrazione Clinton, di fronte alla "pulizia" etnica messa in atto dalla Serbia in Kosovo (1996-1999) dopo due risoluzioni ONU promuove la missione NATO "Allied Force", la prima contro uno Stato sovrano. I diritti umani diventano centrali nella formulazione della politica estera statunitense, per cui la stabilità internazionale si realizza modificando e sovvertendo lo *status quo* ereditato dalla Guerra fredda. Ne consegue la creazione di uno spazio internazionale dove i diritti umani vengano rispettati attuando il *regime change* per gli Stati refrattari alla democrazia – i così detti "Stati canaglia" (Cuba, Iran, Siria, Corea del Nord, Afghganistan, Iraq, Libia, Sudan). Le conseguenze di una tale impostazione sono facilmente intuibili: in nome dei diritti umani infatti si può intervenire preventivamente annullando di fatto il principio della sovranità nazionale, cioè una delle regole basilari del diritto internazionale. In seguito, l'amministrazione Bush conferma tale impostazione riformulandola secondo il nuovo schema seguito in Iraq con la missione "*Iraqi Freedom*" (marzo 2003-dicembre 2011) affermando che i principi del mantenimento della sicurezza internazionale e della difesa dei diritti umani devono essere perseguiti anche in assenza della legittimazione dell'ONU e anche per vie "unilaterali", al fine di esportare la democrazia. Come sappiamo, tale impostazione della politica internazionale, al tempo stesso messianica e utopistica, ha giustificato una miriade di interventi destinati a vere e proprie operazioni di politica estera volte a garantire forme di egemonia e di "interesse nazionale". Attraverso tale politica gli Stati Uniti, con qualche fondata ragione, hanno inteso incassare il "dividendo" della vittoria nella Guerra fredda suscitando però la formazione di ampie sacche di resistenza che si

sono concretizzate e manifestate attraverso movimenti radicali che di fatto si oppongono alla globalizzazione, al modello unico economico e culturale.

Secondo molti analisti, i Paesi europei alleati degli Stati Uniti non acquisiscono alcun vantaggio dalla fine della Guerra fredda se non la realizzazione dell'unità continentale nella prospettiva di un'Europa democratica. L'Unione Europea si orienta, tra concezioni e progetti diversi, verso un allargamento progressivo finalizzato all'ingresso nella comunità dei Paesi ex socialisti, un atto dovuto perché storicamente e culturalmente europei ma anche per evitare che alcuni conflitti di tipo etnico-nazionale (non superati neppure dal così detto internazionalismo socialista/comunista) potessero riproporsi nel cuore dell'Europa. È stata una scelta politica giusta, anche se non accompagnata da un consistente programma di sostegno economico che ha lasciato a quei Paesi l'onere di ripristinare un sistema economico di mercato con l'imprenditoria privata dopo mezzo secolo di economia pianificata e di "comando" che li aveva impoveriti e costretti all'arretratezza. La prospettiva di poter entrare nel mercato comune europeo usufruendo dei benefici che i sistemi liberal-democratici potevano offrire, non riuscì comunque a evitare il sanguinoso conflitto (1991-2001) tra i Paesi componenti la Federazione jugoslava. Al conflitto pose termine il deciso intervento degli Stati Uniti nell'ottica della dottrina unipolare di cui si è detto. L'inerzia della politica europea è poi incomprensibilmente continuata in tutte le crisi che si sono succedute in Iraq, in Iran, in Siria, mentre l'allargamento a Est della NATO (realizzatosi in tempi molto più veloci rispetto all'ingresso nell'UE) verso i confini russi iniziava a mettere in crisi i rapporti con Putin. Spazi di dialogo e cooperazione si erano infatti aperti a partire dal dicembre 1991 con la costituzione del Consiglio di cooperazione dell'Atlantico del Nord (*North Atlantic Cooperation Council*), poi nel 1994 con l'adesione di Mosca al Partenariato per la Pace (*Partnership for Peace*), quindi nel 1997 con l'approvazione dell'atto costitutivo sulle relazioni reciproche, la cooperazione e la sicurezza (*Nato-Russian Founding Act om Mutual Relation, Cooperation and Security*) e la creazione di un Consiglio congiunto permanente (*Permanent Joint Council*). In conclusione, si riteneva che la cooperazione nel campo della sicurezza internazionale fosse il luogo di incontro di interessi comuni. L'allargamento progressivo della NATO sostenuto dagli Stati Uniti d'America fino a lambire i confini della Russia aveva posto fine a questa fase di collaborazione facendo riemergere nella politica russa – nelle sue varie declinazioni zarista e sovietica – la tradizionale sindrome da "accerchiamento" che finisce per privilegiare i connotati asiatici della variegata composizione etnico-nazionale dell'area storicamente di interesse russo. L'intervento russo nella crisi siriana, per esempio, dimostrava che la nuova dirigenza russa puntava a ricostituire un ruolo e una presenza nella politica internazionale e che dunque non sarebbe rimasta insensibile di fronte a ulteriori allargamenti dell'UE a Paesi, a torto o

ragione, considerati ancora come di interesse strategico (vedi la Georgia o l'Ucraina)[4]. É proprio in questa "terra di confine" che si sta giocando oggi una delle partite più difficili della politica europea costretta a fare i conti anche con una sostanziale modifica della politica estera statunitense. Formalmente, la guerra inizia nel 2022 con l'invasione russa, ma il conflitto sul piano politico-diplomatico, era iniziato nel 2014 quando con le rivolte di piazza venne rovesciato il governo di Janukovič (febbraio 2014). Ma intanto, in Crimea si facevano più insistenti le manifestazioni filorusse al punto che il governo di Mosca ne decreta l'annessione, confermata poi da un referendum non riconosciuto dalla comunità internazionale. Anche in questo caso erano state colpevolmente e superficialmente trascurate alcune scelte della politica estera di Putin, come la lotta al separatismo e il terrorismo in Cecenia dopo il 1999, nonché l'intervento in Georgia nel 2008. La Russia esisteva ancora ed era ben decisa a dimostrarlo al mondo intero. Quando nel 2022 Putin inizia la guerra in Ucraina, L'Europa si allinea alle posizione dell'amministrazione Biden mettendo in atto una politica di sanzioni che danneggiano in primo luogo la propria economia aderendo a una contrapposizione "frontale" con la Russia, mantenuta anche nel presente. L'ascesa alla Casa Bianca di Trump modifica completamente la situazione per il diverso approccio alle questioni internazionali legate al recupero di un ruolo di supremazia politica ed economica degli Stati Uniti. Per raggiungere tali obiettivi, dà luogo a una vera e propria guerra commerciale con l'imposizione – a volte praticata e a volte minacciata – di dazi, e a trattative finalizzate alla chiusura dei due maggiori conflitti in atto, quello israelo-palestinese e quello russo-ucraino, ritenuti come i maggiori ostacoli alla riaffermazione del ruolo degli Stati Uniti che dovranno comunque confrontarsi con le nuove potenze asiatiche come la Cina e l'India. In base a tale prospettiva, la pragmatica politica trumpiana appare allora meno contraddittoria volta a un fine, come è a riportare una forma di equilibrio in Medio Oriente che non può prescindere dall'esistenza dello Stato di Israele e a tentare di allentare lo stretto rapporto tra la Russia e la Cina che hanno siglato un accordo congiunto per una *partnership* senza limiti e un rapporto di amicizia a partire dalle prime manovre militari congiunte del 2012, un capovolgimento totale della tradizionale ostilità tra quelle due realtà sia in epoca Imperiale (Impero zarista e Impero cinese) che in epoca comunista. Rispetto alla situazione medio-orientale l'azione di Trump nel conflitto russo-ucraino si è rivelata estremamente più complessa nonostante

[4] Cfr. *Eredità del XX secolo e questioni di politica internazionale,* Introduzione di A.F. BIAGINI, Cosenza 2002. La controversia con l'Ucraina nasce già nel contesto della "Russia tra guerra e rivoluzione" (Biagini, 1983) e l'istituzione della Repubblica socialista sovietica ucraina, indicata da Vladimir Putin, nel suo discorso del luglio 2021, come l'"errore" di Lenin e dell'Unione Sovietica, origine e causa dei successivi eventi (Putin, 2021). Nazionalismo, antirussismo e le persecuzioni staliniane sono elementi di contrapposizione non superabili. Una piena riconciliazione non avverrà neppure con la decisione (quanto meno discutibile) di Nikita Chrúščëv di attribuire l'amministrazione della Crimea all'Ucraina la quale con l'annessione delle terre ex polacche e romene – assume la rilevanza di un territorio strategico di primo livello.

l'enfasi attribuita all'incontro in Alaska (agosto 2025) con il *leader* russo ben deciso a non perdere i vantaggi conseguiti sul terreno, con richieste decisamente maggiori rispetto a quelle formulate all'inizio del conflitto. Tali difficoltà hanno indotto Trump a modificare velocemente il proprio atteggiamento tanto che ha stabilito ulteriori sanzioni alla Russia e ha deciso di lasciare ai Paesi europei il compito di provvedere da soli alla soluzione del problema che inevitabilmente comporta responsabilità e reperimento di risorse per un costoso riarmo. A fronte di tale realtà complessa, è difficile prevedere i risultati di tale linea politica, mentre in controtendenza crescono i segnali di un nuovo assetto – propugnato dai BRICS - opposto ai modelli liberal-democratici dei paesi occidentali e alla visione unipolare (o bipolare) del sistema internazionale. All'iniziale alleanza tra Brasile, Russia, India e Cina si sono aggiunti il Sudafrica e la Turchia. Nel 2024 (XVI vertice a Kazan presieduto da Putin) si sono aggiunti Egitto, Emirati Arabi Uniti, Etiopia, Iran e nel 2025 (XVII vertice a Rio de Janeiro) si registra l'ingresso dell'Indonesia. Una organizzazione, dunque, che inevitabilmente condizionerà il sistema delle relazioni internazionali future raccogliendo al suo interno approssimativamente oltre il 40% della popolazione mondiale, il 20% del PIL e circa il 20% del commercio internazionale .

ÎNTÂLNIRI – DEZBATERE /
INCONTRI – DIBATTITO

Come la de-istituzionalizzazione cambia il quadro interpretativo di "Comparing Media Systems"

Paolo Mancini*

Rezumat. Despre activitatea profesorului Paolo Mancini și acest studiu. Geometrii variabile de Sabina Addamian**

În literatura științifică recentă, având în vedere dezvoltarea extrem de rapidă a diverselor discipline, se răspândește obiceiul de a cita în principal contribuții produse în ultimii cincizeci de ani sau puțin mai mult. Listele bogate de referințe bibliografice care apar la sfârșitul volumelor și articolelor, adesea de un interes incontestabil și o relevanță științifică notabilă, fac uneori dificilă luarea în considerare și reexaminarea critică a impactului acelor lucrări definite astăzi ca fiind seminale sau capabile să lase o amprentă fundamentală și de neșters asupra istoriei studiilor în domenii disciplinare individuale.

Cu atât mai lăudabilă este, așadar, decizia de a reciti și actualiza, treizeci de ani mai târziu, o contribuție esențială la analiza și înțelegerea relațiilor dintre sistemele politice și sistemele informaționale, cum ar fi Compararea sistemelor media. Trei modele de mass-media și politică, scrisă de Paolo Mancini și Daniel C. Hallin și publicată în 2004 (același an în care s-a născut Facebook, o coincidență care astăzi pare aproape premonitorie) de Cambridge University Press.

Această recitire a fost realizată de Paolo Mancini cu ocazia *lectio magistralis* pe care a ținut-o la Departamentul de Jurnalism și Media Digitală al Universității Babeș-Bolyai. Autorul însuși relatează în contribuția care urmează considerațiile dezvoltate, care au stârnit interesul viu al studenților și profesorilor. Conceptul de dezinstituționalizare, aplicat atât politicii, cât și mass-media, a fost cheia înțelegerii relevanței unei metodologii și a rezultatelor unei lucrări care continuă să constituie un punct de referință pentru analiza relațiilor dintre sistemele informaționale și sistemele politice în democrațiile occidentale.

* Ex professore ordinario di comunicazione. Dipartimento di scienze politiche. Universita di Perugia. E-mail: paolo.mancini@unipg.it.

** Profesoară de comunicare, marketing, strategia conținutului, Universitatea Roma Tre. E-mail: sabina.addamiano@gmail.com.

Intervenția Profesorului Mancini se înscrie în relația de colaborare fructuoasă stabilită de subsemnatul în urmă cu peste un deceniu cu Universitatea Babeș-Bolyai și, mai precis, cu Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării și Departamentul de Jurnalism și Media Digitală al acesteia. Această relație a beneficiat și de experiența didactică acumulată de autor la Universitatea din Perugia (2003-2011) ca profesor de Strategii și Politici de Marketing și Comunicare Corporativă la cursurile de licență în Științe ale Comunicării și Comunicare Instituțională și Corporativă, coordonatorul cărora era Paolo Mancini la acea vreme.

În ultimii ani, atât FSPAC, cât și Facultatea de Științe Politice a Universității din Perugia au întreprins un proces amplu și profund de inovare care a afectat domeniile predării și cercetării, colaborările cu diverse discipline din contextul teritorial și care a condus la o deschidere decisivă către analiza dimensiunii digitale a informației și a relațiilor acesteia cu sistemele politice. Prof. Marco Mazzoni, actualul coordonator al Masterului în Comunicare Publică, Digitală și Corporativă din Perugia, a salutat, așadar, prompt și cu mare interes deschiderea unei relații cu FSPAC.

Colaborarea stabilită a făcut posibilă, așadar, *lectio magistralis* susținută de Paolo Mancini în ianuarie anul trecut, precum și încheierea unui Acord Erasmus+ între UBB și Universitatea din Perugia, care implică profesori și studenți până la nivelul studiilor doctorale. Prof. Andreea Mogoș, Prodecan al FSPAC, a mers la Perugia în februarie anul trecut pentru a susține câteva prelegeri despre structura sistemului media din România și pentru a dezvolta o analiză comparativă critică a sistemelor italian și românesc. Discursurile sale au ilustrat cu o atenție deosebită structurile de proprietate din industria informațională, rolul presei, structura programelor de televiziune și radio și analiza statutului jurnaliștilor, stârnind un mare interes din partea studenților Universității și ai Centrului Italian de Studii Avansate pentru Formare și Actualizare în Jurnalism de Radio și Televiziune.

Profunzimea diacronică a analizei dezvoltate de Paolo Mancini în lucrarea sa *lectio magistralis*, ilustrată în paginile următoare, este, așadar, fericit integrată cu oportunitatea de a citi evenimentele socio-politice și mediatice actuale din Italia și România dintr-o perspectivă riguroasă, fertilă în întrebări ulterioare și oportunități de predare și cercetare comună. Acestea apar din comparația dintre două țări cu o tradiție seculară de relații și schimburi fructuoase, care trăiesc acum un nou sezon intens într-un context geopolitic global în rapidă evoluție. Analiza critică a sistemelor politice și tranziția de la „media tradițională" la informația digitală, revizuirea perspectivei metodologice și consolidarea relațiilor științifice apar cu atât mai importante într-un moment istoric în care pericolul afirmării unor bule informaționale din ce în ce mai individualizate pune în pericol, în fiecare dintre noi, capacitatea de a pune întrebări și de a integra diferite abordări și

puncte de vedere în analiza fenomenelor socio-politice și a relațiilor acestora cu sistemele informaționale.

Riassunto. Sull'attivita del professore Paolo Mancini e i'importanza di questo studio. Geometrie variabili, di Sabina Addamiano[***]

Nella letteratura scientifica recente, dato anche il rapidissimo sviluppo delle diverse discipline, si va diffondendo la consuetudine di citare prevalentemente contributi prodotti nei cinque-dieci anni precedenti o poco più. I ricchi elenchi di riferimenti bibliografici che compaiono alla fine di volumi e articoli, spesso di indubbio interesse e notevole rilevanza scientifica, rendono però a volte difficoltoso considerare e riesaminare criticamente l'impatto di quei lavori oggi definiti *seminal*, ovvero capaci di lasciare un segno fondamentale e indelebile nella storia degli studi dei singoli ambiti disciplinari.

Tanto più lodevole appare quindi la decisione di rileggere e attualizzare, trent'anni dopo, un contributo imprescindibile per l'analisi e la comprensione delle relazioni tra sistemi politici e sistemi dell'informazione quale *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics*, scritto da Paolo Mancini e Daniel C. Hallin e pubblicato nel 2004 (lo stesso anno della nascita di Facebook, una coincidenza che oggi appare quasi premonitrice) da Cambridge University Press.

Tale rilettura è stata effettuata da Paolo Mancini in occasione della *lectio magistralis* da lui tenuta presso il Departamentul de Jurnalism și Media Digitală dell' Università Babeș-Bolyai. Delle considerazioni sviluppate, che hanno raccolto il vivissimo interesse di studenti e docenti, dà conto lo stesso autore nel contributo che segue. Il concetto di *de-istituzionalizzazione*, applicato sia alla politica sia ai mass media, ha costituito la chiave di lettura per valutare l'attualità di una metodologia e i risultati di un lavoro che continua a costituire un punto di riferimento per l'analisi delle relazioni tra sistemi dell'informazione e sistemi politici nelle democrazie occidentali.

L'intervento del Professor Mancini si colloca all'interno del proficuo rapporto di collaborazione istituito dalla sottoscritta oltre un decennio fa con l'Università Babeș-Bolyai, e più specificamente con la Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării e il suo Departamentul de Jurnalism și Media Digitală. Tale rapporto ha benenficiato anche dell'esperienza didattica svolta da chi scrive presso l'Università degli Studi di Perugia (2003-11) quale docente di *Marketing* e *Strategie e Politiche della comunicazione di impresa* presso i Corsi di Laurea in Scienze della Comunicazione e Comunicazione Istituzionale e di Impresa, dei quali Paolo Mancini era a quel tempo Coordinatore.

[***] Professoressa di comunicazione, marketing, strategia dei contenuti. Università Roma Tre. E-mail: sabina.addamiano@gmail.com.

Negli anni recenti, sia FSPAC sia la Facoltà di Scienze Politiche dell'Ateneo perugino hanno intrapreso un processo di innovazione ampio e profondo che ha investito gli ambiti della didattica e della ricerca, le collaborazioni con i diversi soggetti del contesto territoriale, e che ha provocato l'apertura decisa all'analisi della dimensione digitale dell'informazione e delle sue relazioni con i sistemi politici. Il Prof. Marco Mazzoni, attuale Coordinatore del Corso di Laurea magistrale in Comunicazione pubblica, digitale e di impresa a Perugia, ha accolto quindi prontamente e con grande interesse l'apertura di una relazione con FSPAC.

La collaborazione istituita ha quindi reso possibile la lectio magistralis tenuta da Paolo Mancini nello scorso gennaio, nonché la stipula di un Accordo Erasmus+ tra UBB e l'Ateneo perugino che coinvolge docenti e studenti fino al livello degli studi dottorali. La Prof.ssa Andreea Mogoș, Prodecano di FSPAC, si è recata a Perugia nello scorso febbraio per tenere alcune lezioni sulla struttura del sistema dei media in Romania e sviluppare un'analisi critica comparata dei sistemi italiano e rumeno. I suoi interventi hanno illustrato con particolare attenzione gli assetti proprietari dell'industria dell'informazione, il ruolo della stampa, la struttura dei palinsesti televisivi e radiofonici e l'analisi dello status del giornalista, suscitando grande interesse da parte degli studenti dell'Ateneo e del Centro Italiano di Studi Superiori per la Formazione e l'Aggiornamento in Giornalismo Radiotelevisivo.

La profondità diacronica dell'analisi sviluppata da Paolo Mancini nella sua lectio magistralis, illustrata nelle pagine che seguono, si integra dunque felicemente con l'opportunità di leggere le vicende sociopolitiche e mediatiche odierne d'Italia e Romania da una prospettiva rigorosa e feconda di ulteriori interrogativi e opportunità di didattica e ricerca comune. Questi sorgono dal confronto tra due Paesi con una tradizione plurisecolare di relazioni e scambi fruttuosi che oggi vivono una nuova, intensa stagione in un contesto geopolitico globale in rapidissima evoluzione. Analisi critica dei sistemi politici e della transizione dai "legacy media" all'informazione digitale, revisione della prospettiva metodologica e rafforzamento delle relazioni scientifiche appaiono quindi tanto più importanti in un momento storico in cui il pericolo dell'affermarsi di bolle informative sempre più individualizzate mette a rischio, in tutti e in ciascuno, la capacità di porsi domande e di integrare approcci e punti di vista diversi nell'analisi dei fenomeni socio-politici e delle loro relazioni con i sistemi dell'informazione.

Questo mio intervento costituisce un tentativo di aggiornare al nuovo mondo digitale il nostro volume "Comparing Media Systems, Three Models of Media and Politics" scritto assieme a Dan Hallin e pubblicato nel 2004. Addirittura abbiamo iniziato a

scrivere questo libro ben sette anni prima, cioè nel 1997, e a quel momento Internet non esisteva o stava soltanto emettendo i suoi primi vagiti. Ovviamente da quel momento molte cose sono cambiate e lo schema interpretativo, e le sue conseguenze, che noi proponevamo in quel momento richiede di essere aggiornato. Non è un caso che quando parliamo di questo libro che ha avuto una buon successo in tanti paesi, ci viene posta la stessa domanda "riscrivereste lo stesso libro oggi". La risposta è quasi sempre: no. Scriveremmo un libro diverso. Ci sono stati troppi drammatici cambiamenti prodotti dalla rivoluzione digitale tanto che oggi i contenuti del libro sarebbero diversi. E' ovvio, ci sono stati cambiamenti anche in altri campi, ma quelli prodotti dalla rivoluzione digitale sono effettivamente cambiamenti epocali, nella politica e nella società in generale, che disegnano un diverso ecosistema mediale. Insomma rispetto al 1997 e poi anche rispetto al 2004 ci troviamo in presenza di un mondo nuovo.

Anche se la proposta metodologica che avanzavamo nel libro può rimanere in linea di massima la stessa, alcune delle variabili che proponevamo di studiare hanno bisogno di qualche aggiornamento.

A questo proposito è necessario che io faccia riferimento più esplicito ai contenuti di "Comparing Media Systems": nel libro c'erano due parti abbastanza distinte. Intanto l'oggetto dello studio comparativo era il rapporto tra mass media e politica in diciotto democrazie occidentali europee e nord-americane. Nella prima parte proponevamo uno schema interpretativo per studiare le possibili differenze tra paesi. Lo schema prevedeva l'analisi di due insiemi di variabili: variabili dei mass media e variabili politiche. Nella seconda parte, quella che, contrariamente ai nostri propositi, più ha suscitato interesse in tanti altri osservatori proponevamo, dopo l'applicazione delle succitate variabili analitiche, tre modelli di giornalismo riscontrabili nelle diciotto democrazie occidentali studiate: il modello democratico corporativo o dell'Europa centro settentrionale, il modello pluralista polarizzato o dell'Europe mediterranea, il modello liberale o nordatlantico.

Oggi ambedue le parti del nostro libro hanno bisogno di un qualche aggiornamento ed è ciò che cercherò di fare in questo breve saggio soprattutto per quanto riguarda la relazione tra mass media e politica nelle democrazie occidentali. Qui infatti, con la rivoluzione digitale, si verifica quello che in diversi miei interventi ho definito processo di de-istituzionalizzazione secondo il quale con la rivoluzione digitale avviene uno spostamento di funzioni sociali da istituzioni consolidate con più o meno rigida organizzazione e gerarchia a singoli cittadini più o meno isolati tra di loro. Tale processo avviene sia nel campo dei mass media che nel campo della politica.

Per quanto riguarda questo secondo campo ci stiamo progressivamente muovendo da strutture organizzate della politica, in primo luogo i partiti di massa che hanno caratterizzato gli ultimi due secoli delle democrazie occidentali e da strutture statali

anch'esse consolidate in grado di distribuire servizi e di assicurare un contesto regolamentare capace di determinare consenso e partecipazione a forme di partecipazione politica che due studiosi italiani hanno definito "non elite and more unconventional" (Mattoni – Ceccobelli, 2018). In primo luogo i movimenti sociali identificano questa nuova forma di partecipazione politica, ma anche altre forme di coinvolgimento personale nella politica tendono oggi a sostituire quelle forme di identificazione in ideali, simboli e occasioni di aggregazione che prendevano corpo soprattutto nei partiti di massa che, ad oggi, in larga parte delle democrazie occidentali si sono drammaticamente indebolite fino a scomparire.

Il processo di de-istituzionalizzazione è ancora più evidente nel campo della comunicazione dove informazioni, commenti ed interazioni sono sempre più spesso affidati ai social media che tendono a sostituirsi a strutture di comunicazione organizzate e gerarchizzate quali le testate giornalistiche, i cosiddetti "legacy media". Oggi ognuno di noi è in grado di prendere parte e di influenzare il dibattito pubblico grazie ai social media, possiamo far circolare nuove informazioni, commentare, concordare o dissentire. Non c'è bisogno di essere parte di organizzazioni o gruppi: la mia opinione ha libera circolazione aldilà di controlli o censure. Questa è la de-istituzionalizzazione che prende sempre più corpo grazie alle opportunità offerte dalla digitalizzazione.

Di concerto con questo processo di de-istituzionalizzazione si accresce la volatilità politica: oggi assistiamo alla drammatica scomparsa, o al drammatico indebolimento dei tradizionali e consolidati partiti di massa; nuove formazioni politiche appaiono per scomparire in un brevissimo lasso di tempo, molto spesso tali formazioni si sviluppano attorno e grazie a singoli uomini politici e in occasione di specifiche competizioni elettorali. E' ciò che succede in larga parte delle democrazie occidentali. Lo stesso dibattito pubblico è preda di cambiamenti repentini, di climi d'opinione cangianti e sottoposti a cambiamenti altrettanto repentini.

La personalizzazione della politica accompagna la scomparsa o l'indebolimento delle tradizionali formazioni politiche costruite attorno a forti appartenenze di carattere culturale e ideologico. Sempre più spesso singoli "imprenditori" politici, spesso provenienti dall'esterno della politica, costruiscono formazioni dalla vita breve e spesso legate a singole contingenze.

Volatilità e personalizzazione contribuiscono a determinare un'accentuata frammentazione dell'intero quadro politico con una pluralità di soggetti, spesso, come detto, dalla vita breve che rendono il processo decisionale più difficile, complesso e farraginoso.

Ed infine la de-istituzionalizzazione è alla radice della sempre più accentuata polarizzazione della politica. L'assenza di controllo, legata alla progressiva scomparsa di strutture gerarchiche organizzate, unita anche alla necessità di emergere in un quadro complessivo più affollato e frammentato spingono per l'assunzione di immagini e

linguaggi eclatanti e forti in grado di affermarsi appunto in una sempre più affollata platea di messaggi e soggetti.

Ora occorre vedere come tutto questo incide e modifica lo schema interpretativo che avevamo proposto in "Comparing Media Systems".

Molti avevano definito "istituzionale" il nostro approccio interpretativo in quanto era incentrato in larga parte sul ruolo e sull'importanza di alcune istituzioni come i partiti politici, lo stato, le organizzazioni sindacali e di categoria in grado di influenzare in maniera importante la relazione tra mass media e politica. Ora, da quanto detto fin qui dovrebbe apparire chiaro che oggi, con la rivoluzione digitale, il ruolo delle istituzioni tende progressivamente a decrescere ed anche la loro influenza sul lavoro giornalistico diminuisce.

Di conseguenza alcune delle variabili che avevamo proposto per l'analisi comparativa della relazione tra mass media e politica vanno riviste. Innanzitutto va ripensata la categoria del parallelismo politico che è stata interpretata da molti studiosi come la variabile principale della nostra proposta interpretativa. Per parallelismo politico intendiamo la sovrapposizione tra mass media e politica, quanto cioè i singoli media tendono ad identificarsi in singole visioni politiche.

La volatilità che caratterizza l'era digitale rende questa variabile interpretativa quasi inapplicabile. Il parallelismo politico che noi osservavamo si basava infatti su una consolidata stabilità delle istituzioni politiche: i rapporti tra mass media e politica si potevano stabilire soprattutto grazie a continuità di rapporti, alla stabilità di relazioni sia nell'ambito dei rapporti personali che soprattutto sulla condivisione di specifiche visioni politiche. Oggi questa stabilità viene meno ed è pressochè impossibile stabilire connessioni di lungo termine tra soggetti che nascono e spariscono nel giro di poco tempo (le organizzazioni politiche) e chi produce informazione e che sempre meno è parte di organizzazioni consolidate. La categoria del parallelismo politico che, come detto, era risultata molto importante nell'applicazione empirica del nostro schema interpretativo, va oggi rivista.

Come abbiamo detto, con la rivoluzione digitale, ed ancor prima con il sempre maggior peso della televisione, le istituzioni politiche cambiano radicalmente e risultano sempre meno importanti nella loro relazione con l'informazione. Si indeboliscono, fin quasi a scomparire, le grandi costruzioni culturali ed ideologiche che indirizzavano l'azione dei partiti politici ed anche di larga parte delle organizzazioni mediali. I legami con singole figure politiche sono perlopiù di carattere contingente, legate spesso a singole occasioni e, in ogni caso, non costruite sulla condivisione di immaginari politici in grado, appunto, di indirizzare il lavoro degli attivisti così come quello dei giornalisti.

Nel nostro schema interpretativo il livello di professionalizzazione del personale giornalistico aveva un posto importante: in larga parte tale livello dipendeva dalle

istituzioni giornalistiche di appartenenza, dalle organizzazioni professionali, dai sindacati nonché dalle istituzioni deputate a controllare e valutare i livelli deontologici della professione. La de-istituzionalizzazione facilita ed incentiva una partecipazione frammentata e, per così dire, selvaggia al dibattito pubblico al di fuori di qualsiasi organizzazione o appartenenza ad istituzioni organizzate. Educare e professionalizzare i milioni di potenziali attori del dibattito pubblico è cosa impossibile ed impossibile è anche controllare i loro livelli e le loro performance deontologiche. L'incentivazione e il controllo di standards deontologici è dunque impossibile con la de-istituzionalizzazione.

Ma soprattutto è lo stato e le sue istituzioni che escono penalizzate dalla de-istituzionalizzazione: infatti assistiamo accanto a de-istituzionalizzazione ad un processo di re-istituzionalizzazione per cui alcune, se non molte delle funzioni, soprattutto di regolazione, finora svolte dallo stato vengono trasferite ad altre istituzioni perlopiù di carattere privato quali sono le grandi corporazioni dell'era digitale: Google, Facebook, X, ecc.

Basti pensare al divieto comminato a Donald Trump dopo le elezioni presidenziali USA del 2016. Tale divieto è stato un caso esemplare di re-istituzionalizzazione: è stato deciso da Facebook, un'organizzazione privata e non da un'istituzione pubblica quale il Congresso o altro.

E' un caso esemplare di re-istituzionalizzazione che dimostra, anch'esso, come una delle variabili analitiche da noi proposte, quella dello stato, debba assumere un posto ed un'importanza diversa nell'analisi comparativa.

RECENZII / RECENSIONI

Emanuela Costantini, *Carlo Fasciotti e la vita politica italiana ed europea (1870-1958)*, Editrice Rubbettino, colana „Studi Internazionali", Soveria Mannelli, 2024, 189 pagini

Ion Cârja

Emanuela Costantini face parte dintr-o direcție de cercetare a istoriografiei italiene cunoscută ca „istoria Europei orientale", instituționalizată sub acest nume de multă vreme, în structurile universitare și de studiu din peninsulă. Ilustrată de nume de prestigiu din generațiile mai vechi sau mai noi de istorici, precum Angelo Tamborra, Francesco Guida, Rita Tolomeo, Pasquale Fornaro, Armando Pitassio, Alberto Basciani, Antonio D'Alessandri, Stefano Santoro ș.a., istoria părții central-răsăritene a continentului european a beneficiat de contribuții de cel mai mare interes grație acestor preocupări ale istoriografiei italiene[1]. Istoria și civilizația din spațiul românesc constituie un capitol distinct al acestui șantier de cercetare, avut în vedere și de autoarea cărții de față, Emanuela Cosntantini, care a publicat două volume importante pe această problematică, primul, apărut în anul 2005, se referă la orientarea de extremă dreapta în rândurile unei părți ale intelectualității românești din perioada interbelică[2], în timp ce a doua are în vedere „capitala imaginată" – evoluția orașului București în perioada formării și consolidării statului național român[3].

Încadrată la Universitatea din Perugia, Emanuela Costantini face parte, așadar, din acest grup al istoricilor italieni pe care îi putem numi „românișți", experți în istorie românească, și care contribuie în mod substanțial la dezbaterea istoriografică internațională profilată pe istoria Europei central-răsăritene și, respectiv, istoria românilor. O contribuție monografică ne propune colega Costantini și de această dată, în conținutul cărții pe care o prezentăm, dedicată unui diplomat italian, Carlo Fasciotti, care

---

[1] O trecere în revistă a acestei direcții de cercetare a se vedea în articolul *Sub semnul lui Clio, la cumpăna dintre milenii. Teme și problematici de istorie românească în istoriografia italiană, 1990-2025*, publicat în numărul de față al Anuarului Institutului de Studii Italo-Român.

[2] Emanuela Costantini, *Nae Ionescu, Mircea Eliade, Emil Cioran. Antiliberalismo nazionalista alla periferia d'Europa*, Morlacchi Editore, Perugia, 2005.

[3] Idem, *La capitale immaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830-1940)*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2016, apărută și în limba română la Editura Polirom din Iași, în anul 2019.

a intersectat în evoluția carierei sale România într-o perioadă crucială a istoriei sale moderne, personajul fiind ambasador la București în anii Primului Război Mondial.

Istoria familiei Fasciotti (ramura paternă) și Gneco (ramura maternă), în care s-a născut personajul central al cărții de față, pare să rezume geneza statului național italian, ne spune autoarea la începutul primului capitol al volumului. Carlo Fasciotti (1870-1978) s-a născut la Udine în 28 decembrie 1870, ambii părinți provenind din familii cu puternice tradiții liberale. A petrecut în tinerețe perioade lungi la Tunis, unde tatăl său a deținut funcția de consul general al Italiei, fiind prieten cu Constantino Nigra, un colaborator apropiat al lui Camillo Cavour. A absolvit studii de drept la Roma în anul 1895. Și-a început cariera diplomatică ocupând un post la reprezentanța Italiei din Viena, în anul 1896, apoi la cea din Atena, în anul 1894, precum și la consulatul italian din Creta, cu titlu temporar, în anul 1905. Un capitol consistent al activității și carierei sale în diplomație s-a derulat în perioada 1911-1919, când a ocupat funcția de ambasador („ministru extraordinar și plenipotențiar") în România, iar din 1919-1922 în Spania. A intrat în conflict cu regimul fascist și s-a retras din viața publică[4].

Cartea pe care ne-o propune Emanuela Costantini conține o secțiune de început, dedicată considerațiilor introductive, urmate de cinci capitole, concluzii, referințe bibliografice și indice onomastic. Structura lucrării urmează, în esență, parcursul de carieră al personajului studiat, astfel, dacă în primul capitol se vorbește despre familie, contextul istoric în sens larg, în care avem ca fundal trecerea de la Italia pre-unitară la formarea statului național și, respectiv, formația lui Carlo Fasciotti, „un diplomat de generație nouă". Capitolul al doilea se referă la „perioada greacă", la Atena și Creta, care au fost pentru Fasciotti „ani de creștere". Cea mai mare pondere în conținutul cărții este reprezentată de activitatea lui Fasciotti în România, de care se ocupă capitolele 3 și 4 ale volumului. Ultimul capitol, intitulat semnificativ *Apusul unui liberal: de la sfârșitul carierei la moarte*, trece în revistă activitatea diplomatică a lui Fasciotti în Spania, finalul carierei sale în perioada fascistă și activitatea pe care a desfășurat-o „bătrânul liberal" în Italia post-belică.

Cariera diplomatică a lui Fasciotti a intersectat, așadar, într-o manieră substanțială România, fiind „la post" în București, ca ministru extraordinar și plenipotențiar într-o perioadă crucială pentru istoria modernă a statului român, anii „Marelui Război". Cartea se ocupă, astfel, pe larg, de activitatea acestuia în capitala vechiului regat al României, devenit de la 1918 România Mare, precum și de relațiile politico-diplomatice dintre cele două țări, România și Italia, în vremuri de pace și în anii de război. Cele două capitole, 3 și 4, care prezintă activitatea sa în România, sunt o foarte bogată contribuție la

[4] *Idem*, *Carlo Fasciotti e la vita politica italiana ed europea (1870-1958)*, Editrice Rubbettino, Soveria Mannelli, 2024, pp. 15-39 sq. Vezi și: https://ro.wikipedia.org/wiki/Carlo_Fasciotti, accesat în 23.10.2024.

întregirea biografiei lui Fasciotti și, deopotrivă, la istoria relațiilor politico-diplomatice și culturale dintre cele două țări, în cel de al doilea deceniu al secolului XX. Bazându-se pe fonduri de arhivă din Italia și din România, precum și pe o bogată literatură secundară, autoarea scrie în aceste două capitole nu numai despre interesele și opțiunile celor două state, despre integrarea lor în dinamica relațiilor internaționale europene înainte de prima conflagrație mondială și în timpul acesteia, ci și despre instituțiile menite să prezerve identitatea și cultura italiană în România, așa cum au fost școlile și bisericile cu care trebuia înzestrată comunitatea italiană din țara noastră. Carlo Fasciotti s-a implicat masiv în proiectul construirii Bisericii Italiene din București, de pe Bulevardul Nicolae Bălcescu, realizată în anii 1915-1916, un simbol al italianității în „țara soră", „de gintă latină", România.

Prin acest volum monografic, istoriografia relațiilor italo-române se îmbogățește cu o contribuție de bună calitate, de care vor trebui să țină seama cercetările viitoare, interesate de această direcție de studiu.

Gheorghe Mândrescu, *Patrimoniu Sfânt.* Recenzie publicată în ziarul *Făclia* din Cluj-Napoca, la 10 ianuarie 2023

Mircea Popa

Deși apărută în 2020 la Editura Presa Universitară Clujeană, cartea *Patrimoniu sfânt*, semnată de Gh. Mândrescu, mi-a parvenit abia acum. E o carte mozaicată, compusă din amintiri, rapoarte, însemnări zilnice, corespondențe, comunicări, articole de presă, atitudini, propuneri, inițiative etc., care dau seama despre bogata activitate a profesorului nostru care a ocupat la un moment dat o funcție importantă la Academia di Romania din Roma, și nu numai. În mod simbolic, ea se deschide cu gândurile istoricului de artă așternute pe hârtie în decembrie 1989, când ne-am eliberat de comunism, permițând studioșilor și specialiștilor din varii domenii o altfel de relaționare cu străinătatea. Dacă Sinistra nu mai aprobase în anii deceniului satanic (80-89), doar cu mici excepții plecări ale intelectualilor în străinătate, după 1990 situația s-a schimbat radical, înregistrându-se o adevărată foame de Occident, tradusă prin varii oportunități, dintre care pe un plan de interes național s-a situat Academia noastră de la Roma.

Ca om care a prețuit toată viața muzeul și patrimoniul național din pictură, arhitectură, istorie, artă (în momentul de față redactează o revistă de relații româno-italiene), Gh. Mândrescu își îndeplinește munca de conducere de la Roma în condiții exemplare, cartea sa fiind o icoană fidelă a modului în care această misiune a fost îndeplinită, o dovadă a unei adevărate dăruiri pentru munca specializată, pentru efortul constructiv al nației de a-și pregăti noile generații de specialiști. Cine va dori să cunoască pe viu munca efectivă depusă de profesorul clujean pentru reluarea tradiției începute după Marea Unire de N. Iorga și V. Pârvan, cartea aceasta îi va fi de mare ajutor. Anii în care el a fost vicedirector al venerabilei instituții de la Roma au coincis cu eforturile conjugate ale oamenilor din țară de a contribui la reașezarea României pe locul dobândit în interbelic, atât prin încercarea de a trimite la studii sau la specializare tot mai numeroși bursieri români, de care profesorul clujean s-a îngrijit cu mult zel și tragere de inimă. Stau mărturie mulțimea de simpozioane, conferințe, expoziții, întâlniri sub semnul artei, pe care le-a organizat sau patronat în colaborare cu prestigioase instituții italiene, aducând sub aceeași cupolă tineri învățăcei și maeștri specialiști, din țară și din

străinătate, în așa fel ca sejurul acestora să fie cât mai benefic, punte de legătură și de contacte profitabilă de ambele părți.

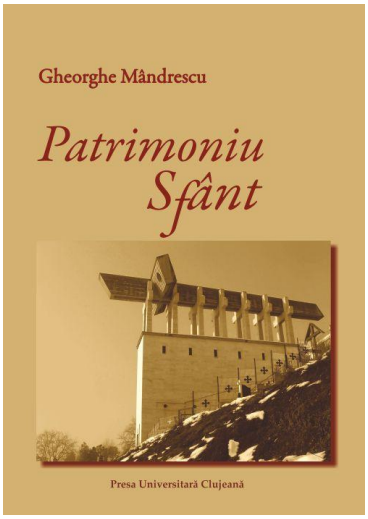
Numeroase nume de specialiști circulă prin spațiul cărții, consemnările jurnalului său trimit la eforturile permanente de a face din instituția sa un adevărat centru de cultură, fapt subliniat și prin reluarea revistei Centrului, de care nu s-a ocupat nimeni ani de zile. Gh. Mândrescu dezvoltă o rețea intensă de relații cu Ministrul Culturii din țară, cu alte institute culturale din străinătate, acordând acestor bursieri spațiul de manifestare dorit, dar și o casă funcțională, într-o mare familie românească de peste hotare. Mulțimea specialiștilor din țară și din Republica Moldova, care îi trec pragul, venind pentru manifestări culturale organizate de el sau de alte foruri de cultură, îi dă prilejul să consemneze date și impresii care pot oricând să fie utilizate într-o viitoare carte a culturii românești peste hotare. În același timp, este vizibil efortul depus pentru crearea unei atmosfere propice de lucru, a unui cadru cât mai favorabil muncii bursierilor noștri (bursele V. Pârvan și N. Iorga), dar și a numeroșilor invitați din țară, care au beneficiat de contacte culturale și științifice utile, despre care autorul oferă date deosebit de prețioase pentru o viitoare istorie a instituției, dar și pentru CV-ul celor care i-au fost oaspeți pe o perioadă mai mare sau mai mică.

Legătura cu țara și cu oamenii ei este permanentă, iar informațiile furnizate, inclusiv rapoarte, note informative, scrisori, fac dovada unui moment de mare importanță din viața noastră universitară și academică. Temele luate în discuție alternează uneori cu notații de jurnal despre călătoriile sale prin lumea orașelor și siturilor arheologice, a muzeelor, sau numai a unor centre valoroase de turism internațional, unde prezența românească a lăsat roade bogate.

În concluzie, avem de-a face cu o carte de mare interes științific, cu referințe utile despre oameni și locuri memorabile din Italia, despre acțiuni culturale unice în istoria acestei instituții. Reținem ca benefice numeroasele impresii și atitudini ale autorului despre o mulțime de probleme de ordin patrimonial, care, la vremea aceea, dar și mai târziu, au constituit veritabile sugestii pentru o bună organizare, ce pot fi puse în practică în viitor. Plaja problemelor culturale, a celor de artă și a preocupărilor autorului nu se limitează la Italia, la Roma și Veneția, ci vizează și situația bisericilor de lemn din țară, rolul muzeelor ca etalon de cultură, impresii despre castelul de la Bonțida sau despre biserica evanghelică din Bistrița, despre spiritul nefast al lui Roller în istorie, despre cenzură și autocenzură, despre Comisia Monumentelor Istorice sau despre modelul Virgil Vătășanu, creatorul Școlii clujene de specialiști în domeniu. Mulțimea problemelor dezbătute de autor e copleșitoare și parcurgerea ei echivalează cu o binevenită formă de inițiere în arta relațiilor culturale la nivelul secolului XXI.

Patrimoniul sfânt, tratat de Gheorghe Mândrescu.
Sâm, 01/31/2026 - 10:26 apărut în *Răsunetul. Cotidianul bistrițenilor de oriunde*, Bistrița

Victor Știr

Cartea *Patrimoniul sfânt* de Gheorghe Mândrescu a apărut în anul 2020, la Editura Presa Universitară Clujeană și este o lucrare care se ocupă cu acribie de situația patrimoniului românesc după cel de Al Doilea Război Mondial, urmărind istoric parcursul suprapunerii legislației sovietice aduse de noua administrație ideologizată după ocuparea țării.

Gheorghe Mândrescu este român basarabean de origine, născut la Glodeni, în 25 ianuarie 1943; a urmat liceul la Bistrița, Facultatea de Istorie-filozofie la Universitatea Babeș- Bolyai din Cluj-Napoca, și a fost bursier al Universității Internaționale de Artă din Florența, al Universității din Bologna și al Centrului Internațional de Arhitectură „Andreea Palladio" din Vicenza. A susținut un doctorat cu tema „Arhitectura în stil renaștere la Bistrița", sub îndrumarea academicianului Virgil Vătășianu. Gheorghe Mândrescu a fost cadru universitar la Universitatea Babeș-Bolyai, specializat în istoria artei, de asemenea, de mai multe ori, profesor invitat, pentru serii de conferințe, la universități italiene. Opera domniei sale cuprinde zeci de titluri de cărți personale și colaborări. Perspectiva profundă a profesorului Mândrescu s-a cristalizat nu numai prin studii teoretice, ci și printr-o susținută activitate de cercetare în toată țara, fapt care l-a îndreptățit să formuleze: „Îndrăznesc să spun, avem una dintre cele mai interesante mărturii ale culturii europene. Unde mai găsești o asemenea reunire de nestemate artistice, rod al românilor, germanilor, ungurilor, armenilor, evreilor, sârbilor, lipovenilor, rutenilor, tătarilor, turcilor ș.a.? Unde mai există împreună, în aceleași sate, creații care s-au întrepătruns, aparținând ortodocșilor, greco-catolicilor, catolicilor, luteranilor, calvinilor, unitarienilor ș.a.?" Cu un astfel de argument pentru păstrarea patrimoniului, autorul a făcut un apel colegilor: istorici de artă, arhitecți, scriitori, reprezentanți ai cultelor religioase, gazetari, să se reunească „pentru a cere înființarea

Comisiei Monumentelor Istorice, desființată în anul 1977". Cu alonja sa teoretică, profesorul Mândrescu evidențiază valoarea relației dintre om, credință și rădăcinile spirituale ale neamului românesc. Numele volumului sugerează ideea de moștenire sfântă, nu doar materială, ci cu preponderență morală și spirituală, pe care generațiile de azi au datoria să o conserve și să o transmită semenilor din viitor. Autorul meditează asupra identității românești, cuprinzând credința, importanța tradițiilor „în solidificarea" unității și demnității poporului. Un rol de prim ordin este jucat de legătura tainică dintre om și pământul natal, dintre credința creștină și valorile care dau sens vieții, crede profesorul.

Patrimoniul sfânt nu este doar o așezare împreună a unor meditații scrise despre condiția patrimoniului ultimelor șase decenii, ci un semnal viguros, viu, către contemporani, îndemnându-i să mediteze asupra originii și să-și modeleze viitorul.

Autorul surprinde elemente definitorii exprimând foarte clar elementele sufletului românesc, sprijinit pe simțul datoriei, atașament pentru biserică și neam, iubirea pentru pământul strămoșesc și pentru valorile morale transmise de generațiile antecesoare.

Averea cea mare a poporului nostru, crede autorul, nu ar fi aurul și resursele din subsol, atât de râvnite de străinii care privesc cu lăcomie, ci patrimoniul sfânt, iubirea lui Dumnezeu și adevăratele valori din inimile noastre care ne definesc, ne individualizează ca popor. (…)

Volumul de peste 600 de pagini este o cvasienciclopedie a problematicii pe care o ia în analiză profesorul universitar doctor Gheorghe Mândrescu, consemnând meandrele schimbărilor ideologice de după '46 cu aberațiile importate, contacte cu intelighenția clujeană, referințe la mari expoziții plastice din urbea de pe Someș, de asemenea, ample fragmente de jurnal din perioade în care a funcționat ca profesor invitat la universități italiene, între care și vestita Padova, sau a directoratului la Institutul de Cultură Română din Roma fiind consemnate evenimente artistice plastice din capitala Italiei.

Credința autorului: Mărturia mea este necesară analiștilor, iar susținerea celor spuse vine din constatarea realităților de azi. (...) Deci eu depun o parte din analiza care, peste 50 de ani, îi va permite colegului meu, muzeograf, să încerce o primă „expunere" a ceea ce a fost comunismul și efectele lăsate la dispariție. După câte se poate observa, mesajul mărturiei este pentru azi și pentru viitor.

Pe coperta a patra este relatată aprinderea unei lumânări la mormântul lui Mircea Vulcănescu, din Râpa Robilor de la Aiud, fiind transcris mesajul filozofului către viitor: „Să nu ne răzbunați!" „Dar a-i educa și informa pe copiii noștri în spiritul dragostei și recunoștinței pentru eroi nu înseamnă răzbunare", încheie prof univ. dr. Gheorghe Mândrescu

VARIA

La mia avventura con Dante

Laszlo Alexandru*

(Conferenza alla Biblioteca Regionale «Petre Dulfu» di Baia Mare, Romania, al Festival Internazionale delle Arti dello Spettacolo «Atelier», 28 giugno 2021)

Sono contento di trovarmi a Baia Mare. È una prima per me essere qui e sono felice di scoprire che ci sono ammiratori di Dante in questa città. Ringrazio il direttor Radu Macrinici per il suo bell'invito a questo festival teatrale, con compagnie nazionali e internazionali, con spettacoli estremamente interessanti. Sono contento che ci sia un fermento culturale qui.

In questo contesto siamo atterrati anche noi con un approccio, allo stesso modo internazionale e in qualche modo convergente con il teatro. Quest'anno si evocano 700 anni dalla morte, avvenuta a Ravenna in settembre 1321, del più importante poeta e scrittore di lingua italiana, ma forse anche dell'intera cultura europea. Non solo per me, che sono un partigiano della lingua italiana e l'ho trasformata in un mestiere, lungo i decenni, ma anche per gli apprezzatori delle questioni filosofico-estetiche.

Prima di entrare nei particolari, vorrei spiegarvi come mai sono arrivato a Dante. Del resto, il titolo della mia conferenza, *La mia avventura con Dante*, potrebbe farvi credere che abbia dovuto lottare con qualcuno. Ma non ho avuto situazioni di questo tipo, pensavo piuttosto alle avventure intellettuali. Mi considero uno scrittore e secondo me ogni scrittore, quando mette le parole sulla carta e poi le raccoglie in un libro, ha un obiettivo. Forse mi chiederete quale sarebbe lo scopo primordiale, fondamentale, degli scrittori di tutti i tempi. Dal mio punto di vista è il tentativo di spiegare il mondo in cui vivono. Che cos'è la vita? Che cosa ci sto a fare io? Come vedo il contesto in cui mi trovo? Secondo me questo sarebbe il punto di convergenza di tutti coloro che scrivono dei libri. Che alcuni li creino in versi, altri in prosa, altri ne facciano drammaturgia, poi le strade si separano. Ma tutti cercano di offrire una risposta, con i propri argomenti e le loro

* Email: laszloal@yahoo.it.

spiegazioni, su com'è il mondo e perché viviamo. Questo vale anche per i critici letterari, non crediate che loro siano degli esseri senz'anima, che si mettano a fare a pezzi i testi letterari a cui si imbattono e a terrorizzare i poveri autori, poeti e romanzieri. D'altronde anche la critica letteraria è una forma di esplicitazione del mondo in cui viviamo. Ma questa spiegazione è di secondo grado. Si compie attraverso il testo letterario che il critico percorre. Non so quanto sia deliberazione (certo che ce n'è!), quanto rappresenti gli studi e l'erudizione (certo che ci sono anche questi!). Per me prima di tutto scrivere libri è stato un riflesso per spiegare come vedo il mondo. Facevo questo anche ai tempi in cui ero un polemista, nella mia giovinezza, perché ero molto arrabbiato con tante persone intorno a me. Vedevo così il mondo allora: con rabbia. Non mi è passata, solo che ora la filtro con maggiore insistenza, ho imparato a controllarmi e a modulare la mia espressione. Non dovete credere che adesso io sia un tipo molto soddisfatto e annoiato, allora comincerei a fare paura a me stesso. Ma la ventina di libri che ho scritto, saggi, polemiche, tutti cercavano di dire, per mezzo di dissociazioni e controargomentazioni a ciò che leggevo, «signore e signori, le cose non funzionano così, secondo me non va bene quello che c'è qui». E si sono accumulati alcuni scritti dietro di me - non era necessariamente quello che volevo, ma è andata così - fin quando ho incontrato Dante. Certo, il primo incontro è avvenuto abbastanza presto, negli anni dell'università. Dopo aver fatto tanti sforzi di leggerlo, di capirlo, ho visto che avevo delle difficoltà a spiegarlo. Se mi era molto semplice contraddire gli altri o correggerli o lodarli, in tutti i libri che avevo scritto, con Dante mi è diventato improvvisamente molto più difficile. Mi sono trovato di fronte a un problema fondamentale: come fare? Ho cercato di scrivere dei saggi, ho anche pubblicato un libro di questo genere, che è diventato piuttosto voluminoso nella seconda edizione. Prendevo alcuni brani, li analizzavo, li passavo per il consueto filtro del discorso critico, ma non mi sembrava che l'analisi fosse finita lì e che avessi reso comprensibile agli altri cosa significava Dante e cosa voleva dire l'universo visto attraverso gli occhi di Dante.

Allora ho iniziato un dialogo con lo scrittore Ovidiu Pecican, in cui ci passavamo la palla, una sorta di ping-pong, lanciandoci le battute sulla cultura italiana, sulla storia medievale, sulla letteratura italiana, sulla letteratura romena, su certi dettagli importanti della *Divina Commedia*. E così è uscito un altro libro. Poi mi sono detto che era comunque consistente e sarebbe stato bene tradurlo in italiano. Ho fatto anche questo lavoro. Si sono esaurite sia l'edizione romena che quella italiana, in tirature piuttosto ristrette. Ho pubblicato la seconda edizione dei dialoghi in italiano, la vedete qui, davanti a noi. Non mi è ancora sembrato che la storia fosse finita, che avessimo sfruttato fino in fondo l'argomento. L'intero continente Dante mi pareva ancora sommerso, come l'Atlantide, se volete, ma non mi piacciono i discorsi patetici. Il mio grande problema era perché mai non riuscivo a comunicare ciò che avevo da dire su Dante, ormai dopo due libri?

Sono giunto a questa convinzione, in oltre venticinque anni di frequentazione del testo dantesco, che siamo davanti a un libro unico della letteratura mondiale. E non ce la facevo a «catturarlo», a farlo mio, per trasmetterlo agli altri. Cioè quello che mi riusciva con decine, con centinaia di altri scrittori che avevo «trattenuto», anzi forse avevo anche «malmenato», quando li criticavo, ma comunque li trasmettevo ad altri, non riuscivo con Dante. Era l'unico poeta, l'unico poema che mi sfuggiva tra le dita della mente. E non capivo perché.

Certo che gli studi di natura scientifica sono sempre in grado di aiutarci a chiarire le cose. Ho compreso che il testo dantesco ha una strategia unica, incomparabile, di decifrazione. Come mai? In modo programmatico. Dante lo dice in un'opera considerata minore (ma non è affatto così, è molto importante), *Convivio*, un trattato di estetica, in cui si propone di commentare davanti ai lettori alcune delle sue canzoni. Lì si riferisce al testo biblico, ci mostra chiaramente che si può leggere a quattro livelli, si può comprendere in quattro modi. Abbiamo la lettura letterale, allegorica, morale e anagogica. Il livello letterale è la «bella menzogna» che i poeti intrecciano e che noi percorriamo. Quello morale si riferisce agli insegnamenti etici che ricaviamo dal testo. Quello allegorico è il messaggio profondo e parallelo, che capiamo mentre veniamo a conoscenza di una certa parabola della Bibbia per esempio. Il livello anagogico include, come si usa negli scritti medievali, il significato divino del messaggio che ci viene trasmesso, la presenza di Dio che traspare dal testo. Cioè, dice Dante, ogni volta che leggiamo la Bibbia possiamo farlo a quattro livelli sovrapposti. Dopo avere stabilito teoricamente questa situazione (sulle tracce di San Tommaso d'Aquino), egli la mette in pratica nella *Divina Commedia*. Ecco la vera difficoltà, decifriamo lo stesso testo e alcuni si confrontano con la sua superficie, altri con il secondo strato o con il terzo o con il quarto. Stiamo gli uni accanto agli altri, leggiamo lo stesso libro e non riusciamo a metterci d'accordo, perché ciascuno ci vede un'altra cosa. E ognuno ha ragione, se parla del libro. Ci sono poi invece tanti che parlano di se stessi, prendendo il libro come pretesto. Questa ormai è una triste variante. Qualcuno, invece di avvicinarsi al libro per dirci cosa ci vede, se ne allontana e si sprofonda in se stesso, per confessarsi, per mettere in scena la propria personalità. Ci sono tanti commenti di questo genere. Insomma ci sono modi e modi di fare.

Ecco quindi uno dei motivi dell'incomprensione della *Divina Commedia*: si tratta, in modo programmatico, di un testo estremamente complesso. Non solo linguisticamente, ma anche

filosoficamente. Così è stato costruito, quindi non si tratta di una casualità, di una coincidenza.

Un'altra possibile difficoltà, che non ci permette di avere un contatto diretto con il suo mondo è il fatto che Dante scrive poesia. Il poeta non ha una comunicazione di tipo transitivo. Se dico: «Domani vado a scuola. Prendo il tram. Scendo alla terza fermata», tutti capiscono la stessa cosa. Vi immaginate davanti agli occhi un tram che va avanti e, dopo un tempo, mi vedete scendere. Noi accompagniamo il messaggio che sentiamo con il «film» che ci facciamo in mente. Così possiamo sintonizzarci con colui che ci parla. Cosa succede, però, quando la poesia non ha questo approccio, di natura transitiva, al mondo che riflette? La poesia offre una comunicazione mediata e connotativa sull'universo circostante. Non ha un linguaggio denotativo. E noi dovremmo sincronizzarci in permanenza a questo livello connotativo, simbolico. A volte potrebbe trattarsi di una semplice metafora da risolvere. C'è un esempio che mi piace riprendere. Nel canto XXVI dell'*Inferno*, prima di incontrare i consiglieri fraudolenti e Ulisse, tutti nascosti dentro le fiamme, Dante ci dice che «come la mosca cede alla zanzara», egli ha visto certe luci ecc. Che cosa significa? Abbiamo tutti visto le mosche, sappiamo quanto fastidiose siano le zanzare, ma non capiamo la rilevanza di questa realtà banale nel contesto dell'azione del poema. Qualcuno deve spiegarci per forza che l'espressione «come la mosca cede alla zanzara» si riferisce al tramonto. A quel punto le mosche vanno a dormire e compaiono le zanzare. Ma Dante non dice: al tramonto ho visto delle fiamme sul fondo di una fossa… Lui dice: «come la mosca cede alla zanzara» ho visto delle fiamme ecc. Non capisco l'espressione, comunque la mia attenzione come lettore si sposta a quello che succede e vado avanti, lascio uno spazio vuoto, di incomprensione. In realtà non è grande filosofia, se qualcuno ci spiega che si tratta solo di una figura retorica, di un piccolo trucco. L'autore poteva scrivere direttamente: sul calar della sera, mi sono apparse delle fiamme davanti agli occhi. Ma egli non ha detto «sul calar della sera», e del resto sarebbe stato anche banale, in questa formula. Tutti dicono «sul calar della sera», però nessuno ha detto, o comunque io non l'ho mai sentito in un'altra parte: «come la mosca cede alla zanzara».

Ecco come si individualizza, si particolareggia in modo assolutamente inconfondibile, la poesia dantesca. Ci sono piccoli «trucchi» di linguaggio, se mi permettete questo livello frivolo di espressione, che la definiscono pienamente. Tuttavia mettono in difficoltà il lettore. E allora ci vuole qualcuno che rassicuri, che spieghi che non c'è nulla di complicato. Dobbiamo capire che si tratta del momento del crepuscolo e andiamo avanti.

Questa è una situazione banale. Ma possiamo prenderne una dell'inizio dell'*Inferno*. «Nel mezzo del cammin di nostra vita / mi ritrovai per una selva oscura». Alla metà della nostra vita, sono arrivato in una foresta buia. Cosa intendeva l'autore con «la metà della

nostra vita»? Chi di noi sa quanto vive? Alzate la mano per favore chi di voi sa quanto tempo gli rimane da vivere. Personalmente io non lo so e nessuno lo sa. E allora come si può dire «alla metà della vita»? È un'impossibilità logica. Se non so quanto vivo, come posso sapere quando c'è la metà?! Invece se prendo la Bibbia, vedo che lì, in un salmo, ci viene presentata l'idea che la vita dell'uomo dura settant'anni. La metà di settanta è trentacinque. Dante dunque vuole trasmetterci che, all'età di trentacinque anni, gli accadde qualcosa di straordinario: fece un viaggio all'altro mondo, per conoscere se stesso, per scoprire Dio e per conquistare la salvezza della sua anima. Ebbene, come facciamo a sapere tutto questo se leggiamo solo i versi di Dante? «Alla metà della nostra vita» - non sappiamo cosa vuol dire, ci sembra una sciocchezza perché, come abbiamo visto, nessuno sa quanto vive, quindi non sappiamo nemmeno quando ci troviamo alla metà della nostra strada. Se ci limitiamo alla superficie del messaggio e non capiamo cosa si nasconde dietro o sotto, ci perdiamo. Oppure Dante ci perde dopo due pagine. Ecco perché non basta tradurre Dante. Il primo ostacolo, chiaramente, per gli ammiratori della cultura romena, è che non tutti conoscono la lingua italiana. Innanzitutto bisogna tradurre Dante. Ciò è stato fatto già da cinque traduttori della *Divina Commedia*, alcuni molto bravi: George Coșbuc, Ion Țundrea, Giuseppe Cifarelli, Eta Boeriu, Alexandru Marcu. L'ultimo in prosa. Con cinque traduzioni complete, cosa ci vengo io a fare con la *Lettura di Dante*? Mi ci sono presentato perché non basta tradurre Dante! Tutt'e cinque dissero in romeno: «come la mosca cede alla zanzara» e basta. I lettori delle cinque versioni hanno letto la frase, non l'hanno capita e si son detti: va be', andiamo avanti. Non c'è nulla da fare. Ma come non c'è nulla da fare? Le soluzioni esistono! Come posso offrire delle soluzioni al lettore di lingua romena? Devo ricorrere a questa destrezza: fare un libro in edizione critica annotata. Dopo aver incluso una terzina o due terzine o al massimo tre terzine dell'originale, così il lettore romeno non le deve cercare chissà dove, interrompo il flusso della poesia in italiano e offro la mia fedelissima traduzione in romeno. Senza rima e ritmo, perché questo mi costringerebbe a tradire certi vincoli di significato. Dopo, in poche parole, inserisco una parafrasi in cui spiego quello che ho appena tradotto. Perché devo essere conciso? Se una persona legge il brano una volta in italiano, un'altra volta in romeno, e poi le propongo anche una spiegazione dettagliata per mostrarle quanto sono intelligente, sicuramente l'ho persa. Nella comunicazione artistica c'è un grande rischio di sovrabbondanza. Gli scrittori che non hanno la forza di mettere in disparte il proprio egocentrismo e si spingono sempre avanti sono a volte difficili da sopportare. In ogni caso farei un pessimo servizio a Dante se ostentassi me stesso nei suoi versi. Non è importante quale sia la mia opinione, o quanto sia intelligente, o quante cose abbia imparato, l'essenziale è confrontarmi sempre con il lettore. Non bloccarlo. Il lettore è ansioso di scoprire cosa succede dopo, non vuole sentirsi ripetere la stessa cosa tre volte. Quindi le spiegazioni non sono univoche o molto

superficiali. A volte scendono, a volte salgono, avvicinandosi a livelli di analisi letteraria o filosofica, di riferimento teologico, che ognuno può in seguito approfondire per conto proprio. E lo faccio con frasi per quanto possibile concise. Quindi il testo originale, la traduzione esatta, la parafrasi succinta. E poi mi sono detto che un altro necessario esercizio di umiltà sarebbe quello di riprendere la strada fatta da decine di persone che hanno già comunicato cose molto acute sulla *Divina Commedia*, dal Medioevo al XX secolo. La cosiddetta critica dantesca. Questo, com'è facile immaginare, è in gran parte inaccessibile al grande pubblico in Italia e ancora di più in Romania. Ho fatto quindi una selezione dei giudizi critici collegati a Dante, in relazione a ciascuna terzina o gruppo di terzine che analizzavo. Anche in questo caso, la difficoltà incontrata - che ho dovuto superare - è stato il numero grande di commentatori estremamente interessanti, che avevano piuttosto un approccio generale sull'autore o sull'opera. Non era questo che cercavo, ma delle analisi molto precise sul testo appena riprodotto, tradotto e riassunto. Allora ho dovuto identificare i commentatori adatti, trovare i rispettivi brani, riprenderli, tradurli e, quando c'erano quattro o cinque voci in gara, fare una selezione di valore, una gerarchia, includere i primi due, più rilevanti, e «scordarmi» degli altri. Anche in questa situazione ho dovuto fare una ragionevole scelta quantitativa, per non appesantire la pagina, per non bloccare il lettore. Diamogli l'essenziale e andiamo avanti.

Dopo aver completato un simile gruppo di tre, sei o nove versi, a quattro livelli: ripresa dell'originale, traduzione, parafrasi, critica dantesca, passavo al brano successivo e così via.

In una decina d'anni di lavoro, sono nati tre volumi di 2.000 pagine compatte, in variante cartacea. Ho voluto restringere, sul mio computer c'erano circa 2.300 pagine. Ho eliminato gli intervalli prima e dopo i versi italiani citati. C'è anche l'impatto psicologico dell'insieme, di fronte a un libro massiccio. Quando sfoglio la *Storia della letteratura romena* di G. Călinescu, non ho molta voglia di leggere pagina per pagina, con quelle dimensioni e con il peso. Prima di tutto, non so come tenere il libro. Tra le braccia? Sul tavolo? Sulla sedia? All'epoca in cui è uscita la prima edizione della *Storia critica della letteratura romena* di Nicolae Manolescu (1526 pagine in volume cartonato, nel 2009), avevo una rubrica di commenti culturali sulla rivista «Tribuna» di Cluj e ho iniziato con questa confessione: non sapevo come leggere il libro! Mi sono messo al tavolo, ma dopo un po' ho avuto mal di schiena. Mi sono teso sul letto, ma il libro mi premeva terribilmente le ginocchia. Mi sono sdraiato sulla pancia, ma mi facevano male i gomiti. Dopo vari tentativi ho trovato il metodo adatto e l'ho raccontato ai lettori: ho acchiappato un seggiolino, quello su cui mi sedevo quando mi prendevo le scarpe, l'ho messo sopra le ginocchia, coricato, ho appoggiato il volume sul seggiolino e finalmente ce l'ho fatta. Ora state a sentire che cosa ho scoperto in questo libro…

Con Dante è un po' la stessa cosa: bisogna trovare la giusta strategia di lettura! Però qui la figura con il seggiolino non basta, perché non si tratta di una difficoltà solo fisica, ma anche intellettuale, quella di trovare il percorso tortuoso per entrare nel testo, per comprenderlo e per spiegare poi agli altri com'è fatto il mondo, dal punto di vista di Dante. Quindi sapevo che pubblicando un libro di migliaia di pagine, in grande formato, come la *Storia…* di Călinescu, nessuno lo avrebbe letto. Sarebbe stato un successo innegabile in termini di stima, tutti avrebbero detto che fossi un grande scrittore, che avessi scritto un libro molto grosso. Ma non era questo ciò che mi interessava. Io speravo che venisse letto. Non mi importava la stima, mi interessava il beneficio intellettuale della lettura. Volevo che fosse un libro da far esclamare alla gente: «Wow, finalmente ho capito». Tutti rispettano Dante. Ma ditemi per favore di che cosa si tratta nel testo, non dite che lo rispettate. Dimostratemi di aver capito. Ebbene, è proprio qui che sorgono le difficoltà, anche tra gli italiani. E questa precisazione è necessaria: si deve spiegare al lettore come si può leggere Dante. Così come ho fatto io. Se il volume era grosso, dovevo prendermi il seggiolino e appoggiare il libro da non farlo premere sulle mie ginocchia. E se si trattava di una difficoltà intellettuale, dovevo spiegare esattamente di cosa si trattava. Perché il lettore potesse godere di ciò che avevo visto io. Non dovevo essere un egoista! Se avevo trovato la strada giusta, la dovevo dire anche agli altri! Di questo si trattava.

Quindi ho tagliato gli spazi vuoti e sono risultate 1.968 pagine, in questi tre volumi della *Lettura di Dante*. Gli ho detto così perché era così che gli italiani chiamavano quello che succedeva lì. Ormai i primi lettori si erano resi conto che si trattava di qualcosa di straordinario, viste le difficoltà di comprensione. E come si doveva procedere? Beh, non bastava leggerlo da sinistra a destra, perché non si capiva. «Alla metà della nostra vita...» – che assurdità! Chi sa quanto viviamo? Come facciamo a sapere qual è la metà? Non ha alcun senso! Dopo il primo verso ci arrabbiamo e buttiamo via il libro. Il problema non sta in esso, ma in noi. Perché lo abbiamo letto a livello letterale, o di logica immediata, invece avremmo dovuto leggerlo a livello intertestuale. E chi sapeva in anticipo che doveva leggere il primo verso della *Divina Commedia*, poi mettere via il libro, andare alla Bibbia, cercare esattamente quel passo dei Salmi, che dice che la nostra vita dura settant'anni, poi calcolare che la metà di 70 è 35, dedurre che Dante presentava nel suo poema ciò che gli era accaduto quando aveva 35 anni, chiedersi «quando nacque esattamente Dante? Nel 1265!», calcolare per stabilire nel 1300 il momento degli eventi fittizi, un anno rotondo, in cui papa Bonifacio VIII aveva decretato il Grande Giubileo, con il quale venivano perdonati i peccati dei pellegrini che si recavano a Roma. Quindi mentre il Papa proclamava concretamente un Giubileo per i cristiani, Dante proclamava figurativamente un Giubileo per i lettori, e non solo per i cristiani. E tutto questo lo possiamo capire sin dal primo verso!

Però come facciamo a scoprire da soli tante cose interessanti? Non abbiamo gli strumenti necessari. A quel punto arrivo io con lo strumento, questo libro grosso. Mi fermo dopo il primo verso e do tutte le spiegazioni. E la gente comincia a capire.

Tutto per dire che la lettura di Dante gode di una caratteristica assolutamente unica. Gli italiani, come noi, se leggono da sinistra a destra, dopo nove versi si stancano e rinunciano. Non capiscono niente. Di solito, nelle edizioni italiane, si legge il verso, non si comprende, si va a piè di pagina, dove diciannove edizioni su venti includono le note esplicative. E possiamo anche tralasciare la ventesima, perché probabilmente è un'edizione economica e serve solo quando ci prendiamo un treno, per avere il testo a portata di mano. Ma nelle edizioni annotate le spiegazioni sono diverse, a seconda degli specialisti che le hanno elaborate. Alcune sono corredate di note filologiche, che spiegano le particolarità linguistiche e lessicali di Dante; altre sono con note storiche, ci raccontano cosa è successo a Firenze, cosa è successo nel Medioevo, com'era la vita italiana di quei tempi, quali erano le mentalità; altre sono di natura generalmente filosofica e analizzano le affinità di Dante con il pensiero di San Tommaso d'Aquino, di Alberto Magno, ecc.; altre contengono spiegazioni teologiche o insistono su questioni di filosofia ecclesiastica medievale. Tutti i commentatori hanno ragione, ma ognuno dice qualcosa di diverso! E, a seconda dell'edizione dantesca scelta, imparerai certe cose invece di altre. Questa è una situazione davvero interessante. Borges aveva un'espressione: «il giardino dei sentieri che si biforcano». Si entra in un giardino e si imbocca un sentiero dal quale si aprono due strade. Ti chiedi: dovrei andare a destra o a sinistra? Proviamo a destra. In seguito le strade divergono di nuovo. Adesso proviamo a sinistra. Poi di nuovo a destra. Poi ancora a sinistra. E il giardino non finisce più, perché tutti i sentieri si biforcano. Qui Borges ha avuto un'intuizione straordinaria, in questa immagine artistica probabilmente pensava a Dante, che amava molto. Questa è la *Divina Commedia*! È il giardino dei sentieri che si biforcano! Hai letto il commento filologico: ha ragione. Hai letto il commento storico: anche quello ha ragione. Hai letto il commento filosofico-teologico: anche quello ha ragione. Tutti hanno ragione, tutti si riferiscono a cose diverse e tutti parlano della *Divina Commedia*! Quindi, in fin dei conti, nessuno ti aiuta in modo definitivo, se non nella misura in cui ti consente di approssimare il senso, il significato generale del testo letterario.

Ma è fondamentale ricordare che non si legge da sinistra a destra. Si procede con un verso, si va alla nota in piè di pagina, si legge la spiegazione (qualunque essa sia!), se ne fa un'idea, si torna al verso originale e si comincia a comprendere un insieme di significati associati e sovrapposti. Quindi com'è per forza la lettura della *Divina Commedia*? Circolare! Non lineare, come per tutti i libri della cultura universale: procediamo da sinistra a destra, voltiamo la pagina ancora e ancora, concludiamo il libro, lo chiudiamo e lo mettiamo via. Passiamo al volume successivo. Ma con la *Divina Commedia* non è possibile. Ci vuole una lettura circolare: un verso, la nota in piè di pagina,

si torna indietro, qualcosa non è ancora chiaro, si riviene alla nota in piè di pagina, si cerca un'altra spiegazione o si cerca un'altra edizione e, dopo aver capito il messaggio, si passa alla terzina successiva.

Però chi ha tutta questa pazienza? E, prima di tutto, chi viene a dirti: eh, caro mio, sta' attento che qui devi leggere diversamente da come hai fatto con migliaia di libri in vita tua? Se insisti con tutte le abitudini che hai acquisito nei decenni e fai allo stesso modo con questo libro, lo butti via dopo le prime due pagine (ascoltami, ti parlo dall'esperienza). Nessuno te lo dice. Non c'è l'angelo custode a darti una pacca sulla spalla: attento che qui si tratta della salvezza dell'anima, devi leggere diversamente. Purtroppo l'angelo custode non interviene mentre leggiamo. Lo fa soltanto in situazioni di vita e di morte. O forse nemmeno allora. Il poema di Dante si legge quindi in modo circolare e parallelo, nei suoi diversi significati: letterale, allegorico, morale, anagogico. Ditemi un po', chi non si perde in questo giardino dei sentieri che si biforcano? Tra tanti ostacoli, volutamente costruiti da Dante. Perché non c'è nulla di fortuito a un tale livello di performance filosofica e culturale. Non pensate che ciò che spiegano i commentatori sia una cosa inventata. No, loro hanno solo ritrovato quello che Dante aveva nascosto lì. E lo portano alla superficie, alla luce. È una cosa affascinante.

Prendendo in considerazione tutte queste difficoltà, ci fu un grande scrittore, molto intelligente, il primo notevole ammiratore di Dante nella storia letteraria, Giovanni Boccaccio, che ne scrisse anche la prima biografia, quasi agiografica, *Trattatello in laude di Dante*, ma eravamo verso la fine del Medioevo e sono cose comprensibili. Egli offrì alcuni contributi documentari assolutamente straordinari. Se il libro di Boccaccio non fosse esistito non avremmo mai saputo tanti particolari di Dante. Persino il suo ritratto! Per la prima volta Dante venne descritto da Boccaccio, a circa venti o trent'anni dalla morte, attraverso le interviste (non ci crederete, anche al Medioevo si facevano le interviste) con alcune persone che l'avevano conosciuto personalmente. Passarono alcuni decenni dopo la morte di Boccaccio e arrivarono dei pittori che ebbero l'intenzione di rappresentare Dante. Ma dove trovare il modello? In Boccaccio. E lui da dove l'aveva preso? Da quanto gli era stato raccontato, vent'anni dopo la morte del poeta. In seguito alcuni affreschi postumi si bagnarono, i muri creparono, le immagini si guastarono, furono ricostituite due o tre volte e finalmente fu scattata una foto di quell'immagine sull'affresco e dissero: ecco Dante. Ma com'era fatto realmente Dante? Nessuno lo sa. Come scriveva Dante? Nessuno lo sa. Non ci rimase alcuna lettera scritta di suo pugno. Egli viveva al Medioevo, non c'era la stampa, scriveva sulla pergamena e la dava a un amico: «guarda un po', ho scritto una poesia, vieni a vedere quant'è bella». E quello diceva: «wow, fantastico, fammela copiare a mano, fammela prestare a due amici». Ed è così che fu tramandata la *Divina Commedia*! Non ne rimase nemmeno una lettera originale! Perché sarebbe stato importante vedere come scriveva Dante? Ma oggi c'è la grafologia: era piuttosto

arrabbiato? Era piuttosto introverso? Avrà esitato molto e avrà fatto molte correzioni? Non lo sappiamo. Com'era veramente l'espressione del suo viso? Non lo sappiamo. Qual era il suo vero nome? Non lo sappiamo. Dante, Dantem, Durantem, Alighieri, Alagheri, Alighiari, c'è una ventina di varianti storicamente attestate. Non conosciamo il suo nome, non sappiamo che aspetto avesse, non sappiamo come scrivesse, ma sappiamo che scrisse la *Divina Commedia*, la più straordinaria creazione della spiritualità letteraria europea.

Dunque Giovanni Boccaccio capì che non bastava leggerlo, perché non se ne capiva tanto. Comunque al Medioevo c'era un altro problema, la gente era analfabeta, nel senso che nove persone su dieci non sapevano né leggere né scrivere. Quindi inutile offrire il manoscritto della poesia a una persona che non conosceva le lettere. E anche noi, oggi, sappiamo scrivere e leggiamo le poesie, ma a volte non ne capiamo un'acca. Cosa si doveva fare con Dante? Il Medioevo fu una civiltà per eccellenza dell'oralità. Certo, c'erano i monaci, gli scribi del monastero, che copiavano gli antichi manoscritti. Ma il fenomeno culturale era di espressione orale. Allora riuniamo le persone, leggiamogli un canto e spieghiamoglielo. E così cominciò Boccaccio, nella chiesa di Santo Stefano di Badia a Firenze, alla fine della messa, era allora che si riunivano i fedeli, il pubblico, il resto della settimana ognuno si faceva gli affari suoi. Chiunque uscisse dalla chiesa, se lo volesse, si poteva fermare a vedere com'era questa poesia di Dante, un fiorentino, un poeta di talento. Il prestigio dello scrittore era aumentato, la gente ne aveva sentito parlare, dopo che i politici non erano riusciti a ucciderlo, nonostante lo avessero condannato a morte due volte. Morì, pover'uomo, vagando in esilio, e poi la gente cominciò ad adorarlo. Le cose funzionano sempre così. Non dovremmo stupirci. Quindi era considerato un grande poeta, un grande artista, ma nessuno lo capiva. Come spesso accade anche oggi. Giovanni Boccaccio diede inizio a questa serie di incontri, che chiamò *Lectura Dantis*, in latino, perché era anche un grande filologo e conoscitore della lingua latina, oltre ai suoi scritti un po' pornografici in alcuni tratti del *Decameron*, era molto aperto e disponibile in tante direzioni, dal punto di vista intellettuale. *Lectura Dantis* / *La lettura di Dante*. Ti leggo i versi e te li spiego e così tu li puoi capire. E, dopo Boccaccio, le cose andarono avanti per secoli, fino a oggi, se guardiamo un attimo Roberto Benigni, per fare l'esempio più clamoroso, con centinaia di spettacoli che ha organizzato in tutta l'Italia e nel mondo, nei paesi più sorprendenti: gli Stati Uniti, l'Argentina, il Canada, la Spagna, la Francia ecc. con la rappresentazione della *Lettura di Dante*, da lui chiamata *Tutto Dante*. Si tratta quindi di una chiave di lettura, di accesso a questo testo, unico nel suo genere. E nessuno ti aiuta, nessuno ti spiega che devi fare una lettura circolare. Lo capirai strada facendo, oppure no, ti annoierai e mollerai. Meglio venire a uno spettacolo e ti spiegherà l'artista di cosa si tratta. Dopo questo cerimoniale culturale della *Lettura di Dante*, in ambito accademico nasce la serie *Lectura Dantis*. Le università italiane più

conosciute hanno centri di ricerca sull'opera di Dante, dove si tengono riunioni, convegni e conferenze e vengono pubblicati volumi importanti. Ci sono anche riunioni periodiche di studiosi, che tengono serie di conferenze per presentare: il Canto I dell'*Inferno*; il Canto II dell'*Inferno* (dopo un mese); il Canto III dell'*Inferno* (dopo un altro mese). E si va avanti così per anni. Poi le presentazioni vengono stampate ovviamente con il titolo *Lectura Dantis*. Si tratta di un fenomeno abbastanza diffuso e noto nella cultura italiana, ma del tutto inesistente in quella romena. Il mio vantaggio è che mi trovo a cavallo tra le due culture: ho conseguito un dottorato di ricerca in letteratura romena e insegno ogni giorno letteratura italiana. Ho pubblicato una grammatica e alcuni dizionari di lingua italiana. Ho analizzato vari scrittori italiani nonché vari scrittori romeni. Poi facendo attenzione alle due zone, ho visto cosa c'era lì e non c'era qui. Mi sono detto: facciamo l'importazione di questo prodotto. Però la *Lectura Dantis* non mi interessava a livello accademico, dove gli esperti si limitavano a fare tra loro delle allusioni e dei piccoli riferimenti a un commentatore o a un altro. Io non parlavo dall'alto, rivolgendomi con sufficienza ai lettori romeni, che forse non avevano mai sentito parlare di tutti quegli specialisti. Mi sarei detestato a fare una cosa del genere. Voglio essere molto chiaro. Ho svolto un'attività prevalentemente di divulgazione, familiarizzando il lettore locale con il Medioevo italiano. Senza dimenticare, naturalmente, i grandi nomi: Francesco De Sanctis, Giovanni Getto, Erich Auerbach e così via. Sapevo benissimo cosa dicevano. Li ho anche citati in alcuni punti. Ma mi rivolgevo a un lettore romeno che non conosceva nemmeno Dante, tanto meno i suoi commentatori. E comunque cosa dovrebbe fare un insegnante? Egli deve trasmettere in maniera semplice le cose semplici e in maniera semplice le cose complicate! Deve essere un intermediario per i suoi studenti. Perché se sta a galleggiare lassù, scontroso e arrogante, suscita rispetto forse. O paura. Ma il successo pedagogico è relativo. Quindi il professore deve prendere le cose complicate e renderle comprensibili a coloro che gli stanno di fronte. Perché se l'intero pubblico fosse al livello di Heidegger e l'insegnante facesse attenti gli altri solo ad alcune sfumature tra i concetti di Heidegger, che tutti conoscono a meraviglia, non ci sarebbe bisogno di niente, tutti sappiamo di che cosa si tratta. E allora che cosa siamo venuti a fare? Possiamo stare a casa e leggerci Heidegger in santa pace. Ho evocato questo nome perché è considerato un filosofo piuttosto complicato. E invece l'insegnante deve prendere il pensiero di Heidegger e portarlo sulla terra, qui, in mezzo a noi. Egregio Professore, io non ho capito la filosofia di Heidegger. Vorrebbe spiegarcene qualcosa? Altrimenti, se non è questo che vuole fare, andrò a leggerlo da solo, ci metterò forse un paio d'anni, lo scoprirò per conto proprio, ma sa una cosa? Non avrò più bisogno di Lei! Se non è questo che vuole, cioè aiutarmi da insegnante, e invece vuole mostrarmi quanto ha letto Lei e quanto è sottile per avere studiato Heidegger, allora grazie mille, ne faccio a meno, vado direttamente all'originale e ho la vaga impressione che Heidegger sia un po' più

intelligente di Lei. Quindi l'insegnante è colui che deve scendere in campo, mediare, rendere semplici le cose complicate e mantenere semplici quelle semplici. Non il contrario! Non si può permettere di complicare le cose semplici... Sapete una cosa? Quando Dante parla della mosca, della zanzara, lì ci sono problemi gravi, ragazzi, perché nella filosofia sanscrita, quando volava la mosca, era una cosa favolosa. E nella cultura europea, quando ci attaccano le zanzare... Mamma mia, ma siamo impazziti? Il poeta parla del calar della sera e basta! Un problema semplice te l'ho spiegato in un modo semplice. Andiamo avanti! La prima cosa da chiarire è: che ci faccio io qui? Perché sono venuto? Con chi sto parlando? E cosa voglio esattamente comunicare? Quanto sono intelligente? Ma non ho bisogno di queste autocelebrazioni. Io mi voglio mettere a servizio del lettore e aiutarlo a capire qualcosa. E quindi devo scendere a incontrarlo.

È stato così che ho fatto la *Lettura di Dante*, senza seguire lo stile accademico italiano, perché mi rivolgevo ai lettori romeni, che forse prima del nostro incontro avevano letto qualcosa di Dante solo in Wikipedia. Bene, se loro avessero aperto il mio libro, improvvisamente avrebbero capito un sacco di cose sull'universo della lettura e sul giardino dei sentieri che si biforcavano.

Perché mai il testo di questo poema, la *Divina Commedia*, è così complesso e intricato? Si differenzia da tutte le opere letterarie, che dividono il campo della loro esistenza in epiche, liriche o drammatiche. Se sono epiche, hanno personaggi e azione; quelle liriche insistono sulle figure retoriche, sulla rima e i sentimenti dell'autore vengono trasmessi direttamente; con quelle drammatiche siamo proprio nel nostro territorio, in questo momento, perché ci troviamo a un festival teatrale. Includono dramma, personaggi sul palco, scambio di battute, confronto, lotta ecc. È chiaro che all'interno dei vari generi letterari esistono specifiche strategie espressive. Dante è epico, nel suo poema succedono moltissime cose, ci sono oltre 500 personaggi e ognuno fa qualcosa, ognuno fa qualcosa a un altro. La *Divina Commedia* è il libro del Medioevo con il maggior numero di personaggi. Ma è anche lirica, perché è scritta in versi; ciascuno ha undici sillabe (Nel-mez-zo-del-cam-min-di-no-stra-vi-ta). A qualsiasi pagina si apra la *Divina Commedia*, ogni verso ha il ritmo dell'endecasillabo. I versi sono gruppati in terzine. Di solito, dopo tre versi, la terzina si chiude con punto, o punto e virgola. Vale a dire che un'idea, nella *Divina Commedia*, è solitamente inclusa in una terzina. Potrebbe essere estesa in due, in tre. Se abbiamo la zona di un virtuosismo artistico, il poeta arriva a estendere un'idea in 13 terzine, all'interno di un acrostico! Ma si tratta di brani eccezionali. Nella maggior parte dei casi, l'estensione ideativa è inclusa in una terzina. Un altro elemento lirico importante è la terza rima, ovvero troviamo la rima nei versi 1 e 3. Poi ci allacciamo al verso precedente per portare avanti la rima: 2-4-6, 5-7-9, 8-10-12, 11-13-15, 14-16-18, 17-19-21, 20-22-24 e così via, si va avanti per un totale di 14.233 versi. Una poesia di undici sillabe per ogni verso, un'idea inclusa in una terzina e tutte le rime in questa struttura

ferrea, senza modifiche - un computer non potrebbe fare qualcosa del genere! E si tratta della parte formale, esterna. Quando si entra poi nel contenuto, questo è strutturato a quattro livelli di senso: letterale, allegorico, morale e anagogico. Questa è la *Divina Commedia*, chiariamoci. Non insisterò con argomenti per dimostrare il suo lato lirico. Ma è anche drammatica, numerosi personaggi devono affrontare dei conflitti a volte molto violenti. All'inferno a volte si verificano perfino scontri fisici: i diavoli aggrediscono l'eroe principale, vogliono picchiarlo, trafiggerlo con una lancia, lui si spaventa e si nasconde. Possiamo considerare la *Divina Commedia* un libro ricco di suspense e non abbiamo torto. Ci troviamo senza dubbio il trattato teologico del *Paradiso*, ma anche il romanzo d'avventure dell'*Inferno*. È un insieme che abbraccia tutte le possibilità di comunicazione e tutte le varietà di situazioni dell'esistenza umana. La *Divina Commedia* è drammatica non solo per gli eventi che ci racconta, ma anche per le sue strategie implicite. Il più delle volte, quando il dialogo passa da un personaggio all'altro, troviamo la formula: «E io», «E lui», «E io a lui», «E lui a me», «E poi lui», «E lui d'un tratto». Si tratta di caratteristiche presenti nei testi drammatici, dove viene indicato il nome del personaggio, sono inseriti due punti e segue la sua battuta. La struttura del testo drammatico è molto chiara nel poema.

Vorrei offrirvi un'illustrazione concreta del lato drammatico della *Divina Commedia*. Ora non insisto né sull'aspetto epico né su quello lirico, ma penso che intanto se siamo a un festival teatrale, vale la pena spendere qualche parola sul lato drammatico del poema. Dovete avere un po' di pazienza, vi presento prima i fatti e poi vi do la chiave d'interpretazione. Mi riferisco al Canto X dell'*Inferno*. Precedentemente nel Canto IX il protagonista è arrivato insieme a Virgilio alle porte della Città di Dite. Sapete che si tratta di un viaggio nell'Inferno, nel Purgatorio e nel Paradiso. Dante ha una guida, Virgilio, nei primi due regni, poi Beatrice appare alla fine del Purgatorio, lo prende in consegna e lo accompagna nel Paradiso. L'Inferno è una specie di imbuto nel quale si scende; più si scende e più l'Inferno diventa stretto, più gravi diventano i peccati puniti e più intense e violente sono le forme di tortura. Esiste una gerarchia, si è ricordato il criterio aristotelico di classificazione delle colpe. Nel Canto IX, i due, Dante e Virgilio, giungono alle porte della Città di Dite, la fortezza del luogo di dannazione. Si è detto - per giusta ragione - che la scenografia della *Divina Commedia* riprende quella del Medioevo. Abbiamo cioè delle fortezze, ponti levatoi, fossati adacquati che difendono intorno le mura fortificate. I due giungono alla Città di Dite e lì il viaggiatore ha una sorpresa! Fino a quel momento, appena Dante aveva un problema, gli usciva davanti un diavolo o lo stesso Caron, che doveva portarlo dall'altra parte del fiume, o altri esseri mostruosi vedevano Dante vivo e lo rimproveravano, rifiutavano di aiutarlo, subito si faceva avanti Virgilio, con la sua formula magica. Sapete com'è nella letteratura orientale, «Apriti Sesamo!», sono belle e ci sono sempre piaciute le formule magiche, perché risolvono all'istante i nostri problemi

e poi di solito arriva il tesoro. Allora Virgilio si fa avanti e grida al diavolo: «*Vuolsi così colà dove si puote ciò che si vuole e più non dimandare!*». Lo vuole Dio stesso, nel Paradiso, dove si può avere tutto ciò che si desidera e tu non fare altre domande! Si tratta innanzitutto di un meraviglioso gioco di parole, in campo grammaticale, con due tra i tre verbi servili della lingua italiana: *potere*, *volere* e *dovere*. Ma il significato dell'espressione è anche ricco di sostanza. Si vuole questo dove si può ciò che si vuole. Virgilio non glielo dice apertamente: «Sai, Dio ci ha mandati! Spostati subito e tieni la boccaccia chiusa, se non vuoi finire nei guai.» Non glielo grida in faccia come nei film western, prima di prenderlo a pugni, come nelle avventure di John Wayne, glielo trasmette con la necessaria filosofia, con una sintassi contorta. I nemici però capiscono subito, crollano spaventati, lasciando via libera al protagonista. Quest'avventura si ripete tre volte così, senza problemi, fino all'ingresso alla Città di Dite. La guida si fa avanti invano con la formula magica, viene mandato a cagare e centinaia di diavoli escono sulle mura, minacciando il viaggiatore di farlo prigioniero in eternità e di cacciare via la sua guida. Appena Dante sente questo, si prende un terribile spavento; il maestro cerca di calmarlo, anche se lui stesso rimane un po' sconcertato per non essere riuscito a trarsi d'impaccio. Ma, come per miracolo, appare un angelo. Questo è uno dei miei passi preferiti, che illustra anche l'espressione *Deus ex machina*, quando tutti gli ostacoli vengono superati come per magia. Arriva quest'angelo che cammina sopra il fango dello Stige, da non toccarlo neppure con i piedi, guarda tutti con disprezzo e ignora Dante, che al grido di Virgilio si era inginocchiato in segno di riverenza, va alla porta e con una verghetta (come i direttori d'orchestra nei concerti sinfonici) la tocca, e questa crolla in pezzi come niente fosse. Tutti i diavoli dalle mura si fanno un bel tombolo. Si apre la strada. E l'angelo del Signore ritorna, altrettanto sprezzante, ignorando tutti e, come dice meravigliosamente il poeta, se ne va con l'espressione di qualcuno che aveva altre cose più importanti da fare («*fe' sembiante / d'omo cui altra cura stringa e morda / che quella di colui che li è davante*»). Per lui, questa era una piccola sciocchezza. Nella *Divina Commedia*, come in tutte le grandi opere teatrali, ci sono questi bellissimi colpi di scena.

E siamo giunti al Canto X. Dante entra nella Città di Dite, curioso di vedere cosa vi troverà. Il primo momento è di timore, ma anche di riverenza: si notano numerose tombe aperte, dalle quali escono lingue di fuoco. Ma non c'è nessuno, è tutto deserto. Dante si rivolge a Virgilio, ha un momento di dialogo con la guida, all'inizio del canto, volendo scoprire cosa sta succedendo, cosa c'è lì, se riesce a vedere qualcuno. Il primo momento drammatico: Dante è perplesso. In mezzo alla risposta edificante di Virgilio, si fa vedere un'ombra, un fantasma da una tomba in fiamme, sollevato fino alla cintola, con il petto e la fronte scoperti, in un atteggiamento molto maestoso: Farinata degli Uberti. Grande politico ghibellino, ex governatore della città di Firenze. Egli affronta Dante: «*Chi fuor li maggior tui?*». Chi furono i tuoi antenati? O come direbbe il nostro scrittore Ion Creangă:

tu di chi sei? Ma noi abbiamo un registro diverso, popolare e comico. Invece la battuta di Farinata è di massima dignità aristocratica e di alterigia. Fammi sapere, sei nobile come me? Ti sento parlare il fiorentino. Ma chi eri tu, lì, a Firenze? Ecco come funziona all'istante il titolo sociale nel Medioevo: fammi sapere con chi sto parlando. E, una cosa ancora più importante, la domanda cerca di chiarire l'appartenenza politica di Dante: eri per caso un ghibellino, come me, che fui addirittura il loro capo? o eri un guelfo, cioè un mio nemico?

Virgilio spiega al viaggiatore che Farinata stava davanti a lui e lo spinge a parlare con parole accorte. E avviene lo scontro! In mezzo allo disputa di Dante con Farinata uscito dalle fiamme che gli arrivano alla cintola, accanto a lui appare un'altra ombra, più piccola, che spunta appena la testa. Ha sentito il dialogo teso tra i due. Chi è quest'ombra? Cavalcante dei Cavalcanti. Faccio una parentesi. Uno tra i migliori amici di Dante fu Guido Cavalcanti, egli stesso poeta di grande talento e politico della stessa fazione, quindi anch'egli guelfo bianco. E che cosa capitò? Dante fu eletto primo priore di Firenze. Era come il sindaco della città, ma visto che si trattava di una città stato, si può considerare come capo dello Stato per due mesi. In quel contesto, segnato da numerosi duelli, massacri e conflitti tra le fazioni, i leader politici emanarono un decreto vincolante: chiunque duellasse di nuovo sarebbe finito in esilio. Poco dopo la pubblicazione dell'editto, fu appunto Guido Cavalcanti a scontrarsi con Corso Donati, uno dei capi dei guelfi neri. Furono processati e la legge prevalse sull'amicizia. Entrambi furono mandati in esilio. Dante, in qualità di priore, esiliò uno dei suoi migliori amici, Guido Cavalcanti. Questi lasciò la città e, dopo alcuni mesi, si ammalò così gravemente che, nonostante l'amnistia, morì poco dopo il suo ritorno. Ecco cosa era capitato a Guido Cavalcanti, non dico per colpa, ma per mezzo di Dante. Chiudo questa parentesi esplicativa e torno ai fatti del Canto X. Un'ombra piccola, fino al collo, emerge dalla tomba in fiamme, come se fosse inginocchiata: Se sei venuto qui, dov'è mio figlio? Intanto voi siete amici! Dante capisce di trovarsi di fronte al padre di Guido Cavalcanti e risponde: Non vengo da solo. Vengo aiutato, guidato da qualcuno, che tuo figlio disprezzava («ebbe a disdegno»). Il poeta usa un verbo al passato remoto: «ebbe». Anche con questa battuta si aprono diverse varianti di analisi. Dante arriva all'altro mondo aiutato dallo Spirito Santo, quindi Guido era miscredente. Dante arriva con l'aiuto di Virgilio, quindi Guido non aveva alcuna considerazione per la grande poesia antica. Dante arriva aiutato da Beatrice, quindi Guido non teneva in rispetto la grazia divina. Ma lasciamo stare tutte queste ipotesi. L'ombra inginocchiata nella tomba in fiamme resta sconvolta dal dolore: Come hai detto? «Ebbe?» Quindi non vive più? (Lo capisce così, se ha sentito il passato remoto.) I suoi occhi non godono più della luce del sole? E crolla, devastato dall'idea che suo figlio sia già morto, come ha ricavato dalle parole del viaggiatore. Questo è il terzo episodio.

Ne segue il quarto, di spiegazioni. Farinata, che stava in piedi nelle fiamme all'altezza del petto, riprende a parlare con la stessa risoluzione, ma un po' più pacato, perché vede che davanti a lui sta un personaggio speciale, che merita la sua considerazione. Gli risponde che si rammarica ugualmente per il tanto spargimento di sangue a Firenze. Nel frattempo Dante, perplesso, gli chiede dell'altro spirito dannato e del motivo del suo dolore terribile. Perché non vediamo ciò che accade nel mondo dei viventi al presente, vediamo solo lontano nel futuro e lontano nel passato. Cavalcante non sapeva cosa fosse successo a suo figlio né se fosse ancora vivo. Il viaggiatore si scusa del malinteso, Guido è ancora vivo, ma lui, Dante, non aveva capito questa ignoranza della realtà da parte di Cavalcante dei Cavalcanti. Nel quinto episodio Farinata ricade nella tomba e Dante continua la sua strada con Virgilio, tra le fiamme.

Cinque episodi quindi nel Canto X dell'*Inferno*. Il primo, di introduzione. L'ultimo: di conclusioni. Il secondo, quando compare Farinata, include il punto culminante, con l'aspro duello verbale tra i due grandi attori della vita politica italiana. Uno scontro scintillante. Il terzo, con Cavalcanti, un intervallo di lamento, di dolore del genitore straziato dall'ipotesi della morte del figlio. Il quarto, in cui Farinata diventa più docile e finalmente si avvia un dialogo tra i due grandi uomini. Notiamo che, lungo i 136 versi che compongono il Canto X, dal punto di vista drammaturgico, di scontro tra i personaggi e di tonalità artistiche assolutamente diverse, all'interno dei gruppi di significati collegati, assistiamo a un formidabile trionfo artistico del testo dantesco. Un commentatore (Michele Barbi) sottolinea che sarebbe forse inadeguato cercare sempre tutti e quattro i significati sovrapposti nel poema di Dante. A volte prevale quello letterale, a volte è più ovvio quello allegorico ecc. Ci sono brani con due o tre livelli di lettura, ma non sempre tutti e quattro sono presenti. Ebbene vorrei aggiungere qualcosa. Il testo della *Divina Commedia* non è solo epico; non è solo lirico; non è solo drammatico. Le strategie di espressione letteraria si alternano. Ma insieme conferiscono la ricchezza del capolavoro. Ho voluto sottolineare questo aspetto perché ci troviamo a un festival teatrale, a cui partecipano compagnie di diversi Paesi, e secondo me si imponeva un riferimento al tipo specifico di costruzione strutturale del poema medievale.

In realtà volevo dirvi le seguenti cose sulla *Divina Commedia*: 1) Impone una lettura difficile. Non possiamo farcela se ci buttiamo da soli. Anche Dante ebbe diverse guide nel suo viaggio. Il lettore d'oggi ha bisogno di una guida di lettura e di comprensione. 2) Studiare la *Divina Commedia* è un lavoro molto gratificante. Non solo Dante cerca la via della salvezza: la cerchiamo tutti noi. E non si tratta soltanto del pellegrinaggio di Dante, ma del viaggio di ognuno di noi che lo accompagniamo. Con i nostri pensieri, con i nostri sentimenti.

Per dirla senza mezzi termini: è un libro in cui entriamo stolti e da cui usciamo intelligenti. E non è soltanto un modo di dire. Scopriamo tante cose su com'è fatto il

mondo, cioè esattamente quello che gli scrittori, ognuno con il proprio stile, intendono dirci. Ma l'universo, così com'è fatto dalla mente di Dante, non esiste nella mente di nessuno. Ne usciamo infinitamente più ricchi intellettualmente e spiritualmente nonché in termini di conoscenza del mondo circostante, naturale o immateriale. Ai tempi di Dante c'erano grandi passioni d'amore (vedi la storia di Paolo e Francesca), così come ai nostri giorni; anche allora c'erano i traditori odiosi (vedi la situazione di Bocca degli Abati), loro esistono anche sotto i nostri occhi; sul percorso di Dante c'era un suicida, che si lamentava della sua sorte (vedi le sofferenze di Pier delle Vigne), abbiamo queste figure umane anche oggi, seppure non possono più dirci con quali esperienze tragiche ci hanno lasciato. Nella *Divina Commedia* sono racchiusi tutti i grandi aspetti dell'esistenza umana. Ci entriamo stolti e ne usciamo intelligenti.

Papini e Dante

Laszlo Alexandru

(Conferenza alla sede di "Giglio Blu", Firenze, 14 giugno 2024)

Vorrei ringraziarvi per l'ospitalità, ve ne sono veramente grato dopo un primo invito estremamente onorante ricevuto, ahimè, durante la pandemia, che poi abbiamo combattuto con le nostre energie, con le nostre sfide. L'altra volta qui, a Firenze, vi ho parlato di *Lectura Dantis in romeno*, praticamente vi ho presentato i tre volumi *Lectura lui Dante*, di quasi duemila pagine, il mio lavoro di dieci anni, che avevo pubblicato in Moldova, a Chișinău. Poi questa edizione è stata venduta anche in Romania e all'estero. Era il mio progetto di traduzione commentata della *Divina Commedia*, da mettere a portata di mano dei romeni che, se non mi sbaglio, hanno un atteggiamento più o meno vicino a quello degli italiani: appena sentono il nome di Dante, c'è uno scatto di prudenza, come davanti a una cosa difficile, «dobbiamo stare attenti perché ci possiamo sbagliare facilmente». La scrittura di Dante offre un territorio piuttosto scomodo – certo, non parlo degli esperti, ma del grande pubblico. È anche per questo che sono contento di stare qui, a Firenze, molto vicino al posto dove Roberto Benigni ha portato in scena i suoi bellissimi spettacoli. Perché mai ha avuto questo successo? Ma lui ha fatto un lavoro di divulgazione di Dante, «ridiamo insieme con Dante». È chiaro che ci sono diversi approcci, secondo gli specialisti che ce lo vogliono portare vicino. Per un pubblico straniero, com'è quello romeno, Dante rappresentava ancora di più una *terra incognita*, che volevo svelare.

Questo come introduzione per dire che, prima di tradurre e di commentare la *Divina Commedia*, ho scoperto Dante – per essere molto franco – tramite Giovanni Papini. Ho letto i saggi papiniani, prima di leggere il poema. Il fiorentino del Novecento mi ha colpito in tante delle sue spiegazioni, delle sue analisi, e con questo libro, poi tradotto e pubblicato da me in Romania, nel 2009, quindici anni fa, mi sono avvicinato alla poesia di Dante, l'ho presa in possesso, certo anche con l'aiuto della critica dantesca, studiata per diversi

anni. Quindi avendo l'opportunità di tornare a Firenze per parlare di Dante, il mio tema preferito, ho pensato subito all'altro autore per me familiare, Giovanni Papini. Vi ho proposto così, e per fortuna la mia idea è stata accettata, il titolo della mia presentazione, *Papini e Dante*.

Vorrei ricordare veloce il periodo della vita di Papini, tra 1881 e 1956. Se parliamo dei primi anni della sua creazione, in giovinezza, alcuni notano l'influenza delle avanguardie, con questa teoria del superomismo. Egli ha una fase di amicizia, che poi si scioglie, con Marinetti. L'energia del futurismo si ritrova nell'indole, nel carattere di Papini, che fa la guerra a tutti intorno. Lo possiamo vedere come una personalità molto conflittuale. In tale contesto dobbiamo capire la sua furia dissacratoria contro i grandi pensatori, nel *Crepuscolo dei filosofi*, il suo titolo del 1906, quando aveva solo venticinque anni. Se la prende con i grandi filosofi che avevano fatto scuola e che erano venerati nella storia del pensiero. Si permette la libertà di colpirli e di calpestarli. Poi si fa notare e tanti lo apprezzano per la sua autobiografia intellettuale, *Un uomo finito*, nel 1913, quando lancia la sfida di voler diventare se stesso un dio, per mezzo dell'attività intellettuale, della ricerca e della scrittura. Dopo aver gettato il guanto contro i filosofi, lo fa anche contro gli scrittori nelle *Stroncature* del 1916. Praticamente è arrabbiato con tutti quanti. Nei campi che conosce e apprezza, la filosofia, la letteratura, comincia con la rottamazione, per ricostruire poi da niente. Questa è appunto la teoria del futurismo, dobbiamo cominciare distruggendo i musei, ammazzando gli artisti – certo, sto enfatizzando – per costruire un'arte nuova, vergine, altrimenti tutto sarebbe soltanto una ripetizione di quello che c'è già stato. Tale ideologia guerriera dei tempi è apprezzata e accolta da Papini nei suoi scritti.

Si deve sottolineare che l'autore ha un'identificazione addirittura passionale con la figura di Dante, in questo contesto, del combattente che sfida tutti. Papini ammira Dante, lo ama, ma lo fa in un modo molto particolare, egoistico, non lascia nessun altro avvicinarsi al suo idolo. È come un bambino geloso, che ha altri quattro o cinque fratelli, e la mamma vuole bene anche a loro. Egli allora li spinge, li manda via, la mamma dev'essere solo sua. È un po' questo il sentimento di Giovanni Papini nei confronti di Dante Alighieri. Così possiamo capire il suo schieramento violento contro la critica dantesca. Si lancia in polemiche molto accese contro grandi specialisti, che avevano analizzato in aspetti fondamentali l'opera di Dante e che possiamo apprezzare anche oggi, dopo un secolo. Egli invece li rifiuta e li prende in giro. Ricordiamo il suo articolo *Per Dante e contro i dantisti*, del 1905, quando aveva appena ventiquattro anni. Era molto brutale e violento: «Tutti i nostri dantisti celebri, il Del Lungo, lo Scartazzini, il Torraca, il Casini, il Parodi, lo Zingarelli, il D'Ovidio fanno della storia, dell'erudizione, della bibliografia, dell'ermeneutica, della filologia, della casuistica, dell'enimmistica, tutto quello che volete, ma non certo della penetrazione dantesca».

Ora se questi prestigiosi specialisti – anche la notissima scuola di filologia dantesca coordinata da Michele Barbi – sono sfidati da uno che poi critico letterario non è (a dire la verità), che fa soprattutto il saggista, provoca le grandi personalità della filosofia e della letteratura, certo che poi si prendono le distanze nei confronti del nuovo arrivato. Secondo Aldo Vallone, un importante studioso, il nostro Papini «ha urlato contro dantisti, dantologi e dantomani». Ecco un approccio non proprio da omaggiare. E Papini va avanti sempre così in un altro articolo polemico, *Forza dantisti!*, nel 1918, in preparazione del centenario dantesco. Ci ritroviamo lo stesso scatto arrabbiato: «Su Dante – tolti i saggi del De Sanctis – non abbiamo nulla che si avvicini a quel che dovrebbe essere l'alta critica di un'alta opera d'arte». Certamente dobbiamo prendere le parole di Papini non nel loro senso schietto, ma piuttosto come un atteggiamento, come uno stato d'animo di qualcuno che è geloso e soprattutto scontento di quello che è stato già detto e scritto su Dante Alighieri.

Quando arriva infatti l'evento atteso, nel 1921, Papini pubblica una poesia polemica, *Preghiera a Dante nel sesto centenario della morte*. Di nuovo fa a pezzi tutti i commentatori che l'hanno studiato in modo scorretto e negligente. Si nota poi una svolta nella biografia spirituale dell'autore, la conversione cristiana. Nello stesso 1921 egli pubblica *La storia di Cristo*. È una tappa ormai che supera gli scatti polemici a centimetri quadrati e cerca di costruire i grandi riassunti. Ma queste sintesi, come vedremo subito anche nel *Dante vivo*, sono fatte di analisi, cioè di saggi che spingono avanti le sue capacità di riflessione meticolosa. Mettendo insieme le successive analisi, ne costruisce una sintesi – è questa la sua nuova strategia di scrittura.

Nel nostro panorama includiamo, nel 1933, *Dante vivo* su cui mi soffermerò fra poco. Tuttavia mi sembra fondamentale ritenerci la professione di fede, che l'autore confessa sin dall'inizio: «È il libro, innanzi tutto, d'un artista sopra un artista, d'un cattolico sopra un cattolico, d'un fiorentino sopra un fiorentino». L'autore annuncia apertamente le sue intenzioni, le sue sfide. Egli non fa il critico letterario, non fa l'estetico o il filosofo. Vediamo un approccio sentimentale, un discorso di fede, tutto sommato. Mi sembra chiaro che non si tratti di una proposta della ragione, ma del sentimento. È qui che dobbiamo cercare Giovanni Papini.

La sua ossessione per l'opera di Dante va avanti e, pochi anni più tardi, nel 1937, pubblica il primo volume (e l'unico) della *Storia della letteratura italiana*, dove c'è un'altra rappresentazione del Sommo Poeta, questa volta anche insieme alle sue creazioni così dette «minori». Egli cerca di dare una sintesi della figura di Dante. Verso la fine della vita, dopo l'episodio dell'adesione al fascismo, quando cade in un certo discredito pubblico, tuttavia riesce a stampare una serie di articoli sul *Corriere della Sera*, le *Schegge*, dove si sofferma su alcuni problemi puntuali, come il simbolo della selva oscura o il simbolo di Virgilio o quello di Beatrice nella *Divina Commedia*. Possiamo concludere la

lunga fila di contatti tra Papini e Dante dicendo, senza paura di sbagliare, che la figura del poeta medievale accompagna tutta la vita dello scrittore novecentesco, dalla sua più tenera età, quando aveva questi scatti polemici contro tutti in giro, e fino agli anni dell'anzianità, quando ormai, lo sappiamo, vive in condizioni difficili, diventa molto malato, cieco e quindi, oltre agli ostacoli sociali e culturali, soffre anche per i problemi personali.

Ora veniamo al *Dante vivo*, che esce nel 1933 ed è senz'altro l'intervento più importante che Papini abbia lasciato su Dante. Dobbiamo dire, come descrizione generale, che ha cinque capitoli, di cui il primo di introduzione, l'ultimo di conclusioni. Si tratta di un approccio classico, un intervento tipo «vita e opera», anche se la biografia dantesca ne occupa la parte più estesa. Per dirla con le parole di un suo amico, il prof. Alexandru Marcu, che ha pubblicato nello stesso 1933, in Romania, una recensione del nuovo libro: «All'uomo Dante, con le sue miserie e le sue esitazioni, Papini dedica ben 300 pagine, per consacrarne soltanto 100 all'opera, sebbene tutto sommato questa possa ancora suscitare il nostro interesse». Pur essendo un partigiano di Papini, il professore ordinario dell'Università di Bucarest e, in ordine cronologico, il secondo traduttore integrale della *Divina Commedia* nella cultura romena sottolinea la stranezza che il saggista italiano si concentri soprattutto sulla biografia, anziché sull'opera del sommo poeta. Questo mette in evidenza il carattere piuttosto sentimentale del nuovo libro, invece di una stretta analisi dei versi del poema.

Ci sono tre direzioni parallele che Papini segue nella sua monografia. Prima c'è la strada esplicativa, cioè abbiamo una presentazione attenta, rivolta al grande pubblico, del pensiero dantesco. Diversi saggi coprono questa descrizione generale di alcune problematiche della *Divina Commedia*. Poi c'è una strada speculativa, di identificazione tra le righe biografiche e letterarie di nuove ipotesi, spesso del tutto sorprendenti. Sarebbe questo il punto in cui tanti specialisti potrebbero schierarsi contro Papini, perché non tutte le sue supposizioni, per metterla gentilmente, sono convincenti. Poi c'è una strada sommativa, la costruzione di una sintesi originale, per mezzo dei saggi autonomi, di un discorso con valore globalizzante. Egli, facendo delle precise analisi, le dispone accanto e ne costruisce la sua sintesi. Ecco la strategia dell'autore. Papini ci offre ugualmente un'antologia di citazioni significative della *Commedia*, perché conosce a perfezione tutt'e tre le cantiche e ha l'intelligenza brillante di mettere in luce i brani essenziali del pensiero dantesco. Quindi ce lo porta vicino per mezzo delle citazioni. Dobbiamo ripetere che egli fa spesso un discorso irriverente nei confronti degli altri

specialisti, che lo hanno preceduto, e cerca invece il consenso e la simpatia del grande pubblico. Quindi non si tratta di una miscela di noiosa critica letteraria, con alcune parafrasi e poi delle conclusioni forse banali, stiamo leggendo un'opera viva (secondo il titolo stesso). La sua dimostrazione è spesso retorica e l'autore impugna gli strumenti artistici. Per illustrare questo retorismo papiniano, basti soffermarsi ai grandi contrasti, con memorabili effetti stilistici, come nel capitolo del confronto tra il Papa Bonifacio VIII e Dante inviato come ambasciatore a Roma. I due molto probabilmente si sono incontrati nella vita reale. Ma Papini ne tira fuori una scena addirittura teatrale, con due titani, due grandi eroi del loro tempo. «Due colossi: il successore di Pietro e l'erede di Virgilio; colui che già meditava la bolla *Unam Sanctam* e il futuro autore della *Monarchia*; colui che voleva comandare ai Re e agli Imperatori e colui che giudicherà dall'alto, duramente, non solo i Re e gl'Imperatori ma anche i Papi. Sono tutt'e due utopisti ma invasati da opposte utopie: da utopie al tramonto, ma in loro, più che in ogni altro uomo, vivissime.»

Oltre che la strategia retorica, Papini espone anche convincenti esercizi di logica, per costruire una personalità verosimile nel capitolo *Dante peccatore*. L'autore passa in rassegna i sette peccati capitali della dottrina cristiana e verifica la loro adeguatezza alla situazione concreta dell'Alighieri. «Par quasi incredibile che Dante fosse, sia pur rarissime volte, capace d'invidia. Era troppo superbo per essere invidioso. Né stupisca veder contraporre la superbia all'invidia: il vero orgoglioso è talmente certo della propria altezza che non può abbassarsi ad invidiare coloro che sono, per definizione, inferiori a lui. E non è questo il solo esempio di un peccato che salva da un altro peccato (talvolta più grave). La lussuria e la gola escludono, di solito, l'avarizia; come l'avarizia è, spesso, una salvaguardia contro la gola, la lussuria e l'accidia. E l'orgoglio non è soltanto un contravveleno dell'invidia ma, quasi sempre, un'arma contro la pigrizia. Il superbo appetisce la gloria e lo stesso Dante, in versi famosi, avverte che non s'acquista fama sotto le coltri. Ed è per questa reciproca incompatibilità di alcuni peccati che non si dà il caso d'un uomo, per quanto lercio sia, che abbia addosso tutti e sette». Vedete che ormai quasi non si tratta più di Dante Alighieri, ma del carattere umano, della vita umana. Papini «usa» Dante per fare le sue meditazioni filosofiche, sulla dottrina teologica dei peccati, dei tipi di peccatori, ci spiega perché mai non possiamo averli tutti insieme, le ragioni intrinseche della loro tipologia.

Farei anche un altro esempio di dimostrazione papiniana che mi è rimasta molto a cuore, in un capitolo bellissimo, *Beatrice non rispose*. Il saggista nota che tutti i commentatori si stanno chiedendo quale sia stato l'atteggiamento di Dante nei confronti di Beatrice, frugano nei suoi scritti se l'ha amata, quanto, quando, dove. Ma nessuno si chiede quale sia stato il sentimento di Beatrice nei confronti di Dante. Allora lui si ferma all'episodio in cui Beatrice rifiuta il saluto a Dante e anzi lo prende in giro davanti alle amiche. E così tira le sue conclusioni: «Lo derideva pur sapendo quale condizione fosse

quella di Dante. Una donna, se appena appena ha un po' d'affetto per un uomo, non acconsente a ridere, a sbeffare, a burlare, a gabbare insomma, quell'uomo in sua presenza insieme ad altri. Non lo farebbe neppure se avesse per lui soltanto un po' di compassione. Può, per timidezza, tacere di fronte all'altrui gabbo ma non prendervi parte come fece crudelmente Beatrice quel giorno». Quindi Beatrice, quando prende in giro Dante, dimostra di non averlo mai amato. Questa infelicità di Dante, la sua tragedia, quando trasforma Beatrice in una dea e la colloca al Paradiso, viene dal problema di non essere stato amato. Certo che qui non si tratta più di un approccio di critica letteraria, che prende il testo e lo analizza. Papini va oltre. Si immedesima con i personaggi e cerca di rintracciare la loro mentalità e il contesto di vita reale, che Dante ha presentato nella sua creazione. Egli fa molto più di un critico letterario. Ed è anche qui che egli si espone. Perché può trattarsi di mere speculazioni, che non saranno mai delle prove concrete. Per esempio Papini «deduce» dalla pietà che il viaggiatore risente, nel *Purgatorio*, davanti a Bonconte da Montefeltro, l'eventuale... uccisione dello stesso Bonconte da Montefeltro, dal poeta-soldato Dante, nella vita reale, sul campo di battaglia. Egli va oltre al testo che sta leggendo e si azzarda talvolta in queste ipotesi offensive. Altrettanto poco convincente è la sua identificazione unilaterale ed esclusiva del Veltro (*Inferno I*) con lo Spirito Santo.

Tuttavia dobbiamo notare il pensiero ricco di Papini nella sintesi che costruisce. Egli offre delle piccole analisi alternative, le scienze in cui si muove con grande facilità sono la storia medievale, la teologia, la filosofia, l'espressione artistica (parla a lungo della rima, delle terzine, delle figure di stile, delle similitudini nella *Divina Commedia*), si riferisce all'esoterismo, alla simbolistica nascosta del poema, alla coerenza interna dell'universo letterario. Tutti questi sono aspetti distinti, di cui Papini mostra una grande padronanza. Sembra molto sicuro di sé per le diverse strade che imbocca. L'autore mantiene un permanente dialogo con gli specialisti, non mancano i suoi riferimenti consensuali alle opinioni espresse da Michele Barbi, Isidoro Del Lungo, Ernesto Giacomo Parodi, Nicola Zingarelli ecc., nonostante i suoi scatti adolescenziali contro i «dantologi».

Dobbiamo sottolineare anche il suo tono vivace, lo stile appassionato e la polemica scatenata, che piazza il lettore al centro della situazione, gli impone uno stato di tensione, costringendolo poi a seguirne la soluzione con ansia. (Così segue la strategia del suo maestro: «*Aguzza qui, lettor, ben li occhi al vero, / ché 'l velo è ora ben tanto sottile, / certo che 'l trapassar dentro è leggero*», *Purg*., VIII, 19-21.) Si deve ammettere che la critica letteraria non è necessariamente quella che lancia le grandi sfide ai lettori e agli altri specialisti. Il commento letterario è quello che ahimè a volte si deve subire, e i critici sono tante volte anche noiosi. Certo, non quelli brillanti. Ma la sfida che Papini lancia, con le sue analisi e con il suo stile dimostra che nel suo approccio non dobbiamo cercare la critica letteraria, ma la passione di un uomo che ci descrive un altro uomo passionale.

E poi sottolineiamo l'oscillazione del testo tra la stretta dimostrazione scientifica e l'impulso arrabbiato. Questo induce un atteggiamento di scetticismo tra i lettori. Potrei fidarmi di un critico che, anche se forse un po' noioso, ha il suo saper fare molto equilibrato, calmo e convincente e mi dà una bibliografia e tutti i suoi argomenti sono molto consistenti. Mentre uno che viene a gridarmi in faccia le sue passioni, a insultare a volte e a stroncare gli specialisti che l'hanno preceduto può lasciarmi alquanto incredulo. È qui il punto debole di Papini. Ho pubblicato qualche anno fa due saggi, *Tre ingiustizie di Giovanni Papini* e *Una personalità complessa*, che raccolgono alcune dissociazioni molto precise e dirette, nei confronti delle ipotesi dello scrittore fiorentino. Ma adesso non mi sembra il luogo giusto per insistere su queste polemiche, ho cercato oggi di fare piuttosto una presentazione generale di Papini come commentatore di Dante.

Vorrei soffermarmi un attimo sulla fortuna critica del nostro autore. Ricorderei subito l'opinione di un notevole specialista, Aldo Vallone, che osserva: «Del *Dante vivo*, la critica "ufficiale" dei dantisti, in gran parte tutti lì a Firenze, non si occupa affatto». Perché mai? Ma Papini aveva cominciato insultandoli e poi sfidandoli. Uno che si sente aggredire personalmente non si metterà, come atteggiamento psicologico, a prendere sul serio e a commentare un suo nemico. Questo vale anche nei nostri giorni. Un altro giudizio interessante esprime lo stesso Aldo Vallone nella sua recensione: «giova alla popolarità dell'opera la fama dell'autore, ben radicata nella borghesia media e prima e dopo la prima guerra mondiale (ad esempio: avvocati, possidenti agrari, professori di scuole medie, studenti e giornalisti, impiegati)». Dunque il secondo livello gerarchico dell'intellettualità sarà stato conquistato dal discorso di Papini, però i grandi specialisti, gli accademici lo hanno rifiutato in silenzio, lo hanno taciuto. Abbiamo tuttavia Luigi Pietrobono, un commentatore di spicco, che appena un anno dopo la pubblicazione del libro, nel 1934, nota in una recensione: «peccato che non sempre [Papini] sia eguale a se stesso. Avrebbe potuto farci dono di un bellissimo libro su Dante: così ce ne ha dato uno dove tra moltissime intuizioni felici ce n'è parecchie che dispiacciono, o, per dir meglio, s'incontrano ricerche, di cui gli saremmo stati grati avesse fatto a meno, affermazioni con poco fondamento, supposizioni che non convincono». Quindi si capisce la diffidenza di cui vi parlavo, il critico ammette le cose importanti che Papini ha intuito, però si schiera contro alcune sue fantasie.

Visto che vengo dalla Romania, vorrei sottolineare le reazioni positive, amichevoli, incluse sulla nostra stampa letteraria. Alexandru Marcu scrive a Bucarest, nel 1933: «Ci sembra più normale precisare, con una testimonianza che potrebbe sorprendere lo stesso Papini, la genesi del suo libro. Di cui l'autore me ne ha parlato a lungo, per un'ora, dodici anni or sono, a Firenze, nella corriera trainata dai cavalli, che ci ha portato dalla Piazza Vittorio verso le Scuderie Reali del Palazzo Pitti, oltre alla Porta Romana, dove si apriva la prima mostra internazionale del libro. Nella corriera, o esaminando i volumi portati

dalle nostre culture a quella gara, Papini mi ha parlato di un libro su Dante, che mi ha raccontato non troppo diverso da quello che è oggi. Anch'io ho esposto i miei pensieri su una serie di problemi che mi interessavano allora, nell'ambito dei miei obblighi accademici, ma che si potrebbero ancora scrivere, in un libro romeno sulla personalità di colui la cui gloria mette sui pensieri la gente moderna. Papini, inviandomi il suo ultimo libro, non ha dimenticato di rimproverarmi per avere troppo indugiato a compiere la mia iniziativa, confidatagli nella corriera che ci aveva portato oltre alla Porta Romana. Per quanto ci riguarda, la consolazione con cui abbiamo ricevuto il suo rimprovero sta nei due volumi, *L'Inferno* e *Il Purgatorio*, che siamo riusciti a tradurre fino al presente. *Il Paradiso* prenderà vita ugualmente in lingua romena. E quando tali progetti, come si può interpretare la nostra decisione di tradurre Dante, saranno stati completati, forse terremo anche la promessa fatta a Giovanni Papini, un giorno di primavera, nella sua Firenze, nella Firenze di Dante Alighieri.» Infatti Alexandru Marcu è andato avanti a tradurre in prosa l'intera *Divina Commedia* e a insegnare per decine d'anni «Lectura Dantis» all'Università di Bucarest. Da ottimo specialista, ecco un brano concludente di Alexandru Marcu sul lavoro papiniano: «Questo libro ha il merito di dimostrare il coraggio dell'innovazione, in un campo sacrosanto e intangibile, com'è la critica dantesca ufficiale. Il libro di un atteggiamento, come tutti quelli di Papini, a cui si aggiunge, invariabilmente, il sapore autobiografico tanto desiderato oggi».

Abbiamo anche una seconda reazione romena, sempre del 1933, un mese più tardi, di Mircea Eliade, che ammirava Papini per il suo enciclopedismo e il suo fervore. Lo aveva anche visitato, ci sono rimaste delle foto con le due personalità insieme nonché un carteggio. Eliade era più giovane e non proprio un italianista e nemmeno un critico letterario, quindi si tratta di una reazione di rispetto personale e di cortesia. Ma il parere espresso è comunque concludente: «La metà del libro è letteratura – un'ottima letteratura – sulle persone che Dante ha conosciuto, ha amato o ha odiato, sulle passioni di Dante. (…) Lo stile è meraviglioso, organico, sciolto, equilibrato; la lingua è ancora semplice».

Sono andato avanti con le mie indagini verso le fonti accademiche come *L'enciclopedia dantesca* del 1973 (centinaia di specialisti coordinati da Umberto Bosco e Giorgio Petrocchi; seconda edizione riveduta in 6 volumi, nel 1984). Papini ci si ritrova commentato in pochissime parole, su mezza colonna. Il prof. Lorenzo Bastida, poco fa, all'introduzione del nostro incontro di oggi, ci ha presentato come Papini fosse stato escluso dalle cerimonie del centenario dantesco a Firenze. Quindi non dobbiamo stupirci che la celeberrima enciclopedia quasi ne ignori l'esistenza. Lo stesso vale per gli americani che hanno rifatto a modo loro tale strumento critico e hanno pubblicato *The Dante Encyclopedia* (con la coordinazione di Richard Lansing, London and New Routledge, 2010). Oltre a 150 autori e professori di grandi università del mondo ci propongono le loro analisi su commentatori, temi e problemi danteschi. Papini non è mai citato.

Se cerco di offrirne una spiegazione, è ovvio che Giovanni Papini vede Dante in un modo quasi autobiografico, se lo sente vicino, come un fratello maggiore. Per mezzo delle idee del Sommo Poeta, egli ci confida le sue proprie idee sulla vita, sul peccato, sugli esseri umani. Quindi non si tratta del lavoro di un critico letterario o di uno schietto specialista. Purtroppo, come effetto diretto, i dantologi lo ignorano. È peccato perché ci possiamo ritrovare comunque le «scintille» che confermano l'originalità di Papini nel campo dell'interpretazione dantesca.

Bibliografia

1. Carmine Di Biase, *Giovanni Papini: «Dante»*, in *Bibliologia e critica dantesca. Saggi dedicati a Enzo Esposito*, a cura di Vincenzo De Gregorio, volume secondo, *Saggi danteschi*, Ravenna, Longo Editore, 1997, p. 341-353.
2. Mircea Eliade, «*Dante vivo*», in *Cuvîntul* (Bucarest, Romania), no. 2938/sabato, 1 luglio 1933, p. 1-2.
3. Mircea Eliade, *O nouă viață a lui «Gianfalco»* [*Una nuova vita di «Gianfalco»*], in *Insula lui Euthanasius*, Buc., Ed. Humanitas, 1993, p. 311-314.
4. Elio Gioanola, *Storia della letteratura italiana. Dalle origini ai nostri giorni*, Milano, Librex, 1987, p. 537-539.
5. Laszlo Alexandru, *Trei nedreptăți ale lui Giovanni Papini* [*Tre ingiustizie di Giovanni Papini*], in *A revedea stelele. Contribuții la studiul operei lui Dante*, ediția a doua, Cluj, Ed. Ecou Transilvan, 2018, p. 242-249.
6. Laszlo Alexandru, *Papini: o personalitate complexă* [*Papini: una personalità complessa*], in *Ibid*., p. 250-266.
7. Alexandru Marcu, *Ultima carte a lui Papini* [*L'ultimo libro di Papini*, recensione a *Dante vivo*], in *România literară* (Bucarest, Romania), no. 68/3 giugno 1933, p. I-II.
8. Giovanni Papini, *Dante vivo*, Firenze, Libreria Editrice Fiorentina, 1933; *Dante viu*, traducere și prefață de Laszlo Alexandru, Bistrița, Editura Pergamon, 2009.
9. Aldo Vallone, *Rileggendo il «Dante vivo» di G. Papini*, in *L'Alighieri. Rassegna bibliografica dantesca*, luglio-dicembre 1996, p. 102-105.
10. *Enciclopedia dantesca*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, seconda edizione riveduta, 6 volumi, direttore Umberto Bosco, coordinatore Giorgio Petrocchi, 1984.
11. *The Dante Encyclopedia*, edited by Richard Lansing, London and New York, Routledge, 2010.

In memoriam Gheorghe Cipăianu

Carissimi amici,

Vi annuncio che stamattina è sparito il nostro caro amico e collega professore George Cipăianu partendo verso un mondo piu tranquillo.

Con rimpianto, Gheorghe Mândrescu

Antonio Ricci 24 mai 2025, 15:01(acum 2 zile)

către eu, Antonello Biagini, Andrea, Motta, Francesco, Roberto, Daniel Pommier

Carissimo Professore,
Ricevo con profonda commozione la notizia della scomparsa del caro professor George Cipăianu.
Se ne va una persona di grande umanità, cultura e passione per la conoscenza, con cui è stato un privilegio condividere pensieri e progetti.
Mi unisco al vostro dolore con sincero affetto.
Con partecipazione e stima,

Antonello Biagini 24 mai 2025, 20:52 (acum 2 zile)

către eu, Andrea, Motta, Antonio, Francesco, Roberto, Daniel

Carissimo con Giovanna ci associamo al dolore di tutti per la scomparsa di un amico e collega di grande spessore culturale. Rimane il ricordo delle interessanti discussioni ma anche degli allegri momenti conviviali. Cari saluti

Comm. Antonello Folco Biagini
Professore Emerito
Sapienza Università di Roma

Antonello Biagini 24 mai 2025, 21:35
(acum 2 zile)

către eu

Caro Gigi aggiungo alla mail precedente una idea: perché non dedicare a Cipaianu il prossimo Annuario? Caro saluti
Comm. Antonello Folco Biagini
Professore Emerito
Sapienza Università di Roma

Antonello Biagini

17 noiembrie 2025 In memoria

E' passato un quarto di secolo da quando il prof. Mândrescu, allora Direttore dell'Accademia di Romania in Roma, venne a trovarmi al Dipartimento di Storia – di cui ero direttore- della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Roma "La Sapienza". La Romania usciva da un regime comunista che aveva tentato in tutti i modi di scardinare storia, confessioni religiose e tradizioni. Immaginammo allora un percorso comune per la formazione di una nuova generazione di storici (italiani e romeni) preparata ad affrontare – senza pregiudizi – i grandi temi che la ricostituzione di un sistema liberal-democratico avrebbe posto. Nacque così l'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici con sede presso l'Università di Cluj-Napoca con annessa Biblioteca italiana. Convegni di studio, pubblicazioni, soggiorni prolungati in Romania dei migliori partecipanti al dottorato in Storia d'Europa della Sapienza, coordinato dalla prof.ssa Giovanna Motta, hanno costruito una vera e propria comunità scientifica. E qui è nata la conoscenza prima e l'amicizia poi con il Prof. Cipăianu studioso insigne sempre aperto al dialogo e attento alle opinioni di tutti. Nei convegni, nei seminari ma anche negli incontri conviviali, emergeva la sua cultura e la sua capacità di trattare scientificamente di spiegare temi complessi nel campo della storia politica e della storia religiosa. Se ne è andato fisicamente ma in molti di noi rimarrà sempre il ricordo della sua capacità di rendere comprensibili temi e problemi estremamente complessi.

Caro George ti sia lieve la terra

Daniel Pommier sâm., 24 mai, 20:59
(acum 2 zile)

către Antonello, eu, Andrea, Motta, Antonio, Francesco, Roberto

Mi associo alle condoglianze per il caro prof. Cipăianu, saluti Daniel Pommier

Giuseppe Motta sâm., 24 mai, 21:02
(acum 2 zile)

către Daniel, Antonello, eu, Andrea, Antonio, Francesco, Roberto

Carissimo professore, è una notizia molto triste e mi dispiace molto.
Un abbraccio
Giuseppe

Andrea Carteny 24 mai 2025, 21:26
(acum 2 zile)

către eu, Antonello Biagini, Motta, Antonio, Francesco, Roberto, Daniel Pommier

Carissimo professore,
E' un grande dolore ricevere questa notizia. Il prof. Cipăianu rimane legato nei ricordi di tanti di noi, per la sua profonda umanità insieme ad una naturale ironia che lo caratterizzava, come studioso, storico e attento conoscitore della storia del regime comunista, traendone una conoscenza scientifica insieme ad un'esperienza diretta del socialismo reale, al punto che definiva i suoi corsi di storia dell'"anti"comunismo. Noi dottorandi e giovani ricercatori gli siamo debitori per esser stato una guida e un punto di riferimento alla Babeș-Bolyai, sempre disponibile e sempre instancabile nel confronto critico e nel rispetto delle opinioni altrui.
Una grande mancanza, per la comunità scientifica ed accademica, e per l'intellighenzia romena ed europea.

Le più sincere condoglianze ai suoi familiari e colleghi, che la terra gli sia lieve

Andrea

Francesco Randazzo 25 mai 2025, 15:29
(acum 18 ore)
către Andrea, Motta, Antonio, Roberto, daniel.pommier@fondazione.uniroma1.it, eu, Antonello Biagini

Caro professor Mandrescu,
appartiene alla sfera comune di noi tutti il dispiacere per la scomparsa del caro prof. Cipăianu. Conosciuto ormai tanti anni fa a Cluj, il prof. Cipăianu è rimasto nel nostro cuore per la sua fantastica miscela di sapienza storica e generositá intellettuale. Lo ricorderemo sempre con affetto. Voglia estendere ai suoi cari il mio più sentito cordolio

Roberto Reali

Ciao Gigi
Condoglianze per la scomparsa del professor Cipăianu. Me lo ricordo bene e anche le serate passate a chiacchierare di storia e a ridere con lui insieme agli altri.

Ioan Piso

Odată cu George Cipăianu a dispărut cel mai vechi prieten al meu de când mă aflu în Cluj. Era nu numai prietenul meu, ci și al întregii mele familii. Când ne întâlneam la noi acasă cu el și cu alți colegi, criticam dictatura, ne aminteam de vremurile bune ale României, deplângeam soarta celor căzuți la datorie, nutream speranțe, discutam despre artă și literatură, ascultam muzică clasică; într-un cuvânt, ne păstram condiția de intelectuali într-o oază înconjurată de beznă. George Cipăianu a fost neiertător cu prostia, cu impostura și cu dictatura, privind toate aceste racile ale societății noastre din poziția unui istoric, care chiar că înțelegea istoria În tot ce a zis și a scris, George Cipăianu a pledat pentru valorile europene și pentru un viitor european al României. A socotit pe bună dreptate că nu poți fi bun român fără a fi un bun european. Mulți ar fi avut multe de învățat de la el, dacă mediul în care trăim cu toții nu ar fi fost viciat de nepăsare

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Gheorghe Mândrescu

Am fost amândoi studenți la istorie, urmând drumuri diferite și ne-am apropiat după absolvire apreciind dascăli remarcabili. El îl pomenea adesea pe profesorul Constantin Daicoviciu și pe fiul său Hadrian, eu pe profesorul Virgil Vătășianu care ne-au marcat drumul profesional în vremuri incerte. Intelectual deosebit Gheorghe Cipăianu mi-a oferit întâlniri de neuitat. Locuiam în apropiere și analizele realităților lumii în care trăiam ne-au reunit adesea. Nu am fost mereu de acord dar ne-am respectat reciproc opiniile. El greco-catolic, eu ortodox, am regăsit mereu valorile patrimoniale care ne reuneau cu mesajul lor profund și am sperat.

Mi-a fost alături pe drumul vieții Institutului de Studii Italo-Român, pe care l-am înființat, fiind apreciat de colegii italieni cu care am avut o lungă colaborare. Îmi lipsește și îl voi simți mereu alături sperând că idealurile noastre vor avea suport în realitatea românească care se reface pe coordonatele istorice care ne sânt aproape.

Dumnezeu să-l odihnească

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anii 2024-2025 5
L'istituto di Studi Italo-Rumeni negli anni 2024-2025 9

STUDII / STUDI

Gheorghe Cipăianu
The bright and the dark side. In other words the 'good and the evil' / Latura luminoasă și latura întunecată 15

Ion Cârja, Cecilia Cârja
Între Roma și națiunea română. Considerații privind identitatea Bisericii Române Unite la începutul secolului XX / Tra Roma e la nazione romena. Considerazioni relative all'identità della Chiesa Romena Greco-Cattolica all'inizio del XX secolo 19

Ion Cârja
Sub semnul lui Clio, la cumpăna dintre milenii. Teme și problematici de istorie românească în istoriografia italiană, 1990-2025 / Sotto il segno di Clio a cavallo tra i millenni.Temi e problematiche di storia romena nella storiografia italiana 1990-2025 33

Francesco Randazzo
Oltre la rivoluzione. I primi passi della politica bolscevica e l'impegno della diplomazia italiana durante la guerra civile russa / Dincolo de revoluție. Primii pași ai politicii bolșevice și implicarea diplomației italiene în timpul războiului civil rus 51

Doru Pop
Rolul cinematografiei în schimburile culturale româno-italiene în secolul 20 / The role of cinema in Romanian-Italian cultural exchanges during the 20th Century 63

Anca Stângaciu
Gli anni difficili dei rapporti diplomatici, culturali e finanziari romeno-italiani dopo l'instaurazione del regime comunista in Romania (1947–1952) / Anii dificili ai raporturilor diplomatice, culturale și financiare româno-italiene după instaurarea regimului comunist în România (1947–1952) 87

Bogdan Ivașcu

„Devierea de dreapta" și epurările din aparatul local al Partidului Muncitoresc Român (1952 – 1953) / During the 1952-'53 period, the party was struck by another significant purge 101

Antonio Ricci

Migrazioni come cartografie del potere: una lettura critica e geopolitica / Migrațiile ca și cartografii ale puterii: o lectură critică și geopolitică....111

Antonello Folco Biagini

Le relazioni internazionali tra crisi e ricerca di nuovi equilibri / Relațiile internaționale între criză și căutarea unor noi echilibre 143

ÎNTÂLNIRI – DEZBATERE / INCONTRI – DIBATTITO

Paolo Mancini

Come la de-istituzionalizzazione cambia il quadro interpretativo di "Comparing Media Systems" 153

RECENZII / RECENSIONI

Ion Cârja

Emanuela Costantini, *Carlo Fasciotti e la vita politica italiana ed europea (1870-1958)*, Editrice Rubbettino, colana „Studi Internazionali", Soveria Mannelli, 2024, 189 pagini 163

Mircea Popa

Gheorghe Mândrescu, *Patrimoniu Sfânt.* Recenzie publicată în ziarul *Făclia* din Cluj-Napoca, la 10 ianuarie 2023....167

Victor Știr

Patrimoniul sfânt, tratat de Gheorghe Mândrescu. Sâm, 01/31/2026 - 10:26 apărut în *Răsunetul. Cotidianul bistrițenilor de oriunde*, Bistrița 169

VARIA

Laszlo Alexandru

La mia avventura con Dante 173

Laszlo Alexandru

Papini e Dante 191

In Memoriam Gheorghe Cipăianu

ISSN: 1841-012X
ISSN: 2457-4333